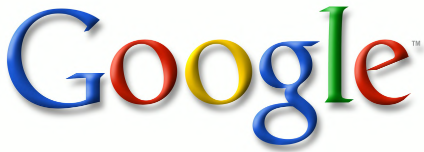
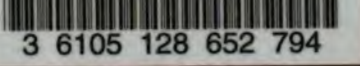
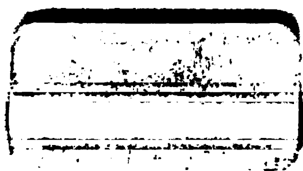



3 6105 128 652 794

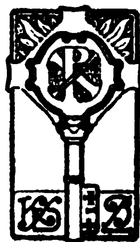

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES



GERDA BOËTHIUS

DE TEGELORNERADE GRÅSTENSKYRKORNA I NORRA SVEALAND

ETT BIDRAG TILL KÄNNEDOMEN OM STILSTRÖMNINGARNA UNDER DEN YNGRE MEDELTIDEN



STOCKHOLM

SVENSKA KYRKANS DIAKONISTYRELSES BOKFÖRLAG

STUDIER FRÅN STOCKHOLMS HÖGSKOLAS KONSTHISTORISKA INSTITUT. III
— ANDERS ZORNS PROFESSUR I NORDISK OCH JÄMFÖRANDE KONSTHISTORIA —

DE TEGELORNERADE GRÅSTENSKYRKORNA I NORRA SVEALAND

ETT BIDRAG TILL KÄNNEDOMEN OM STILSTRÖMNINGARNA UNDER DEN YNGRE MEDELTIDEN

AKADEMISK AVHANDLING
SOM MED TILLSTÅND AV HUMANISTISKA FAKULTETEN VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA TILL OFFENTLIG GRANSKNING FRAMSTÄLLES Å LÄROSALEN N:R I LÖRDAGEN DEN 5 MARS 1921 KL. 10 F. M.

AV

GERDA BOËTHIUS
FILOSOFIE LICENTIAT

STOCKHOLM

SVENSKA KYRKANS DIAKONISTYRELSES BOKFÖRLAG

UPPSALA 1921
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.
20477

FÖRORD

Föreliggande arbete är resultatet av flera års forskningar inom det uppsvenska konstområdet, i första hand föranledda av arbeten för »SVERIGES KYRKOR». Utgångspunkten var den rika och originella tegelarkitektur, som under medeltidens sista skeden uppblomstrade i vissa delar av Västerås stift. Dess utforskande och datering krävde omfattande parallellstudier i ärkestiftets kyrkor och det blev därvid klart för författaren att ett organiskt sammanhang kan spåras i utvecklingen inom det konstområde, som omfattar Mälarlandskapen, Norrland och Dalarna. På samma gång blev det också tydligt, att en studie över vissa delar av detta områdes arkitektur skulle bidraga till möjligheten att klarlägga stilströmningarna under den yngre medeltiden, där kyrkornas oväsentligt artikulerade arkitektur och retarderade former hittills gjort en närmare uppdelning omöjlig.

Huvudproblemet har därför i första hand varit att vinna hållpunkter för dateringen av den avlångfyrkantiga gråstenskyrkan i det uppsvenska konstområdet och att visa hur de europeiska stilströmningarna under medeltidens senare skeden sammansmältes med den svenska arkitekturen.

Det hade från början varit min avsikt att nå detta resultat genom en jämförande undersökning med det nordtyska tegelområdet. Då denna plan omintetgjordes av de senaste årens krigshändelser och inre oroligheter i Tyskland har jag — om också med en viss tvekan — beslutat mig för att framlägga forskningsresultaten enbart inom det svenska området.

För den som känner till de svårigheter, som äro förbundna med ett dylikt arbete, kan det synas djärft att söka lösa denna uppgift innan SVERIGES KYRKORS materialsamling hunnit omfatta större delen av det avgränsade området. Men studieresor till de flesta av kyrkorna i Uppland, Dalarna och Västmanlands län ha satt mig i tillfälle, att redan nu få en överblick av materialet. Det erkännes dock villigt att de undersökningar som kunna företagas vid dylika hastiga besök vid monumenten icke kunna anses som slutgiltiga, och det står fullt klart för mig, att nya iakttagelser och upptäckter under de kommande årens arbeten i vissa fall kunna komma att rubba resultat, som jag här har trott mig komma till. Icke förty har jag ansett det ha ett visst fog för sig, att redan nu framlägga ett försök till sammanfattning av den kyrkliga byggnadskonsten i Svealand,

då därigenom nya synpunkter kunna avvinnas monumenten vid de kommande undersökningarna och en diskussion om vissa i regel åsidolämnade eller i allmänna drag berörda dateringsfrågor kan vara av en viss betydelse.

Jag begagnar här tillfället att framföra mitt vördsamma och hjärtliga tack till alla dem, som på olika sätt underlättat mitt arbete. Främst vänder jag mig då till min lärare Professor Johnny Roosval, som först väckte mitt intresse för studiet av vår äldre svenska konst och vars undervisning jag haft förmånen att åtnjuta från mina första studieår i Uppsala och allt framgent. Som redaktör för SVERIGES KYRKOR har Professor Roosval jämte hans medredaktör, byggnadsrådet Prof. Sigurd Curman, visat mig det största tillmötesgående i valet av forskningsområden samt ställt verkets rika materialsamlingar till mitt förfogande. Jag stannar även i tacksamhetsskuld till Prof. Curman för värdefulla upplysningar och råd. Fil. kand. fru Ingeborg Wilcke-Lindquist, Arkitekt Sven Brandel, Fru Dagny Tidemand-Brandel, Konstnären John Österlund, Fil. stud. fröken Margit Hofving och min broder Docenten Axel Boëthius ha bistått mig med upplysningar och hjälp vid olika tillfällen. Mitt tack går också till tjänstemännen vid Kungliga Biblioteket, Uppsala Universitets bibliotek och Statens Historiska Museum, särskilt till t. f. Riksantikvarien Dr O. Janse och Docenten Andreas Lindblom samt Bibliotekarien fil. kand. Sigrid Leijonhufvud och Amanuensen fröken Agda Reuterskiöld. För älskvärt tillmötesgående, anvisningar och råd står jag även i förbindelse till föreståndaren för Nationalmuseets II avdelning i Köpenhamn Fil. dr Moritz Mackeprang och Amanuensen dr Paul Nörlund. Av arkitekt Carolus Lindberg har jag erhållit en del upplysningar rörande Finlands medeltida arkitektur. Slutligen ber jag även att här få rikta ett tack till Litteraturchefen i Svenska Kyrkans Diakonistyrelses bokförlag Pastor Per Hasselrot.

Stockholm i januari 1921.

Gerda Boëthius.

INNEHÅLL

I.

I — 20477. G. Boëthius.

1.

Inledning.

Undersökningsområde. Metod. Källor.

DET BLEV AV EN AVGÖRANDE BETYDELSE FÖR DEN KYRKLIGA byggnadskonstens utveckling i Sverige att man genast fann materialet för stenbyggnaden i den inhemska gråstenen och icke började att arbeta med tegel eller importerad sten, det må nu ha varit rensk tuff som i Danmark eller någon annan lättarbetad stenart. Ur de lokala förutsättningarna vann stilen på detta vis sin egenart. Ty gråstenen undandrog sig i viss mån bearbetning och de nya skönhetsideal, som började framstå för den vid rundtimrade byggnader och stavuppdelade väggar vane svensken, blevo ett med gråstenskyrkans tunga murmassor och slutna rytm.

Det ligger därför nära till hands, att då ett nytt material infördes, detta icke skulle få stilbildande betydelse på samma sätt som det gamla. Så blev också fallet med teglet. Det slog aldrig igenom som material. När man en gång lärt sig att bygga med kullersten, så blev rullstensåsarnas i sig själv värdelösa och lätt anskaffbara material det bästa byggnadsämnet. Sockendagsverkena blev den lättaste formen för allmogen att fylla sina plikter och en murmästare, som stod för arbetet, var ännu i nyare tid en relativt lätt förvärvad hjälp. På detta sätt blir gråstenen den uppsvenska landskyrkans material ända in i våra dagar. Teglet, som undan för undan vinner terräng, är i början hänvisat till fönster och dörromfattningar, till sparsam ornering av gavelrösten och möjligen en eller annan takfris. Därför äro kyrkorna tegelornerade gråstenskyrkor och tegelarkitekturens former översättas ofta nog till gråsten.

Teglet blev i alla fall av mycket stor betydelse. Ty utom de nya konstnärliga möjligheter, som det erbjöd, betydde det en avsevärd vinst i tekniskt avseende. Hos oss voro ju Norrland och Svealand så gott som uteslutande hänvisade till hårdbearbetade stenarter, som beredde stora svårigheter, så snart blocken måste bibringas någon bestämd

form. Också var valvslagning i större skala praktiskt taget omöjlig, då man endast hade gråstensflis att tillgå.

Det har tidigare framkastats att teglet och tegelorneringen skulle ge den bästa möjligheten till en dateringsgrund för den avlångfyrkantiga gråstenskyrkan i mellersta Sverige, som med sina segt konservativa former behärskar hela området från och med omkring 1200 och fram till medeltidens slut.[1] Ett närmare studium inom området visar, att problemet är mycket komplicerat och att samma konservatism, som man spårar i planbildningen, också i viss mån går igen i detaljernas utformning, särskilt i tegelornamentiken. Icke för ty kan en bestämd utveckling spåras och genom att inom ett slutet, avgränsat område följa de olika arkitekturlemmarnas utveckling kan man visa tegelornamentik och arkitektur i deras relativa förhållande till varandra och ge en utgångspunkt för de skilda byggnadsgruppernas datering.

En dylik undersökning måste begränsas till ett område, vars kulturella och geografiska gränser sammanfalla, där ungefär likartade utvecklingsmöjligheter ges av naturliga förutsättningar och öppna vägar för främmande inflytande. Ett sådant område är trakten norr om Mälaren: Västmanland, Uppland och Dalarna. Södermanland har visserligen flera beröringspunkter med de norra landskapen och det kan förefalla, som om Strängnäs, Stockholm, Västerås och Sigtuna borde vara den grund, från vilken ett arbete, som har teglet till utgångspunkt, byggde upp sig. För den analytiska delen av arbetet skulle en utvidgning av området till södra Mälardalen dock icke vara av särskilt stor betydelse. Gottländska inflytanden behärska redan under romansk tid stora delar av Strängnäs stift och tränga upp till Rekarna samt nå t. o. m. in i Västmanland (Torpa) och nya influenser nå fastlandet under senare skeden.[2] På samma sätt framträder också, särskilt i Närke, ett inflytande av den östgötska huggstensarkitekturen. Den romanska stenarkitektur, som blev utgångspunkten för stenbyggnadskonsten inom det område, som här avgränsats, var alltså icke — även om den kan beläggas åtminstone i Närkes tidigt romanska konstepok — förhärskande i de södra Mälarlandskapen vid den tidpunkt, då vår undersökning egentligen börjar. Om det också efter allt att döma var i Södermanland, som tegelarkitektur i ordets egentliga bemärkelse först uppträdde, så blev det givetvis Västmanland och Uppland, som tog utvecklingen i sin hand, medan inflytandet från Strängnäs bröt sig mot andra arkitektoniska strävanden. Dessa förutsättningar gav den södermanländska landskyrkan en annan utveckling, som skulle tvinga oss in i vidlyftiga stilanalyser och byggnadsutredningar, men icke ge något väsentligt nytt för denna undersökning utöver det, som det norra området ger mera koncentrerat.

Vad Norrland angår så är det, som också CORNELL framhållit,[3] i konsthistoriskt avseende att betrakta som en utväxt på Uppland, med dels rent uppländska former,

[1] ROOSVAL, Svensk Konsthist., s. 31. JANSE, Uppland I, s. 570.

[2] Jfr SUNE LINDQVIST, Den helige Eskils biskopsdöme, Sthlm 1916, fig. 56—59. Skulpturerna ha där oriktigt sammanställts med 1000-talets skulptur.

[3] Sigtuna och Gamla Uppsala, Sthlm 1920, s. 59.

dels ofta retarderade, uppländska byggnadstyper i allmogemässig översättning. Västmanland och Dalarna däremot länka utvecklingen i sina egna banor och frambringa nya arkitektoniska skapelser. Tegelområdet i Västerås stift slutar egentligen med Västmanlands län i väster, men sträcker sig i Dalarna upp till dess nordligaste utpost mot Norge, Älvdalen. Värmland liksom västra Sverige i övrigt har andra materialförhållanden, som gör teglet till en mindre viktig hjälpfaktor. Dalarna, som under forntiden stått öppet för västligt, d. v. s. främst norskt inflytande, visar sig, så snart det gäller den kyrkliga konsten, så gott som uteslutande vara en avläggare av Västmanland och Uppland.

Besluter man sig för att sätta Mälaren som områdets sydgräns, blir alltså dess omfattning självskriven. De sydsvenska arkitekturritningarna, främst Skåne och Östergötland, ha icke heller indragits i undersökningen som bevismaterial. Här gäller samma sak som om Södermanland, ehuru i ännu högre grad. Visserligen förekomma där intressanta parallellföreteelser till nordtyska inflytanden, men de skånska och östgötska städerna upptaga dessa mera oförmedlat och Östergötland har spelat större roll för Finland än för Mälardalen.

Bokens andra del vill ge ett avsnitt ur arkitekturutvecklingen, så som den framträder i de olika arkitekturgrupperna, och samtidigt ge en bild av hur de skilda stilströmningarna framträda i det uppsvenska konstområdet och hur det svenska kynnet genomsyrat de främmande byggnadstyperna. Även här är det en given fördel att hålla sig inom ett slutet och avgränsat område. Först genom en dylik koncentration kan man få ett klarare grepp om stilutvecklingen. Lagarna för tegelorneringens komposition och välvningen visa sig även vara tillämpliga utom de här snävt uppdragna gränserna. Dessa frågor liksom parallellföreteelser i allmänhet falla dock utom ramen för detta arbete.

* *
*

Framställningen är huvudsakligen byggd på egna studier av de olika monumenten. Dessa ha delvis utgått ifrån, kompletterats med eller satts i opposition till SVERIGES KYRKOR och övriga förut befintliga moderna topografiska materialsamlingar, främst protokollen från Professor Johnny Roosvals vetenskapliga studieresor med Uppsala Universitets och Stockholms Högskolas konsthistoriska seminarier. I en del fall ha Sv. K:s ännu opublicerade material använts. Av övriga topografiska samlingar är PERINGSKIÖLD's Monumenta[1] givetvis den viktigaste, så väl då det gäller Uppland som Västmanland och Södermanland. AVRITNINGAR AV KYRKOR OCH KYRKOVAPEN, J. Hadorfs bekanta avbildningssamling från topografiska resor 1680—85[2], ge en del viktiga upplysningar om kyr-

[1] PERINGSKIÖLD, Monumenta Uplandica, 1710, samt de otryckta volymerna Monumenta sueogothica I—X.

[2] Utg. av Erik Wennberg i CORNELL, ERIXON och WALLIN, ARKIV FÖR SVENSK KONST OCH KULTURHISTORIA I—II, Sthlm 1917.

kornas äldre utseende liksom J. RHEZELIUS, Monumenta Uplandica[1], som även innehåller viktiga dokumentariska notiser. För Västmanland finnes utom PERINGSKIÖLD GRAUS[2] Västmanlands beskrivning med summariska avbildningar av kyrkorna och för Dalarna HÜLPHERS motsvarande arbete, ehuru utan avbildningar.[3] Äldre dokumentariska uppgifter och beskrivningar över vissa kyrkor träffar man också i MAGNUS SAHLSTEDT's monumentala verk Stora Tuna Minne, Sthlm 1743, SALVIUS, Beskrifning öfver Uppland, Sthlm 1741.

Antikvarisk topografiska arkivets stora fotografi- och skriftsamling, däri inräknat IHRFORS, Uplandia et Vestmannia Sacra, samt H. HILDEBRAND's reseberättelser m. m. äro även källor av den största vikt.

Moderna konsthistoriska bearbetningar föreligga däremot mycket sparsamt för vårt område. Utom de sex häftena av Sv. K., som röra Uppland och Dalarna, ha vi ROOSVAL's översikt »Medeltidens kyrkliga arkitektur», Tekn. Tidskrift 1911, som ehuru kortfattad är av grundläggande betydelse för kännedomen om vårt områdes kyrkor liksom det av honom författade kapitlet »Landskyrkor» och S. CURMAN's »Klostrens byggnadskonst» i SVENSK KONSTHISTORIA.[4] Tidigare har OTTO JANSE i verket UPPLAND meddelat en översikt av uppländska kyrkoformer och gjort en del sammanställningar av tegelornamentik och detaljer.[5] E. WRANGEL's, Tegelarkitekturen i Norra Europa och Uppsala Domkyrka, Ant. Tidskr. XV ger för området i dess helhet endast en uppräkning av en del befintliga typer, men innehåller inga byggnadsutredningar utom för domkyrkan. En liknande översikt föreligger också i AMBROSIANI, Medeltida kyrklig byggnadskonst i Sverige, Sthlm 1904. SYLWAN's Kalkmålningar i Uppland (A. T. XLV) är liksom CORNELL och WALLIN, Sengotiskt monumentalmåleri i Sverige, Sthlm 1917, av vikt för dateringen av valven. Bland viktiga källor må i samband därmed nämnas S. WALLIN's Målaren Peter, Albertus Pictors lärare, UPPSALASTUDIER I, s. 84, AF UGGLAS, Bidrag till kännedomen om det gotiska måleriet i Uppland, UPPSALASTUDIER I, s. 18 samt M. OLSSON, Riddarholmskyrkan, Sthlm 1918.

Då det gäller gränslandskapen till här behandlade område har CORNELL givit en kortfattad översikt över Norrlands medeltidsarkitektur[6] och S. WALLIN meddelat några drag ur Södermanlands.[7] För övrigt hänvisas till citat i de olika kapitlen.

ROOSVAL i ovan citerade arbeten är den ende som gripit sig an med en systematisk behandling av landskyrkornas dateringsproblem på det svenska fastlandet. ROOSVAL

---

[1] Utg. av O. LUNDBERG i U. F. T. Bd VII, Bil.

[2] GRAU, Beskrifvning öfwer Wästmanland, Västerås 1754.

[3] HÜLPHERS, Abr. A:son, Dagbok öfver en resa igenom de under stora Kopparbergs Höfdingadöme lydande Lähn och Dalarne år 1757, Västerås 1762.

[4] ROMDAHL och ROOSVAL, Svensk Konsthistoria, Sthlm 1911.

[5] UPPLAND, Skildring af land och folk; utg. af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala. Bd I, s. 547—84.

[6] Norrlands kyrkliga konst, Uppsala 1918.

[7] SÖRMLANDSBOKEN, En skrift om hembygden, Sthm 1918, s. 389 ff.

har där första gången fastslagit huvudtyperna i stort och insatt de olika formerna i deras historiska sammanhang. Trots detta är dock den stora mängden uppsvenska kyrkor f. n. omöjliga att utan vidare datera, så snart deras tillkomsttid ligger efter omkr. 1300 och fram till stjärnvalvsperioden vid 1400-talets mitt och senare hälft. Det är för denna epok, som ett närmare studium av tegelorneringen är av särskild betydelse. Som det följande visar, äro emellertid tegelformernas förekomst utbredd över ett mycket långt tidsavsnitt, och en någorlunda fix datering kan därför endast vinnas genom att man fastslår vissa daterbara arkitekturformer. Med dessas hjälp sammanföras så vissa grupper och deras datering fastslås. När de olika tegelornamenten då sammanställas med dessa, blir deras inbördes datering klar. I den syntetiska delen framträder så det konstnärliga sammanhanget och de olika stilströmningarna. Den analytiska första delen är dess bevisgrund, men samtidigt stöder den organiska arkitektur-utvecklingen, så som den framträder i monumenten, den analytiska delens resultat.

Den alfabetiska förteckningen över de svenska kyrkorna med kortfattade byggnadshistorier är avsedd att underlätta läsningen, då texten därigenom ej behöver tyngas av byggnadsutredningar och monumentens arkitekturhistoria i regel ej är känd och är svår att sammanställa enbart ur litterära källor.

2.

Det nordeuropeiska konstområdet.

DÅ TEGLET OCH TEGELFORMERNA ÄR DEN RÖDA TRÅDEN I denna undersökning av de uppsvenska landskyrkorna under den yngre medeltiden, faller det av sig självt, att problemet om dess införande och ursprung genast tvingar sig på oss. Blickarna ha tidigare vänt sig mot det nordtyska konstområdet, där tegelarkitekturen redan på 1100-talet nådde en blomstringsperiod, som sedan varade till medeltidens slut. Det vore här omöjligt att ingå på en närmare utredning av de olika byggnadsskolorna i Nordtyskland och deras inbördes förhållande. En dylik undersökning kräver nödvändigt studier på platsen, då de tyska inventariepublikationerna oftast ge ytterst summariska upplysningar om landskyrkorna och endast undantagsvis uppehålla sig vid åldersförhållandet mellan valv och murar. Men en hastig översikt av de för oss viktigaste arkitekturgrupperna kan däremot vara på sin plats för att klarlägga den konstnärliga miljön i de av våra grannländer, som vi ha att räkna med, då det gäller konstinflytande inom här avgränsade område under medeltiden.[1]

Frågan om teglets första uppträdande och ursprung i det nordeuropeiska konstområdet har under mer än ett halvt sekel varit föremål för en tidvis mycket livlig vetenskaplig diskussion. Å ena sidan har det gjorts gällande att teglet, som varit känt under romartiden, åter införts till Tyskland av nederländska kolonister, som inkommit vid 1100-talets början till Bremen, och 1146—49 genom förnyad invandring till Altmark.[2] Det har vidare antagits att konsten att bränna tegel aldrig helt förgätits sedan romarnas dagar, utan praktiserats i vissa trakter.[3] Det är dock en given sak att en originell och

[1] Jag bortser här från England, vars svenska förbindelser beröras i samband med den äldre granitarkitekturen, men som icke egentligen har haft någon egen tegelarkitektur.

[2] ADLER, Mittelalterliche Bauwerke des Preussischen Staates, s. 34 och 37.

[3] HAUPT, Die Vizelinkirchen, Baugeschichtliche Untersuchungen an Denkmäler Wagriens. Kiel 1888, s. 77. Jfr också OTTE, Handbuch der kircherlichen Kunstarkeologi des deutschen Mittelalters II, s. 226, samt i Denkm. der Bauk. des Mittelalters in Sachsen.

kraftig arkitekturblomstring med fulländade former icke kan ha uppstått av sig själv utan någon yttre impuls. Mot båda dessa åsikter, som så tillvida äro samstämmiga som den nederländska utvecklingen mer eller mindre får framträda som huvudsak har O. STIEHL i sitt stort anlagda verk Der Backsteinbau romanischer Zeit besonders in Oberitalien und Norddeutschland (Leipzig 1898), kraftigt framhållit släktskapen mellan vissa tyska och italienska byggnader, särskilt Jerichows klosterkyrka, och Lombardiets tegelarkitektur. Hans åsikt har tidigare ehuru med mindre vetenskaplig bevisföring hävdats av QUAST[1], medan OTTE[2] framhåller att själva det tekniska förfarandet säkerligen inhämtats från Nederländerna. För att ge ökat stöd åt sin teori om Uppsala Domkyrkas nederländska ursprung har Wrangel[3] tagit upp frågan och livligt biträtt åsikterna om nederländskt ursprung. Han stöder sig därvid även på ESSENWEIN's uttalande[4] att tegelfriserna i Italien icke ingingo i murförbandet såsom hos oss, utan bestodo av små ornamentala plattor insatta i murbruk, och att den vanliga murstenen genomgående hade andra mått och annan teknisk användning än i Nordeuropa. Utom den stilistiska diskussionen har man även tvistat om den exakta tidpunkten för den nya arkitekturens framträdande. Tidsskillnaden gäller endast några decennier och rör Jerichows eller Lübeckerdomens rätt till ålderns försteg och spelar sålunda ingen som helst roll för föreliggande framställning.

Det framgår med all önskvärd tydlighet av STIEHL's undersökningar, att det av de tyska forskarna och WRANGEL framlagda motskälet mot italiensk influens, att format och teknik är olika, icke äger giltighet. Redan fotografiska avbildningar av italienska tegelbyggnader från medeltiden visa detta och STIEHL's måttuppgifter ställer saken utom tvivel. De trakter av Holland, som bevara de äldsta tegelmonumenten och som skulle haft betydelse för den europeiska murstensarkitekturen, torde närmast vara Groeningen och Friisland samt trakterna omkring Zuiderzee, framför allt Utrecht.[5] Av det hittills utkomna bandet av Nederländernas arkitektur och konstminnesmärken vill det synas som om Brabants tegelkyrkor nästan genomgående tillhörde 1300- och 1400-talen. Vad de nordliga äldre byggnadsverken angå, så bilda landskyrkorna tydligen en grupp med nära anförvanter utmed Nordsjöns norra kust, genom Ost-Friisland och Hannover samt upp på de danska öarna, särskilt Laaland.[6] De äro mestadels vanliga absidkyrkor, i Friisland med korsformig plan, med medelstora fönster, absiden ornerad av strömskift eller rundbågefris och rundstavformade lisener. Gavlarna orneras vanligen endast med ett mot

---

[1] Deutsches Kunstblatt 1850 s. 235.

[2] A. a. s. 226.

[3] Tegelarkitekturen, A. T. XV, s. 33.

[4] AUG. ESSENWEIN, Norddeutschlands Bachsteinbau im Mittelalter, Karlsruhe 1855—56.

[5] Eyck tot Zuylichem, Les eglises romanes du royaume des Pays-Bas, Utrecht 1858 och — Le Style ogival des églises du royaume de Pays-Bas, Utrecht 1863.

[6] MACKEPRANG, Sönderjyllands landsbykirker, Aarb. 1914 s. 129, påvisar olikheten i plantyp i Sönderjylland och Friisland. Han hävdar dock samtidigt den stora detaljlikheten i ornament och uppbyggnad.

gavelkanten vinkelställt tandsnitt eller strömskift och någon gång förekomma rundbågefriser, som då sällan ha stigande bågar utan ha dessa liksom strömskiften lagda vinkelrätt mot gavelkanten. Takfoten följes av en fris av rundbågar, som fått olika utformning, men som understundom förenklas till en fris av varandra korsande räta linjer.[1] Samma förhållande återfinna vi i vissa av kyrkorna i trakten av Jerichow samt i norra Sachsen och västra Brandenburg.[2] De små kyrkorna äro där tydliga avläggare av de ledande klosterbyggnaderna. Jämförelsen mellan den sachsisk-brandenburgska och den dansk-holländska gruppen visar att båda parter tagit starkt intryck av hemtrakternas äldre arkitektur. Jerichow följer ju i mycket den tidigt romanska byggnadskonsten i Sachsen och influens från den romanska huggstensarkitekturen finna vi några av i de nordvästra kyrkorna.[3] Antagligen beror skiftningarna i plantyper inom detta nordvästeuropeiska tegelområde i första hand på den lokala traditionens inverkan.

Men de snedställda gavelornamenten, tandsnitten som löpa ovan rundbågefrisen och ibland också förstärkas av en övre konsolrad eller ett strömskift, med andra ord den okonstruktiva användningen av i sig själv konstruktiva arkitekturornament, är gemensam för såväl Holland som Tyskland och har utan fråga här som i huggstensarkitekturen sitt ursprung i Italien.[4] Det är således alls icke uteslutet att Holland och Nordtyskland fått tegelarkitekturen från samma håll. Endast undersökningar på platsen med denna synpunkt i sikte torde kunna bringa klarhet i frågan. Det förefaller emellertid nästan uteslutet att icke Jerichows rundbågefriser och trapezkrönta pelare skulle bero på direkt italiensk påverkan. Analogierna därtill äro ju många just på 1100-talet och ha påvisats, då det gäller huggstensarkitekturen.[5]

Vid sidan av den direkt italieniserande tegelbyggnadskonsten möta vi redan tidigt en utpräglad tegelarkitektur i Danmark, som tyckes utveckla sig i benektinerkyrkan i Ringstedt och i Sorö cistercienserkloster för att sedan fortleva under 1200-talets förra del, då den uppträder i Aarhus domkyrkas äldsta tegelperiod och i domen i Roskilde. Den äldsta riktningen omfattar även det från Danmark anlagda cistercienserklostret Bergen på Rügen, Lögum i Sönderjylland och lever ännu kvar i Dalum.[7] Från alla dessa platser ha de utövat inflytande på traktens landskyrkoarkitektur. Det danska inflytandet har sålunda t. ex. konstaterats i Kolbatz.[7] Danmarks cisterciensiska tegelarkitektur

---

[1] LØFFLER, Udsigt øver Danmarks landsbykirker Kbhvn 1883, fig. 121.

[2] Jfr t. ex. ADLER, a. a. pl. 23, 24, 27, 28.

[3] Jfr t. ex. Spandet kyrka i Sönderjylland. Se M. MACKEPRANG, Sønderjyllands landsbykirker, Aarb. 1914, s. 123.

[4] EYCK TOT ZUYLICHEM, a. a. pl. I; Mariakyrkan i Utrecht i sitt ursprungliga skick visar ett tydligt italienskt inflytande.

[5] GOLDSCHMIDT, i Monatshäfte f. Kunstwissenschaft 1910. ROOSVAL, Medeltidens kyrkl. ark., s. 3. WRANGEL, Aarb. 1910, s. 101.

[6] Jfr MACKEPRANG, Dalums kloster. Äldre Nordisk Arkitektur VI, s. 2.

[7] BAU UND KUNSTDENKMÄLER DES REGERUNGSBEZIRK STETTIN. Bd. 2, s. 243.

vinner dock främst terräng på Sjælland och tränger in i Skåne, där Gumlösa är ett gott exempel på den eleganta, men knappa stilen.

Den danska arkitekturen råkar senare i beroende av den nordtyska, främst den lybeckska och mecklenburg-pommerska, vars mäktiga västtorn med i våningar ordnade fönsterblinderingar och av fönsterblinderingar sönderdelade gavlar tryckt sin stämpel på den danska landsbygden.[1] Men den danska landskyrkan förblir tegelarkitektur i ordets fulla bemärkelse, medan de nordtyska i stor utsträckning använda moränernas granitmaterial och inskränka teglet till omfattningar och gavelornering samt eventuellt till valv.

Den sachsiska tegelarkitekturen förband, som vi sett, den nationella romanska byggnadsstilen med det nya materialet och italienska detaljformer. Andra inflytanden tränga fram från skilda håll och på 1200-talet synas de klassiska byggnadstyperna för landskyrkorna ha vunnit stadga och sedan variera i stort sett endast fönster, portal och orneringsformer.

För teglets vidkommande är den Tyska Riddarordens verksamhet av särskilt intresse. Genom den vinner kristendomen stadga i Ostpreussen. Dess blomstringstid börjar på 1200-talet och den har vid slutet av århundradet nått en betydande maktställning.[2] Staden Thorn med dess märkliga kyrkor, den i närheten belägna borgen Birgelau, Culm med dess minnesmärken, slottet Reden, Marienburg och Mewe, Balga dess utpost mot öster med borg och kyrka, liksom Lockstedt slott med dess utsökta tegelgotik bära bl. a. vittnesbörd därom.[3] Vissa grupper av 1200-talets landskyrkor i Öst- och Västpreussen liksom i Meklenburg, Pommern, Brandenburg och Sachsen ha stora likheter med varandra, men jag är ej i tillfälle att ingå på deras inbördes sammanhang. Det platta trätaket omväxlar — åtminstone i Brandenburg och Sachsen — med tunnvalv av bräder, som överallt hör den begynnande gotiken till och ursprungliga tegelvalv resp. flisvalv förekomma överallt. Ur de romanska förutsättningarna har vid denna tid ett nytt orneringsschema för gavlarna vuxit fram, som inramar gaveln med en stigande rund eller spetsbågefris och fyller ytan nedanför med blinderingar. Meklenburg och Pommern utveckla delvis i samband därmed kors och fönstermotiven med dekorativ säkerhet[4], medan de södra trakterna ej så bestämt genomföra någon orneringsform och tidigt använder såväl trepass som cirkeln och sköldformen. Glaserade tegel, formstensfriser och mönstermurverk börja spela en allt större roll och slutligen uppstå praktfasader såsom i Stendal[5] med i form slagna och i våt lera skurna glaserade och oglaserade ornamentala tegel. Den nästan orientaliska prakten i exteriören, som man får ett intryck av i Bir-

[1] MACKEPRANG. Sønderjyllands landsbykirker, Aarb. 1914, s. 136.

[2] Jfr STEINBRECHT, Preussen zur Zeit der Landmeister, Berlin 1888.

[3] Se STEINBRECHT, a. a. samt BÖTTICHER, BAU UND KUNSTDENKMÄLER OSTPREUSSENS.

[4] Alt Garz, Kröpelin, Steffenshagen m. fl. Jfr Kunst u. Geschichtsdenkmäler Meklenburgs. Bd 3, samt Wildberg, Verchen, Passewalk m. fl. i Pommern, a. a. Bd I.

[5] ADLER, a. a. pl. 33.

gelaus inre gårdsportal[1] med dess dekorativa majuskellist och tegelfigurer, förhöjdes av målning på teglet självt, med rött på stenarna och vitt i fogarna. I stora delar av det nordtyska området strävar man mot medeltidens slut efter dylika praktfasader. Utvecklingen går då en motsatt väg mot i Sverige, där den romanska strängheten bibehåller sig och ytorneringen endast använder de insänkta nisch- och bårdsystemen.[2]

[1] STEINBRECHT a. a. fig. 14.

[2] G. BOËTHIUS, Stilströmningar inom den uppländska arkitekturen, UPPSALASTUDIER I, s. 177.

3.

Landskyrkornas plan och material.

Planformer.

DEN UPPSVENSKA LANDSKYRKAN UNDER MEDELTIDEN HAR icke att uppvisa någon mångfald av olika former. Vissa en gång antagna typer hålla sig segt kvar inom området, modifieras och utvecklas något, men bibehålla sig i huvudsak oförändrade. I stort sett förekomma endast tre huvudtyper: absidkyrkor, rakslutna och polygont avslutade.

Absidkyrkorna äro av tre varianter: a) smalare kor med absid och rektangulärt långhus, torn över koret; b) lik föregående men utan torn;[1] c) rundkyrkor med kor och apsis.

De rakslutna kyrkorna ha två planvariationer: a) smalare kor. b) enkelt avlångfyrkantiga utan markerat kor och rektangulärt långhus.

Båda förekomma med ursprungligt västtorn. Planens utseende varieras även av strävpelarnas förekomst eller ej. Vid närmare granskning av monumenten visar det sig då, att strävorna kunna vara rent dekorativa, d. v. s. anbragta till murarnas artikulering i byggnader, som avsetts för trätak. I en del fall svara de mot gotiska valv, i andra från början välvda kyrkor kunna de också ha en mera dekorativ uppgift (jfr fig. 6). Strävornas uppträdande är naturligtvis från början betingat av gotiska inflytanden, men de fortleva under hela medeltiden, varför de endast för de fall, där de förekomma, ge en bakre tidsgräns för dateringen.

De rakslutna kyrkorna ha ibland korsarmar, som antingen sammanhöra med korbygget (fig. 5), eller också ha fogats till en avlångfyrkantig kyrka. Någon gång har endast en korsarm kommit till utförande.

---

[1] Denna typ kan i sitt sista skede uppträda med ursprungligt västtorn, t. ex. Skepptuna; jfr. Sv. K. Uppl. IV, h. 2.

Den tredje huvudtypen, med polygon koravslutning, har spelat den minsta rollen inom det här avgränsade området. Koret kan liksom i föregående grupp vara smalare eller jämnbrett med långhuset. En grupp kyrkor i sydvästra delen av Västmanlands län ha tresidigt kor med eller utan strävpelare, övriga tresidiga eller polygona kyrkor ha alla ursprungliga strävpelare, de må nu vara dekorativa eller konstruktiva.

Den relativa kronologien mellan planerna framgår tydligt av om- och tillbyggnader. För att klarlägga detta skall här några typiska monuments byggnadshistoria följas.

HUSBY-LYHUNDRA. Kyrkan har ett rektangulärt långhus med kor i östra delen och ett torn mitt på sydfasaden, som rider på ett medeltida vapenhus murar (fig. 3).

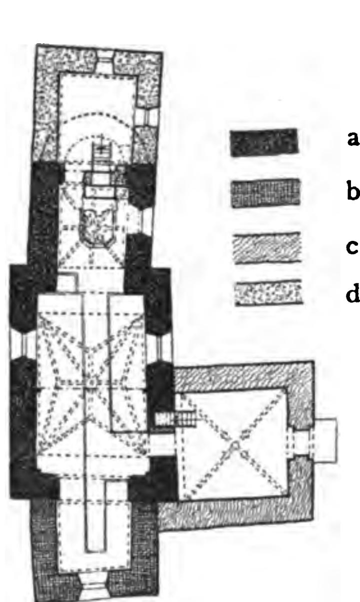
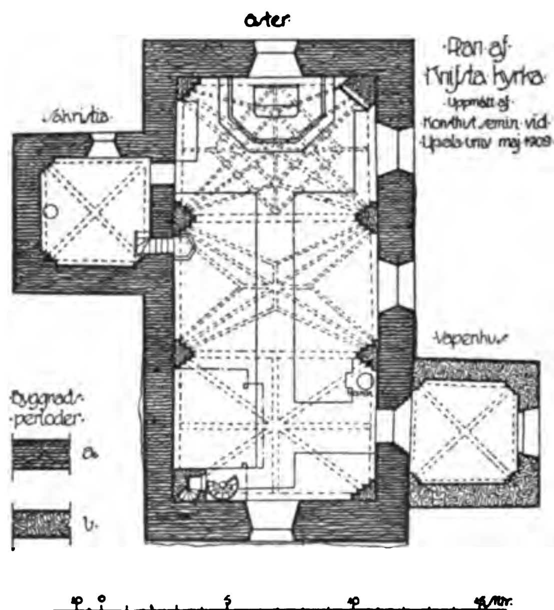


Fig. 1. Yttergran. Uppmätt för SVERIGES KYRKOR av Sven Brandel.



Kliché: Sv. K.

Fig. 2 Knivsta. Plan.

Såväl tornet som den västligaste valvkvadraten äro tillbyggnader från senare tid och kunna genast bortelimineras. Från långhuset bortskilja vi också vapenhuset, som tydligt visar sig vara en senare tillkommen lem, och få så en rektangulär kyrka med sakristia i norr. Den ännu använda sydportalen är en uppåt smalnande granitomfattad öppning utan avtrappning och murarna ha en skråkantad sockel, som är samtida med portalen. Undersökas sockelstenarna i kyrkans östra delar visar det sig att dessa, som äro oregelbundet placerade, i flera fall ha svängd form och med stor tydlighet kunna bestämmas såsom tillhöriga en absid. Vi ha alltså här haft en kyrka med smalare kor och absid, som förlängts österut. Korets östvägg har sina tre ursprungliga fönster i behåll. De äro tegelomfattade och kopplade inom en båge. Hörnkedjorna använda ännu till större delen de huggna blocken från det gamla koret, men då det nya koret fick långhusets

höjd tarvades nya block och dessa äro ohuggna, rått kluvna stenar. Det är alltså tydligt att en absidkyrka här ombyggts till avlångfyrkantig. Samma byggnadsförlopp kunna vi konstatera på många ställen bl. a. i Skepptuna[1] och Frötuna.

Typologiskt taget är den rakslutna kyrkan äldre än den tresidigt avslutade.

FITTJA KYRKA lämnar ett mycket tydligt bevis härför. Den är nämligen icke, som tidigare gjorts gällande[2], en enhetlig gotisk skapelse. Kyrkan är uppförd av gråsten med tegelgavel i öster, strävpelare och ett tresidigt kor med avvalmat tak. Gaveln dekoreras

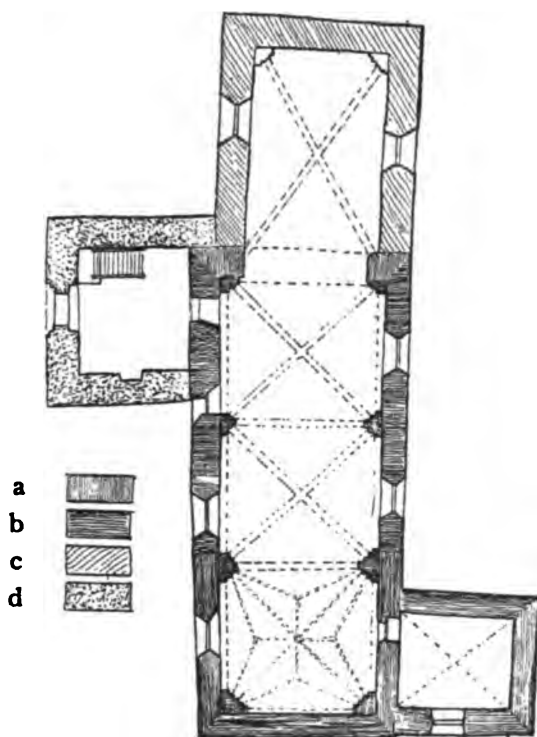
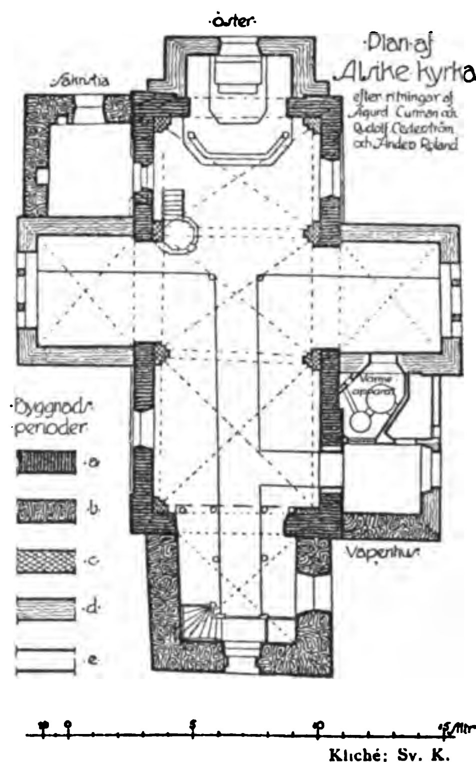


Fig. 3. Husby-Lyhundra. Koncept till uppmätning för SVERIGES KYRKOR av Finn F. Narum och G. Boëthius.



Kliché: Sv. K.

Fig. 4. Alsike. Plan.

av ett stort hela röstet uppdelande kors, flankerat av svagt spetsbågiga nischer. Nischernas bottnar ha i våt lera pressade dekorativa tegel, som ge en målerisk effekt. Utmed långhusets takfot löpa dubbla dekorativa tegelbårder, en övre trappfris, en nedre med varandra skärande spetsbågar. Gavelns övre del är icke murad, utan den är höjd med tjärade bräder. Tekniken i gavelorneringen är ytterst omsorgsfull, långhusets tegelbårder däremot äro mycket råa, spetsbågefrisen är lagd utan fornsten och bågarna ha ofta fått sneda former. Invändigt visar det sig att kyrkan har stjärnvalv av vanlig 1400-tals typ,

[1] I. WILCKE, Skepptuna kvrka (i Minne från Kyrkliga Utställningen i Uppsala 1918, s. 30).

[2] ROOSVAL i SVENSK KONSTHIST., s. 32.

som i koret genast framträda som ursprungliga och i långhuset efter en undersökning på vinden med lika stor tydlighet visa sig vara senare inslagna. Vid närmare betraktande finner man också att vid korets sneda murar tydliga grundmurar efter ett rektangulärt långhus skjuta fram sina hörn och att hela det murparti, som upptas av tegelfriserna, och den av bräder gjorda förhöjningen av västra gaveln äro senare än långhusets övriga murdelar och samtidiga med det tresidiga koret. På samma sätt ha de rektangulära koren i Stockholms Storkyrka och Västerås och Strängnäs domkyrkor fått vika för de polygona och analogier i landskyrkor ge Stora Tuna och Danmark. Men den polygona planens ringa förekomst inom området ger denna fråga mindre betydelse. Av större vikt för dateringen av teglet är att den tresidigt avslutade västmanländska gråstenskyrkan genomgående har äldre byggnadsformer och faktiskt i ett fall är äldre än en av domkyrkans nybyggnad omkr. 1250 beroende förlängning av Munktorps kyrka.[1]

Detta motsäger emellertid endast skenbart här givna tes, ty den ännu romanska ruinen i Lilla Ryttern, som har ålderdomligare former än Munktorpsgruppen och endast använder naturlig sten, är raksluten. Regeln blir alltså att den avlångfyrkantiga kyrkan som företeelse är äldre än den tresidiga, men yngre än absidkyrkan.

I många fall utgår man icke från den befintliga byggnaden, som helt raseras, utan den nya kyrkan bygges upp från grunden. Här avses de rakslutna och polygont avslutade typerna inom vårt område. Kyrkorna av dessa typer ha tillkommit huvudsakligen enligt tre olika schema.

A. Kyrkan beräknades icke med stenvalv utan med platt trätak eller tunnvalv av bräder. Någon gång fanns först platt tak, som sedan efterträddes av tunnvalv, i regel efter någon brand (ex. Stavby).

B. Kyrkan beräknades från början för stenvalv. Då utsparades avsatser i väggarna, från vilka valven spändes, så att inifrån sett valvkapporna utan sköldbågar försvunno i murarna (jfr Stora Tuna fig. 6). Undantag härifrån bildar egentligen endast en grupp valv med helstensribbor (jfr nedan), som ha (ofta oerhört breda) sköldbågar, trots att valven med stor tydlighet visa sig vara ursprungliga.[2]

C. Det ursprungliga innertaket raseras och tegelvalv slås in. I några fall ombyggas samtidigt gavlarna. Valven vila nu på murpelare eller inhuggna anfang och sköldbågar.

I de uppsvenska kyrkorna är gången av om- och tillbyggnader tämligen likformig. Utgår man från en absidkyrka av typ a, förlänges den i regel åt väster med en eller två valvkvadrater. Typ b ombygges antingen på detta sätt (Orkesta) eller så att hela det gamla koret rives och kyrkan förlänges i långhusets bredd åt öster (jfr fig. 3). Detta tillvägagångssätt är det vanligaste och torde ha förekommit i en mycket stor utsträckning.

---

[1] G. Boëthius, Munktorps kyrka, Västm. länstidn. Julnummer 1917.

[2] I enstaka fall förekomma ursprungliga stjärnvalv med murpelare och sköldbågar, t. ex. i Skepthammar.

TORN. Den för kyrkans karaktär viktigaste tillbyggnaden är tornet. Redan i de äldsta stenkyrkorna spelade tornet en stor roll. Ehuru flertalet av de uppsvenska kyrkorna förblevo »kullkyrkor» under medeltiden, släppte dock tornidéen aldrig fullständigt byggarnas fantasi. Det samlande mittkvadratstornet bortföll tämligen snart. Men dess efterträdare västtornet, som förekom samtidigt t. ex. i S:t Olof i Visby och i S:t Per i Sigtuna, blir härskare under den romanska granitkyrkoperiodens sista skede och lever spontant kvar ännu vid 1200-talets slut. Att Uppsala Domkyrka i sin anläggning fortsatte 1200-talets tornlösa schema måste ha haft en stor andel i att tornen ej, såsom exempelvis på Gottland, blevo ett av de praktfulla uttrycken för höggotikens byggnadslust. De synbarligen från Gottland inspirerade tornen på Södertörn motsvaras av svaga ansatser under tydlig gottländsk påverkan i Östra Uppland, t. ex. Lohärad.

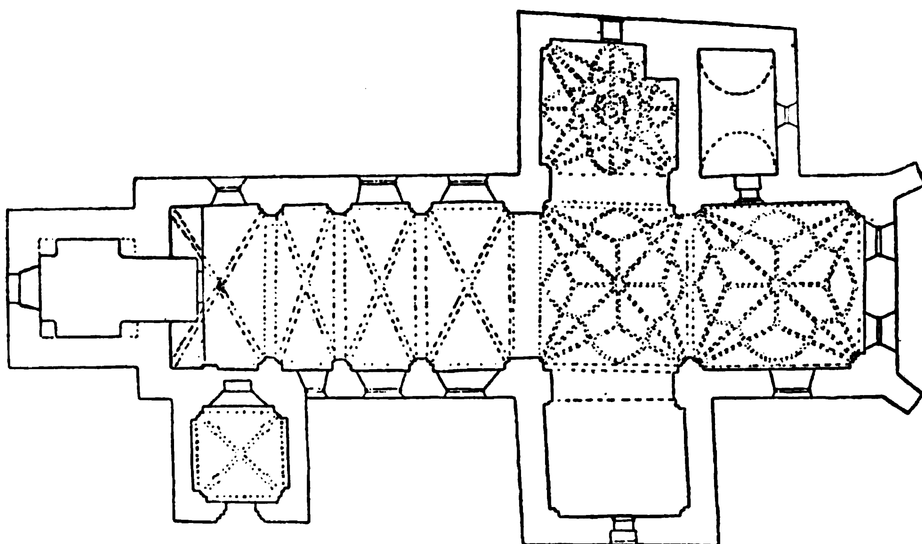


Fig. 5. Rasbo. Uppmätningsritning i B. St.

I Västmanland har den romanska stentornsgruppen nått en stor spridning. Arboga landsförsamling, Bro, Björskog, Kolbäck, ruinerna i Ryttern m. fl. äro typiska 1100- och 1200-tals-exempel därpå. I Uppland utgår den från Uppsalatrakten, Vaksala, Rasbo, Alunda, Bälinge i norr, Yttergran, Kulla, Odensala, Sollentuna i söder, samt Vallentuna, Spånga m. fl. ge goda exempel på samma företeelse. I Västmanland förekomma just dessa romanska torn på de tresidigt avslutade kyrkorna utan strävpelare.

Endast ett par utlöpare av den äldre västtornstypen, de gotiska ursprungliga tornen i Lena och Köpings kyrkor använda tegel som material, i de andra förekommer endast en ställvis, men ytterst sällsynt användning i omfattningar och någon gång i tornbågar (jfr Yttergran och Skepptuna). Den stora mängden av uppsvenska kyrktorn, som helt eller delvis använda tegel som material, äro av Roosval daterade till 1400-talet efter

Uppsala domkyrkotorn, men räkna också ofta sitt ursprung från Västerås', Stockholms Storkyrkas och Strängnäs' minst ett halvt århundrade äldre tornbyggnader. Dessa torn uppträda såsom självständiga tillbyggnader, äro icke integrerande delar av någon genomförd kyrkplan. Detta är ju även förhållandet med deras förebilder, domtornen, som i de äldre kyrkorna icke planerats och ej heller från början avsetts i Uppsala, där de icke blivit uppförda förrän ett århundrade efter kyrkan i övrigt stått fullbordad. I tornbyggnaderna spelar teglet en stor roll och orneringen får en dekorativ utformning, som knappast överträffats.

VAPENHUS. På några mycket få undantag när äro samtliga vapenhus senare tillbyggda. Deras valv, som försvinna utan sköldbågar i öst-, väst- och sydmurarna, men ha sköldbåge i norr mot långhuset, göra detta förhållande troligt och putsrester eller förbyggda friser och fönster å långhusens sydmurar styrka i många fall deras senare tillkomsttid.

SAKRISTIOR. Ofta äro sakristiorna senare tillfogade, i regel äro de dock ursprungliga i de byggnadstyper, som vi här upptagit till behandling. Liksom vapenhusen ha de sin givna plats och täckas oftast av ett vinkelrätt mot långhustaket ställt sadeltak. Undantag från detta bildar en sluten grupp kyrkor, som ha sakristian och ett kapell väster därom förenade till ett nordligt sidoskepp. De ha luttak, som utgår omkring 50 cm. under takfoten.[1]

UPPBYGGNAD. HILDEBRAND har gjort en utredning angående förloppet av kyrkobyggnader under medeltiden.[2] Han antar därvid att man började vid högaltaret, d. v. s. i koret och gick västerut. Att nybyggnaden av Strängnäs Domkyrka skett på detta sätt är utan vidare klart. Likaså visar formteglets förekomst i Uppsala Trefaldighetskyrka att pelarna byggts från öster till väster. I de östra ha nämligen de profilerade stenarna räckt helt och hållet, men i de västra ha de ersatts av vanlig sten. Även Uppsala Domkyrka började byggas från öster eller närmare bestämt från nordost. En svensk kyrka, där man dokumentariskt kan följa gången av byggnadshistorien, är Vadstena klosterkyrka. Diarium Vaztenense[3] upptar nämligen flera notiser från byggnadstiden. Kyrkan torde, som CURMAN antagit, ha börjat byggas på 1300-talets slut[4] ty 1408 avled i klostret Joan Murmestare, som var med, då grunden till kyrkan lades, och samma år nämnes »mäster Sune, som murat större delen av Vadstena kyrka». Först 1414 voro väggarna till kyrkan uppmurade. Nästa underrättelse är att man 1416 börjat uppföra stenpelarna »i och för valvens byggande». Alla dessa uppgifter ha rört långhuset, ty 1418 heter det, »fullbor-

---

[1] Sakristian kan ibland vara kyrkans äldsta del (jfr FINLANDS KYRKOR I, s. 25 och C. LINDBERG, Teglet i Finlands gråstenskyrkor s. 35). Jfr också Lunda k:a Sv. K., Uppl. IV, 2.

[2] Sv. Med. III, s. 177.

[3] Notiserna äro här hämtade ur Vadstena Birgitta museiförenings till svenska översatta edition »Vadstena klosters Minnesbok», Sthlm 1918.

[4] Svensk Konsthistoria, s. 103.

dades korväggen i vår klosterkyrka»; då började man också att lägga på kopparplåt till taktäckning. Det sista som skedde var att man 1420 började slå valven, vilket begyntes »på norra sidan». Då klostret invigdes 1430 bör följaktligen även kyrkan ha varit fullbordad och diariets senare notiser gälla en höjning av gavlarna och taket, som skedde 1455. Arbetets gång ligger här klar. Man börjar med de östra delarna, långhuset, för upp murarna, bygger pelare, uppför sedan korets yttermurar och vattentaken samt välver slutligen. De från början planerade valven sakna sköldbågar och vila på utsparda avsatser i murarna. På samma sätt måste man, vad uppbyggnaden beträffar, ha gått till väga i Trefaldighetskyrkan i Uppsala utom att arbetet här började i koret. Därigenom förklaras där de oregelbundenheter, som uppstått mellan valv och väggar, vilka icke betyda olika byggnadsperioder utan ändring av planen.[1] Samma sak skedde även i Stora Tuna kyrka, där man planerat en valvform för sidoskeppen, som sedan icke följts.[2] Att Vadstena kyrka började byggas från långhuset, torde bero på dess egendomliga orientering. De gottländska kyrkorna, som genom artikulerade byggnadsformer ge möjlighet till precis tidsgradering, äro lagbundet byggda från koret (öster) till långhuset (väster).[3]

De få fall, där tillräckligt med detaljformer äro bevarade inom vårt område, styrka även detta, t. ex. Vendel med sina kopplade fönster i koret och ensamma spetsbågiga i långhuset eller Sko klosterkyrka, som avancerar från typiska 1200-tals former (koret) till en allt starkare spetsbågebetoning (västfasaden).

En fråga av vikt för dateringen av kyrkorna är den tid, som byggandet krävde. I några fall kunna vi tämligen klart överblicka byggnadsförloppet, såsom i Vadstena eller Sigtuna Maria kyrka, som båda tyckas ha krävt 20—30 år. Då Uppsala Domkyrka, som WRANGEL och ROOSVAL visat, torde ha stått i huvudsak färdig omkr. 1330[4], så måste åtminstone sannolikt 40—50 år ha åtgått för uppförandet. Sedan tillkommo naturligtvis en mångfald efterarbeten, så att där nog var en jämn byggnadsverksamhet ända tills tornbygget slutade. För en landskyrkas små förhållanden ställer sig saken annorlunda. För Älvkarleby föreligga uppgifter om grundläggning 1478 och invigning 1489, alltså en elva år lång byggnadstid. Se vi på den svenska landsbygdens kyrkobyggnader på 1600- och 1700-talen, där vi kunna stödja oss på arkivaliska notiser, så har en tid av 5—10 år räckt till uppförandet av vida större anläggningar. Därvid är dock att märka, att byggnaderna från nyare tid, vare sig de äro av tegel eller gråsten, ha en betydligt försämrad teknik i förhållande till medeltidsmurarnas arbete. Men en längre normalbyggnadstid än omkring 10 år för en vanlig landskyrka torde man knappast behöva räkna med.

MURTEKNIK OCH MATERIAL. Murarna äro alltid skalmurar. Det yttre, respektive

[1] ROOSVAL, Medeltidens kyrkl. arkitektur, s. 16.
[2] Sv. K. Dalarna I: 3, under utg.
[3] Jfr ROOSVAL, Die Kirchen Gotlands, s. 12 ff.
[4] ROOSVAL, Medeltidens kyrkliga arkitektur, s. 21 — WRANGEL, a. a. 109.

inre, skalet kan vara tegel i större eller mindre utsträckning. Landskyrkor i mellersta Sverige byggda av uteslutande tegel höra till de mycket sällsynta undantagen. Kyrkor som Vendel, Tensta, Lena och Olands-Tuna, som visa tegelmaterial i det yttre, ha alla endast tegelförklädnad, medan murarnas kärna är av gråsten i en tjock fast murbruksmassa. Hade, som regeln är, murarna gråstensyta, lades blockens släta sidor utåt och någon gång förekommer kluvna eller huggna stenar.

I Sigtunaruinerna, Skånella och andra av våra äldsta kristna gråstensmonument är ytskiktens sten huggen till mer eller mindre jämna kvadrar, som murats med en bestämd strävan efter skiftsindelning. JANSE har påvisat, hur detta förband degenererar och framhållit vilket medel man här har för relativ datering. Det gäller dock endast inom de olika byggnadsgrupperna och företeelsen upprepar sig flera gånger under medeltiden på grund av olika inflytanden. Avsikten att uppföra Uppsala Domkyrka i huggsten kom t. ex. dess konstnärligt högtstående avläggare Västeråker att sträva efter kvaderförband liksom ett tydligt påvisbart gottländskt inflytande spontant kommer samma sak att uppträda i Roslagen (Rö, Lohärad m. fl.). Inom den äldsta gråstensgruppen degenererar emellertid förbandet raskt, så att vi redan i Gamla Uppsala se ansatserna till det sedan vanligaste cyklopiska förbandet, där stenar av olika storlek muras i varandra utan strävan efter skiftsindelning och fogarna äro skolade. En sådan muryta utan puts hade en underbar färgverkan med den naturliga stenens skiftningar i mjuka färgtoner från svartblått till ljusgrått och rödskärt. För denna skönhet hade man emellertid icke att börja med sinne. Om tegel använts, tog det vid i en oregelbunden linje, som jämnades med puts och gråstensytorna överdrogos med en slät, vit putsyta eller kvaderristades.[1] Fönsteromfattningarna fingo dock ofta utåt stå med nischernas yttre delar röda, under det att det inre vitputsades.

Teglet tillverkades efter två huvudprinciper. Stenarna skuros ur den våta leran, lufttorkades, brändes samt putsades eller också slogos de i form, lufttorkades och brändes. I sistnämnda fall förekom ofta i äldre tid putsning av den torra ej brända stenen med hammare eller mejsel. Att slå tegel i form blev det vanliga, då det gällde vanlig mursten, och putsningen inskränkte sig hos oss i regel till det nödtorftiga. På de i form slagna stenarna ser man ofta ärr efter formen och spåren efter avstrykningen, fingeravtryck m. m.

Till tidsbestämning brukar man skilja på refflade och orefflade tegel.[2] Refflorna åstadkommos vid efterbearbetningen av den torkade stenen före eller efter bränningen, i regel genom huggning med mejsel. Därigenom fick ytan en svag randning. Dylik efterbehandling har i den nordtyska och danska tegelarkitekturen använts som fasadbehandling för hela murytor. I de väl bibehållna danska monumenten[3] kan man tydligt

---

[1] Se t. ex. Norrsunda, Sv. K. Uppland IV, 1 s. 28.

[2] CURMAN, Klostrens Byggnadskonst, Svensk Konsthist. s. 84.

[3] Här äro ofta mejselhuggen axlikt lagda, t. ex. i Ringstedts tvärskepp.

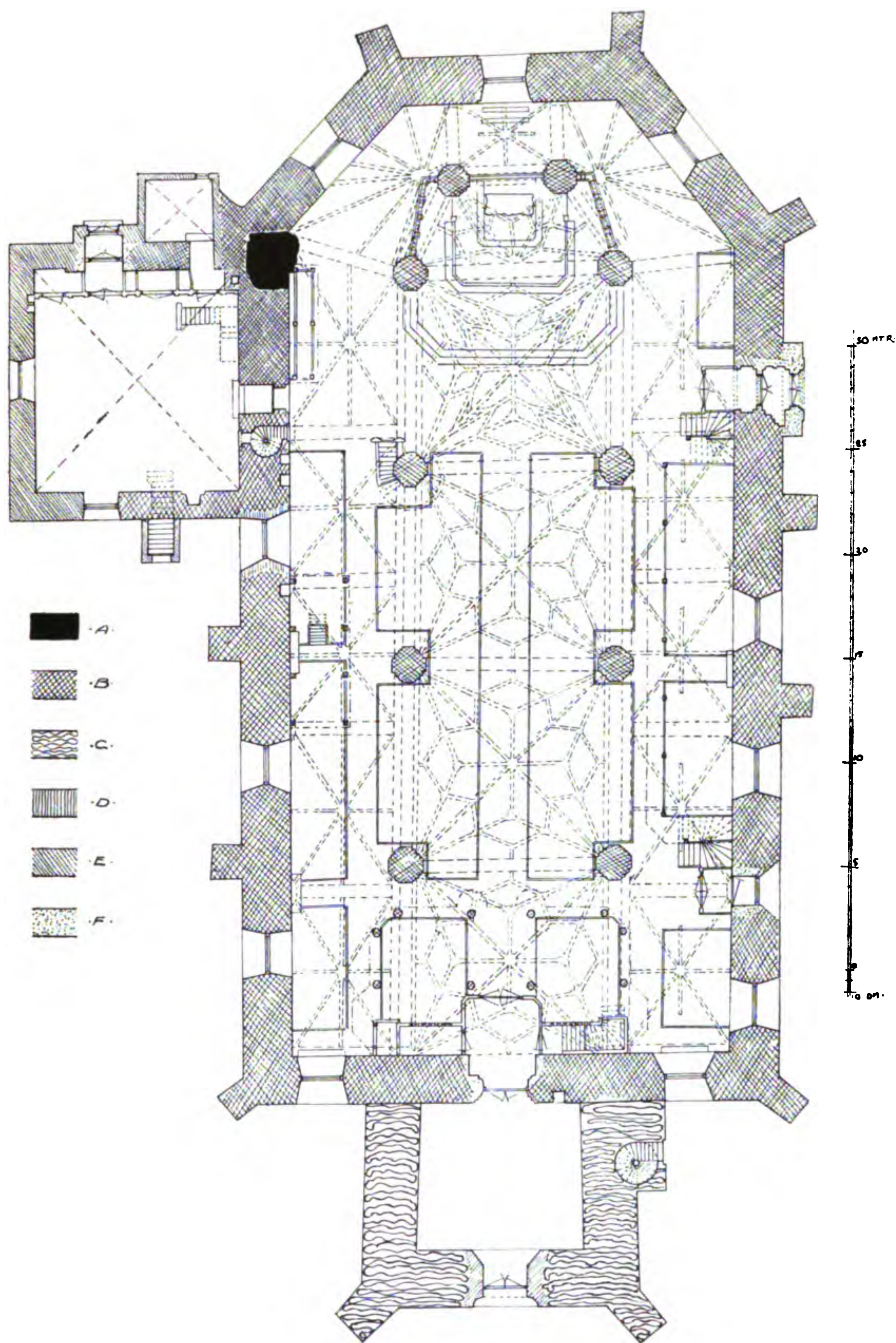
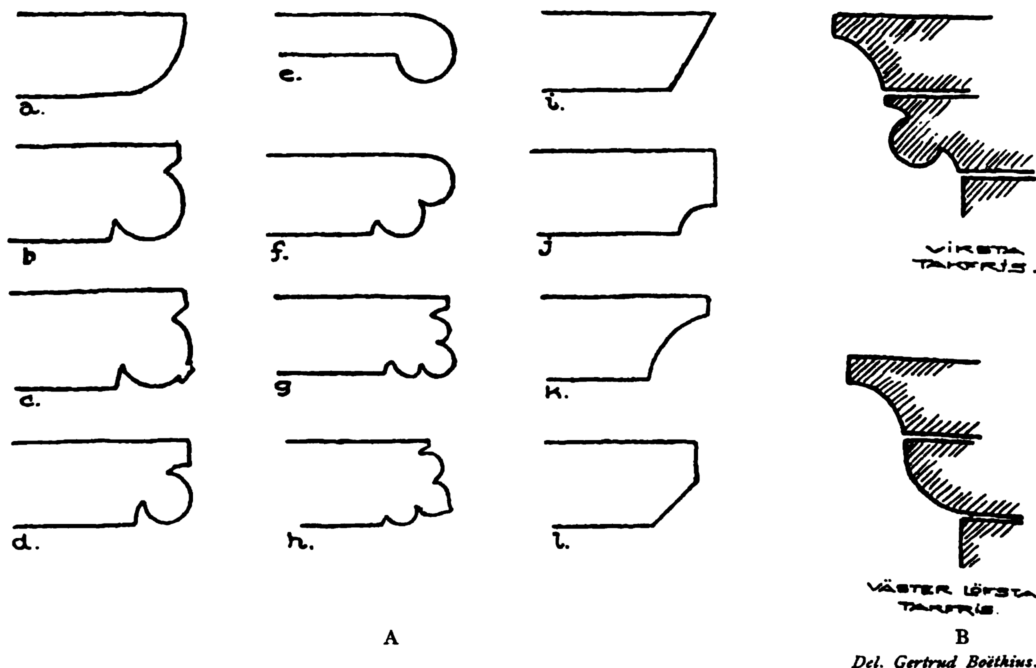


Fig. 6. Stora Tuna. Uppmätningsritning i B. St. Omritad för Sveriges kyrkor.

se hur detta bruk, som var regel i de äldsta tegelkyrkorna, Sorø och Ringsted, så småningom avtar, så att i Aarhus domkyrka och Roskilde det uppträder mera sparsamt och mestadels vid murhörn, omfattningar och profiler. På samma sätt som i de båda sistnämnda byggnaderna, ehuru icke så ofta, förekomma refflingar i de samtida och något yngre svenska kyrkorna i Sigtuna, Västerås och Strängnäs. I Uppsala Domkyrka kan man icke längre finna en med mejsel efterarbetad sten, och då vi påträffa tekniken i yngre monument, har det endast gällt att framställa formsten för pelare, portaler eller dylikt. Refflingen torde egentligen vara att betrakta som en relikt från den äldsta



Del. Gertrud Boëthius.

Fig. 7. A. Profiltegel från portaler och friser, a—d. Uppland, Västmanland och Dalarna; e—f. Torsång—Nysätragruppen; g. Alsnö; h. Tensta. i—l. hela området. B. Takfriser.

tegelperioden, då teglet behandlades som huggsten. Detta framgår också av att de äldsta formstenarna höggos ut för hand ur den färdigbrända stenen.[1] Men även i fall, där man skurit ut formstenen i våt lera efter mall, eller gjutet den i form, kan man ibland iakttaga mejselhuggningen. Uppsala Trefaldighetskyrkas pelare och kapitäl ge exempel på detta. Pelarnas stenar, som äro slagna i form, ha reffling över stora partier, medan kapitälen huggits i den brända stenen. Men lika litet som man ägnade gråstensytorna någon större omsorg fick fasadstenen av tegel särskild putsning. Det kan ofta vara mycket vanskligt att avgöra, vilket förfaringssätt man använt, om man icke har formstenen lös. Överputsningar i senare tid, målning m. m. göra det dessutom omöjligt

[1] A. ROLAND, Formtegel från Ystads kloster, Hist. Tidskrift för Skåneland V, s. 9.

att inom det här avgränsade området få någon statistisk överblick över använda tekniker. Men förekomsten av refflat tegel tyder i regel på hög ålder.

FORMSTEN. Det är ganska egendomligt att formstenen, som ändå varit mycket lätt framställd, vare sig den slogs i form eller skars efter mall, ej blev allmännare. Det är egentligen rundstav och hålkäl, som förekommer, och det stora flertalet uppländska och västmanländska portaler ha endast en enkel raksprångig omfattning. Likaså är en rundstav, skråkant eller raka språng den enda profilering, som förekommer vid fönstersmygar. I de fall, där portalerna fått en rikare profil, omväxlar man med de få formtegeltyperna (fig. 7). Samma stenar ha också använts i takfriser.

I teglet utformades någon gång ornament och figurer, antingen genom skulptering i den våta leran (Strängnäs, Sigtuna, Sko, Alsnöhus)[1] eller genom pressning (Fittja).[2] I det egentliga Uppland fick detta bruk ingen efterföljd, men i Dalarna och gränstrakterna mellan Uppland och Västmanland uppträder en likartad teknik ehuru icke längre som detaljornering, utan som monumental dekoration (pl. XII, fig. 12). Den användes också i interiören, i det att ansiktsmasker såväl som hela figurer i stuck och tegel ingå i valvens och pelarnas dekorativa utsmyckning (pl. XIII).

FÖRBAND. Själva murytorna fingo sin prägel genom det förband, som de likformiga stenarna sammanfogades i. Det för hela mellersta Sverige vanligaste tegelförbandet är det s. k. munkförbandet, som uppstår genom att man i samma skift lägger två löpare, en kopp o. s. v. Ibland ordnas de olika skiften så i förhållande till varandra att kopparna i vartannat, eller vart tredje skift ligga över varandra. Då kopp-stenarna i regeln voro hårt brända och därigenom mörkare än löparna, åstadkoms på detta sätt en mönstring av murytan. Kopparnas mörkare färg gav emellertid, även då mönstring ej eftersträvats, en omväxling i ytan, som förhöjdes av ställningshålen, vilka alltid brukade lämnas oigenfyllda och ökade den dekorativa effekten.

Det andra förbandet, som funnit användning hos oss, är det vendiska. Där ligger en löpare omväxlande med en kopp o. s. v. inom varje skift. I Uppsala Domkyrka uppvisa stora delar av tvärskeppet och mittskeppets norra och södra yttermurar, där restaureringen skonat de ursprungliga murytorna, detta vendiska förband eller en vackling mellan munkförband och vendiskt. På samma sätt vacklar förbandet i Tensta och Olands-Tuna, men genomgående vendiskt förband möta vi eljest endast i enstaka fall, bl. a. i tornen i Strängnäs, Västerås och Stockholms Storkyrka. Under hela medeltiden förblir dock detta förband sällsynt och först på 1500-talet, i Gustaf I:s och Karl IX:s byggnader fick det en mera genomgående användning.

---

[1] CURMAN, Svensk Konsthistoria s. 89; B. Thordeman, Alsnöhus, Sthlm 1920, fig. 33—6 och Tidskrift för konstvetenskap 1918 s. 102.

[2] MARTIN OLSSON, Om målad fasaddekorering under Medeltiden, UPPSALASTUDIER I, s. 72.

FOGBEHANDLING. Den största omsorgen vid murningen lades på fogarna. Den tekniskt mest fullkomnade fogbehandlingen, som vi ha inom området är den äldsta, den s. k. ryggskurna fogen, som visar en jämn kam i mitten med väl avstrukna övre och undre sidor (fig. 8 a). Vi ha den i Västerås, Strängnäs, Stockholms Storkyrka, Sigtuna och i Sko klosterkyrkas äldsta delar. Ibland målas fogen vit.

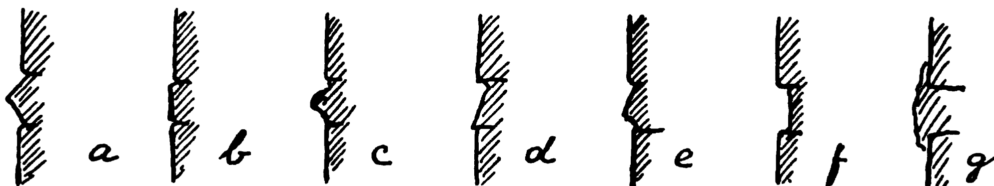


Fig. 8. Fogbehandling. a ryggskuren, b glättad, c ojämnt ryggskuren, d snett avstruken, e nedstruken, f icke fogstruken, g full fog.

Fogen kan också avstrykas och plattas samt kanterna nedskäras, så att själva fogytan ligger platt och glatt. Den är då i regel målad. Denna fogstrykning tillämpades i Uppsala Domkyrka, Vendel, Lena m. fl. gotiska kyrkor. Vi kalla den här glättad fog (fig. 8 b). Nästa fogtyp är den snett avstrukna (fig. 8 d). Den kan utarbetas med större omsorg och blir då ojämnt ryggskuren d. v. s. bildar en kam i fogens mitt mellan två insänkta linjer (fig. 8 c). Under 1400-talet är denna fogstrykning regel inom vårt konstområde på alla tegelytor, som behandlats med särskild omsorg. Parallellt med den avstrukna och den ojämnt ryggskurna möta vi den nedstrukna fogen. Dess övre kant

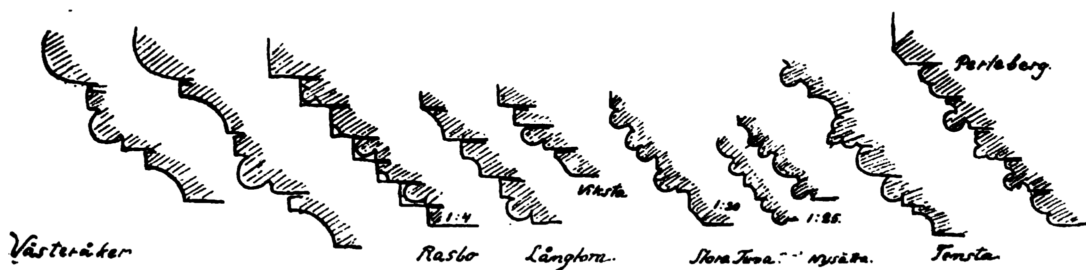
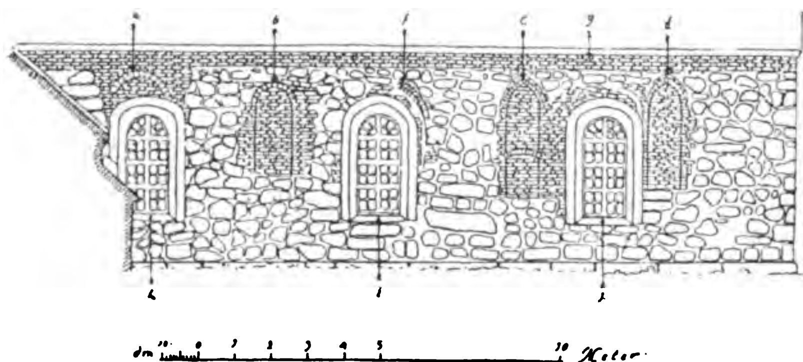


Fig. 9. Skisser av portalprofiler.

markeras av ett skarpt intryck av sleven, men den undre lämnas med en ojämn gardinartat nedhängande kant, som skjuter över på nästa sten (fig. 8 e). Den nedstuckna fogen användes egentligen endast på vindar och icke på skådesidor. Där möter man också murning med fulla fogar, där bruket sväller ut över kanterna och markering av såväl över- som underkant saknas. Den fulla fogen förekommer ibland under medeltidens sista del, särskilt på valvens översidor, men blir sedan regel under nyare tid på murytor, som icke ämnats till godsidor. Denna fog är i motsats till föregående liksom fig. 8 f icke fogstruken.

TAKTEGEL. Redan under medeltiden var spånen ett gängse medel för taktäckning i de svenska landskyrkorna. Garde på Gottland har spånbeklädnad kvar från sitt äldsta byggnadsskede, vilket senast tillhörde 1100-talets första del[1], och fynd av spån av liknande typ gör det troligt att det varit vanligt att spåna taken hela medeltiden igenom inom det område, som vi syssla med. I en del fall har dock bevisligen tegel använts. Riddarholmskyrkan hade ett ursprungligt tegeltak, som efterträddes av ännu ett.[2] I Öster Lövsta och Films kyrkor i norra Uppland ha s. k. munktegel anträffats av förf. vid undersökningar för Sv. K.

[1] ROOSVAL, Die Kirchen Gotlands, Sthlm 1911, s. 95.
[2] MARTIN OLSSON, a. a., s. 20.



Kliché: Sv. K.

Fig. 10. Skepptuna kyrkas sydfasad. Ur SVERIGES KYRKOR.

4.

Fönsteröppningar och portaler.

FÖNSTERÖPPNINGAR. DEN PRIMITIVASTE FÖNSTERFORMEN INOM området finnes i St. Olof i Sigtuna;[1] i St. Per (pl. XX) förekommer den fönstertyp med rundbågig betäckning och utåt starkt skrånande smygar, som bruka betraktas som den typiska romanska formen. Vi kunna följa den i bevarade romanska landskyrkor fram till Skepptuna, i vars absidkyrkoskede tegelskodda rundbågiga fönster första gången konstaterats.[2] Kyrkans datering i Sv. K. 1200—50 torde utan fråga kunna preciseras till omkr. 1200, med 1225 som hitre gräns. Nästa daterade fönsterform möter i Sigtuna Mariakyrka med dess rundbågiga korfönster, kopplade tre och tre på gaveln och parvis ordnade på sträckmurarna (pl. I, II). Kyrkans byggnadstid kan preciseras till 1240-talet. Sko kyrka utgör nästa utvecklingsfas. Utom att här, i synnerhet i de västra delarna, rundbågen övergått i spetsbåge, ha vi i det inre i öster de tre korfönstren omfattade av en stor grund nisch. Koret i Sko måste under alla förhållanden varit fullbordat vid 1280-talet slut. Nischformen, som i landskyrkorna är mycket vanlig, såväl i exteriören som interiören, är sålunda en nyhet i förhållande till Mariakyrkan i Sigtuna och de cisterciensiska kyrkor i andra trakter, som tidigt infört

[1] Avb. hos AMBROSIANI, Medeltida kyrklig byggnadskonst, fig. 64, 65.

[2] I. WILCKE a. a. (jfr fig. 10).

trekopplingen. Vi sätta alltså som regel, att de ungefär lika höga trekopplade fönstren utan nisch äro äldre än de nischomfattade.

Nästa period bildar Riddarholmskyrkans smala ej längre kopplade fönster, som stamma från 1200-talets slut. De äro beroende av ett yttre inflytande. Uppsala Domkyrkas rent gotiska former bilda slutpunkten i den typologiska serien (pl. XVI). Att de äldre fönsterformerna likväl med en viss seghet levde kvar, är Vendels 1310 vigda kyrka ett gott exempel på.[1] Där förekomma nämligen kopplade rundbågiga fönster ännu i koret, men långhusets västra delar ha genomfört spetsbågen (pl. III). 1331 möta vi dock gotiska fönster placerade ett och ett i Västeråkers kyrka (pl. IX) och samma är förhållandet i Uppsala Trefaldighetskyrka, som stammar från ungefär samma tid.[2] Söka vi att fastslå några typer i senare med visshet daterbara kyrkor, så bevara bl. a. Stora Tuna[3] (1400-talets senare hälft), Öster Löfsta (1454), Möklinta och Dannemora ursprungliga fönster, vilka visa genomgående större mått. Spetsbågeformen, som var höggotikens speciella kännemärke, har här övergått till en mera rundbågig form och de bevarade yttre omfattningarna på fönstren i Stora Tuna liksom i många andra senmedeltida kyrkor visa dels en orent spetsbågig, dels en snett rundbågig form. Dessa fönster äro aldrig kopplade.

PORTALER. Portalernas utveckling är analog med fönstrens. Funbo sydportal får här representera den typiskt romanska formen (pl. VIII), som tyckes ha levt kvar ända till dess att 1200-talets kloster och domkyrkor införde sina avtrappade portalformer. De båda typerna stå som de största motsatser oförmedlat mot varandra. Den ena, den slutna borgens smala öppning, den andra den välkomnande och inbjudande öppna famnen, centralpunkten i en entré-fasad, vars alla delar bidraga till att öka intrycket av, att byggnaden är till för att låta människor strömma in och ut. Linjen Sko—Uppsala Domkyrka visar oss endast gotikens stegring av samma princip, medan de ursprungliga portalerna i Öster Lövsta (1454), Stora Tuna m. fl. kyrkor med största tydlighet ådagalägga att samma regel, som vi funno för fönsternas bågformer, även kan iakttagas här (jfr pl. IX, XVIII).

För bågformerna i såväl fönster som dörrar fastslå vi alltså fyra huvudtyper: 1) rundbågiga, smala, 2) långsmala kopplade rundbågiga fönster, som övergå till en svag spetsbågeform; portaler med avtrappningar, 3) spetsbågiga fönster, placerade ett och ett, 4) stora, än rund- än spetsbågiga fönster; portaler av samma form med starkt perspektiviska omfattningar. Inom den första gruppen går utvecklingen så, att öppningarna förstoras mer och mer, inom den andra blir spetsbågen vanligare, inom den tredje förstoras fönsteröppningarna och bågarnas spetsbågeform slappas till dess att den övergår i grupp fyra, som blir förhärskande till medeltidens slut.

[1] Jfr JANSE i UPPLAND, s. 564.
[2] AF UGGLAS, Till kännedomen om det gotiska måleriet i Sverige, UPPSALASTUDIER I, s. 54.
[3] Sv. K. Dalarna I, 3 (under utgivning).



Kliché: V. H. A.

Fig. 11. Skoklosters kyrka. Västfasaden.

Portalerna äro en av de få platser, som använt formtegel i någon utsträckning. Sigtuna Maria kyrkas västportal visar de huvudsakligast förekommande 1200-talsformerna, som vi med refflade tegel återfinna, utom i Sko, bl. a. i Odensala och Rasbo (fig. 9, 13). Tensta och Vendel visa en rikare profil, som tydligt inspirerats av Uppsala Domkyrkas huggstensformer (fig. 9) medan Tensta sakristia, Rö och Skepptuna visa förenklade 1200-tals former (fig. 9), Knivsta sydportal har en egenartad rik profil (fig. 57), som mig veterligt saknar motstycke, men som tydligt bygger på gotiska former. Rena 1200-tals former återkomma däremot i Öster Lövsta 1454 (fig. 76 c). Nysätra, Torsång, Stora Tuna, Vika och Stora Kopparberg i Falun visa en annan ganska egendomlig profil, där två rundstavar kopplats på samma formsten (fig. 14). Parallellt med dessa former förekomma ehuru långt oftare den enkelt avtrappade portalen, som använts även i större byggnadsverk, t. ex. i Uppsala Trefaldighetskyrka. Den kan förekomma upp till femsprångig, men är ofta endast två till tre språng djup.

För dateringen av portalerna kunna vi, som den dokumentariskt daterade portalen i Öster Lövsta visar, ej bygga på profilernas former. Här blir den tekniska behandlingen av stenen i varje fall utslagsgivande. Baser och kapitäl ha heller icke i något enda mig

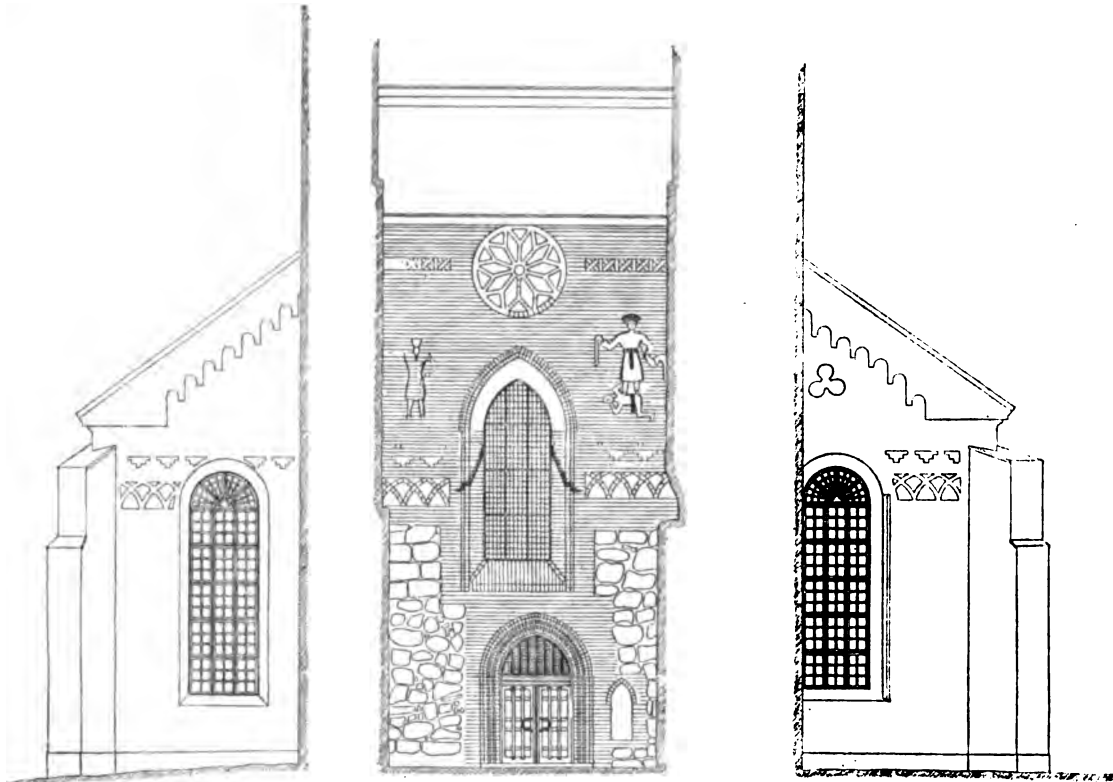
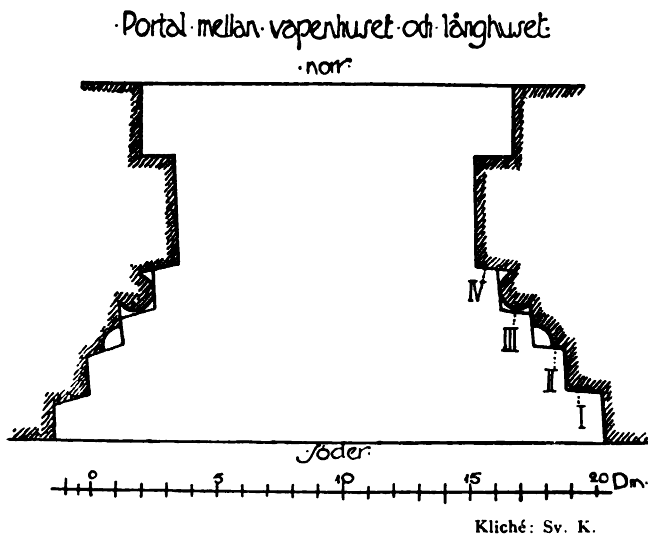
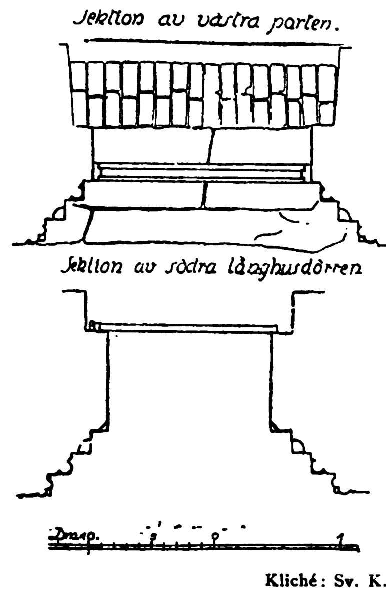


Fig. 12. Stora Tuna kyrkas västfasad. Uppmätt för SVERIGES KYRKOR av S. Wranér.



Kliché: Sv. K.

Fig. 13. Odensala sydportal. Uppmätt av S. Wallin.



Kliché: Sv. K.

Fig. 14. Vika Västportal. Uppmätt av B. Wijkmark och S. Wranér.

bekant fall utformats utöver en enkel huggning på basens utskjutande övre hörn och en markering av kapitälet med en två till tre tegelskift bred list. Eljest är det regel, att gotiska tegelportaler och alla därefter sakna kapitäl och posternas stavar fortsätta runt bågen utan avbrott.

Någon dateringsgrund i och för sig äro muröppningarna icke utöver de fyra gruppernas relativt vida tidsavsnitt. Orsaken härtill är i främsta rummet att de, inom det område vi avgränsat, förstorats, tillmurats och omgjorts under tidernas lopp så, att en typologisk bevisföring numer är omöjlig.

5.

Tak- och valvformer.

OVAN GJORDA UTREDNING AV FORMER OCH DETALJER, SOM äro egendomliga för teglet eller, som tegeltekniken utarbetat ur huggstensdetaljer, ådagalägger tydligt, att man icke genom dem utan vidare kan erhålla en så att säga mekanisk dateringsgrund för den uppsvenska landskyrkan. Vi måste söka en faktor, som i sig själv daterbar, oberoende av detaljformerna kan ge en säker dateringsgrund åtminstone för de större tidsavsnitten.

Planformerna äro allt för litet artikulerade, under de århundraden det här gäller, gavelvinklarnas olika former upprepa sig med skilda stilströmningar, förbandskronologien är endast tillämplig inom korta tidrymder och slutna grupper. Dörr- och fönsteromfattningar ge ej heller enbart någon tillräckligt noggrann dateringsmöjlighet efter c:a 1310 och därtill kommer, att de ju, inom detta område, i så stor utsträckning ersatts av större muröppningar. Det är emellertid en arkitekturlem, som fyller anspråken på ett dylikt dateringsmedel, nämligen innertakens former. Ty rymdkänslan i det inre, som är en av de olika stilfasernas bästa exponenter, är beroende av takfrågans lösning. På samma gång skiftar tekniken och konstruktionen vid stenvälvningen och utvecklas så, att vissa valvtyper med lätthet kunna dateras inom tämligen snävt tilltagna tidsavsnitt.

Det ligger nära till hands, att den i gammalkristen tid bottnande, av den romanska kyrkan omhuldade kombinationen av trätak i stenbyggnader här hos oss skulle tillvinna sig ett särskilt intresse. Stavkyrkans former övergingo vad takkonstruktionen angår i vissa trakter tämligen oförmedlat i stenbyggnaderna. Från det här egentligen behandlade området ha vi inga exempel därpå, men Knista i Närke[1], Forshem i Västergötland[2], Garde på Gottland visa bl. a. denna företeelse.[3]

---

[1] A. LINDBLOM, En stavkyrkotakstol, FORNV. 1910, s. 186.
[2] Sthlms Högsk. Ex. prot. 1915.
[3] J. ROOSVAL, Die Kirchen Gotlands, Stockholm 1911, s. 95.

Inom vårt område möta vi i romansk tid huvudsakligen tre takformer. Det med gråstensflis slagna klostervalvet i mittkvadraterna eller koren i centralgruppens kyrkor, tunnvalvet av gråstensflis och det platta trätaket. De båda förstnämnda förekomma och försvinna som övertäckningar av kyrkorummet och dess centrala delar med de rent romanska byggnaderna.

TRÄTAKET. Den för oss intressanta formen är det platta trätaket. Intet finnes bevarat i sitt ursprungliga skick, men flera kyrkor ha tillräckligt tydliga rester och spår av ursprungliga innertak, för att vi utan svårighet skola kunna fastställa den gängse typen. Markim och Orkesta lämna därvid utmärkta exempel.[1] Bjälkarna ligga inlaxade i remstyckena och ha gått mellan murkrönen. Tydliga ursprungliga spikar, som sitta kvar i stockarnas undersidor, ha fäst nu bortbrutna plankor. Bjälkarna ha alltså icke varit synliga underifrån, utan mellantaket har haft en jämn brädyta nedåt, som säkerligen i regel varit ornerad av målningar.

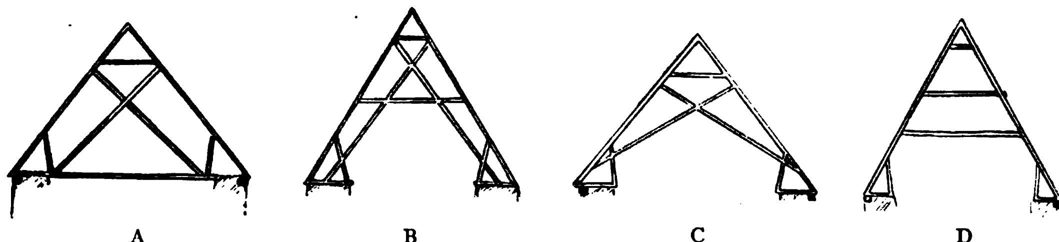


Fig. 15. Skisser av takstolar. A Husby-Långhundra. B Film. C Häverö. D Svärdsjö.

Av en egendomligare och även mera ovanlig form synes takstolen i Knivsta ha varit. Bjälkarna spänna där icke mellan remstyckena utan ligga inbakade i muren c:a 30 cm. under murkrönet. Men även här ha mellantakets bräder varit spikade på bjälkarnas undersidor (fig. 18).

Utom de fall där direkta lämningar otvetydigt vittna om trätakets existens kunna vi sluta oss till dess förekomst av vissa spår i arkitekturen. Ha exempelvis sträckmurarna dubbla putslager upp till murkrönet, synliga ovan de nuvarande valven, men gavelröstena endast ett enkelt putslager, och ovanför sträckmurkrönet fogstrykning eller oslammad puts, måste ju ett mellantak ha funnits. I Orkesta är gränslinjen mellan den putsade och oputsade gavelytan i väster fullkomligt klar, i Stavby lilla avlångfyrkantiga kyrka måste oemotsägligt tydliga spår av en eldsvåda före den ännu bevarade gotiska takresningens tillkomsttid (jfr nedan) tagas till hjälp för att styrka tillvaron av ett mellantak, vars existens putsrester på vinden även tyda på. I en del fall lämna innerväggarnas utseende ovan valven oss i ovisshet, om mellantak saknats eller om vi haft platt trätak (Torpa, Yttergran och Funbo kor).

[1] Jfr Sv. K. Uppland I, s. 346.

Takstolen, som även då den senare fått vika för andra former, i regel kan studeras av i röstena inbakade sparrar, högben och hanbjälkar, hade tämligen likformigt utseende. Här återges (fig. 15) några takstolstyper från en vanlig romansk (A) till senmedeltida former (B—D). Trätaken ha utom det enkla, platta taket också haft andra former. De viktigaste och fullt klart konstaterade äro de halvrunda och klöverbladsformade tunnvalven. Med dem följer en ändring av takstolskonstruktionen. Högbenen fingo ibland den svängda linje, som valvets kontur skulle ha och drogos alltid tillbaka, så att takstolsfoten icke sköt över det inre remstyckets kant. Mellan sparrarna och hanbjälkarna fästes svängda slanor. Den hanbjälke, som valvets hjässa tangerade, urholkades under, så att också den gav en rundad kontur, i de fall där icke bågställningen fullständigades av en böjd hjässlana. Genom att spika bräder i horisontala skikt på det så erhållna skelettet fick man ett halvrunt trätunnvalv. Klöverbladsformen åstadkoms genom en vinkelrätt mot taksparren ställd bjälke vid vars spets de böjda slanorna möttes (fig. 17). Skelettets bjälkar, som i alla mig bekanta fall äro rått behandlade, voro icke synliga nedifrån, utan taket gav intrycket av en slät brädtunna på vars ytor plats fanns för målad dekoration.

En detalj av ett dylikt valvs vederlag är bevarad i Stavby kyrka. Det inre remstycket var där klätt med bräder och i dess övre kant var en rundstav anbragt, som var målad som repstav (fig. 19). På valvets bräder, av vilka delar finnas kvar, voro dekorativa målningar. Gäller det att datera kyrkorna med hjälp av de olika träinnertakformerna, så kan vanligen den öppna takstolen utan stavkyrkokonstruktion utrangeras som för oss oviktig. Man kan långt fram i medeltiden finna exempel på att takstolarna längre eller kortare tid stått öppna innan kyrkorna välvdes (Svärdsjö, Täby).[1] Det ovan relaterade förloppet vid Vadstena klosterkyrkas byggnad bekräftar detta. Därav följer ju att formen bortfaller som dateringshjälp i och för sig, vilket ju icke hindrar att takstolar av romansk eller stavkyrkotyp kunna ge en tidsgräns i speciella fall.

Sigtuna-kyrkorna, S:t Per och S:t Olof, Markim, Orkesta m. fl. typiska 1000- och 1100-tals byggnader ha spår av platta trätak. I de avlångfyrkantiga kyrkorna, som det här närmast gäller, ha vi utom i Knivsta och Stavby möjlighet att sluta oss till platta trätak i ett stort antal kyrkor över hela området. I första hand gäller detta de inflytelserika tegelkyrkorna i Sigtuna, Västerås och Strängnäs, där forskningen är ense om, att de nuvarande valven i de äldsta delarna ersätta platta mellantak. I Stavby kunde ju tydligt konstateras, hur det platta trätaket raserats av brand och ersatts av ett klöverbladsformat tunnvalv. I Funbo absidkyrka ha vi tydliga rester av ett platt trätak (långhuset); sedan har kyrkan utvidgats västerut, östra gaveln höjts i tegel och ett tunnvalv av bräder uppförts. I Estuna konstatera vi att gavlarnas insidor varit synliga ända upp och att vi här alltså haft öppen takstol. Västra gavelns understa putsskikt är tämligen vårdslöst och ojämnt kvaderristat. Triumfröstets gavel bevarar det senare putslagret med

[1] Sv. K. Dalarna I, s. 243. Sv. K. Uppland I, s. 81.

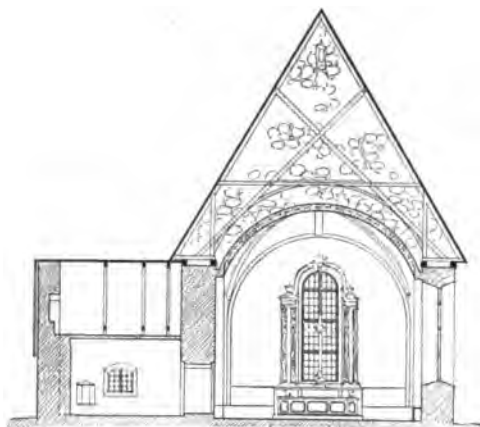


Fig. 16. Stavby. Tvärsnitt, uppmätt för SVERIGES KYRKOR av Sten Wennerström.

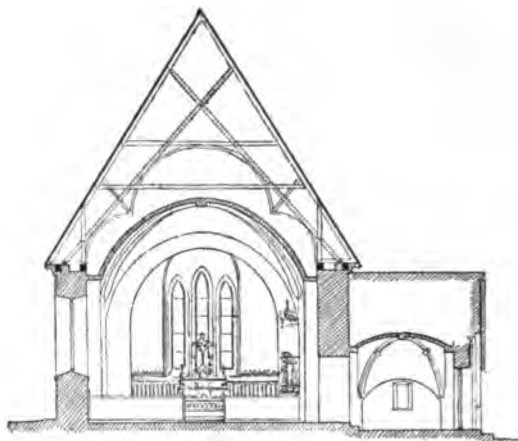


Fig. 17. Tuna. Tvärsnitt. Uppmätt för SVERIGES KYRKOR av Sten Wennerström.

de bekanta målningarna[1] och i samband med dem har ett klöverbladsformat trätunnvalv inlagts. I Västmanland kan man i Badelunda, Kärrbo m. fl. kyrkor konstatera, hur det platta trätaket fått vika för tunnvalvet. Det synes alltså utan vidare klart att det platta trätaket som form är äldre än tunnvalvet i områdets kyrkor. Betraktar man de olika takformernas förekomst i förhållande till fönsteröppningarna enligt s. 26—27 gjord gruppering, kan det konstateras att ett antal kyrkor med platt tak, eller obestämd, möjligen något uppvälvd takform svarar mot enstaka spetsbågiga fönster, men att övriga kända exempel korrespondera mot rent romanska eller tidiga övergångsformer. Trätunnvalven däremot svara undantagslöst mot fönsterformerna från den äldre Folkungatidens kyrkor och gotiken.

Vi kunna alltså fixera det platta takets tidsbestämning från de äldsta stenkyrkorna t. o. m. de tre klassiska tegelkyrkornas första skede eller till omkr. 1280. Det är klart att en del landskyrkor några decennier kunna följa de förnämligare byggnadsverkens mönster, även om nya former börja vinna insteg.

För trätunnvalven ha vi fixa data. Estuna före 1298[2], Funbo invigd 1301, Vittinge sannolikt från 1308. Vidare ha vi lämningar av ett gotiskt trätunnvalv i Erentuna, vars målningar tillhöra 1300-talets början.[3] I Värmland finnes ett klöverbladsformat trätunnvalv i S. Råda kyrka, som målats 1323 och väl uppförts omedelbart därförut. Slutligen är den 1310 invigda kyrkan i Vendel och därmed sammanhängande monument goda exempel på tunnvalvets förekomst omkring 1300.[4]

Vi kunna alltså på goda grunder fastslå att trätunnvalvet vid 1200 talets slut efterträder det platta trätaket som stilform. För att i någon mån precisera tidpunkten för dess uppträdande måste vi uppta frågan om tunnvalvets uppkomst.

[1] Se HILDEBRAND i A. T. II, s. 383 och KLINGSPOR i U. F. T. II, s. 19.
[2] JANSE i UPPLAND, s. 563.
[3] AF UGGLAS, Till kännedomen om det gotiska måleriet i Uppland, UPPSALASTUDIER I, s. 18.
[4] G. BOËTHIUS, Stilströmningar, s. 182.

ROOSVAL[1] har antagit att trätunnvalven skulle vara beroende av nederländskt inflytande på ärkestiftets konst, representerat främst i Tensta kyrka med dess av blindarkader ornerade väggar och höga trätunnvalv. Båda delarna är typiskt för Hollands sena 1200-tals arkitektur. Detta antagande har tidigare i mindre tillspetsad form gjorts av WRANGEL och JANSE.[2] I motsats däremot står AMBROSIANIS[3] åsikt att valven utvecklats på inhemsk botten ur takstolskonstruktionen, vilket AF UGGLAS[4] även hävdat. Denna teori faller i första hand på att alla mellanlänkar saknas och att trävalvet uppträder fullt färdigt inom konstområdet. Det är ju betecknande för Mälardalen, som är det område, som hos oss framför alla andra använt trävalven, att samtliga romanska takstolars bjälkar äro råa och att de tekniskt mest fulländade kyrkorna hade platt trätak. Vi ha icke här att räkna med en stavkyrkotakstolens utveckling i stenkyrkan, som man exempelvis skulle kunnat tänka sig på Gottland före välvningsepoken, utan en medveten strävan efter mellantak, som voro platta utan synliga bjälkar och i ett känt fall lånade den primitiva allmogestugans takform (Länna).[5] Detaljrika analogier till äldre dekorativa takstolformer ge däremot engelska öppna takstolar.[6]

Även i Frankrike har den för träkonstruktioner ganska självfallna tunnvalvsformen funnit användning i medeltida byggnadsverk.[7] Trävalvet har även, som sagt, i Holland nått en hög fullkomning vid mitten av 1200-talet.[8] I de danska öarnas kyrkor, som stå under ett utpräglat från Friisland förmedlat holländskt inflytande (jfr s. 9), återfinna vi tunnvalven, liksom hos oss efterträdda av senare valvslagningsskeden.[9] Det är i regel ett tidigare nederländskt inflytande än det, som gör sig gällande i Tensta, som satt sin prägel på de danska kyrkornas medeltida arkitekturutveckling och tillräckligt ingående undersökningar föreligga icke för att fixera, när tunnvalvet, som i varje fall ej hör till de äldsta byggnadsskikten, kommer in i området.

Å andra sidan tyckes tunnvalvet under 1200-talet ha blivit den gängse takformen även i andra delar av det baltiska konstområdet, då kyrkorna ej från början fingo tegelvalv. I Brandenburg möta vi det halvrunda trätunnvalvet så ofta, att det där tycks ha varit en nästan lika vanlig gotisk företeelse som hos oss[10]; likaså möter det i Sachsen och Hannover. Om tunnvalvet i Nordtyskland inspirerats från Nederländerna torde ännu vara outrett. Däremot är det givet att det därifrån kan ha nått oss genom ett

---

[1] Medeltidens kyrkliga arkitektur s. 21.

[2] WRANGEL, Tegelarkitekturen, s. 83. JANSE i UPPLAND, s. 565.

[3] AMBROSIANI, Takstolsfotens uppkomst. Sv. F. M. T. XII, s. 21.

[4] AF UGGLAS, Gottlands medeltida träskulptur, s. 13 samt Till kännedomen om det gotiska måleriet i Uppland, UPPSALASTUDIER I, s. 30.

[5] Jfr Exkursionsprotokoll, Uppsala 1910, s. 55.

[6] Jfr BALDWIN BROWN, The arts in early England II, London 1903, fig. 153 (Brixworths kyrka).

[7] VIOLLET LE DUC, Dictionnaire raisonné de l'architecture française. Paris 1869.

[8] DEHIO und BEZOLD, Taf. 502, 503; II s. 385.

[9] Enligt benäget meddelande av Dr M. Mackeprang och Dr P. Nörlund, Köpenhamn.

[10] Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, II: 3 s. 31.

inflytande, som gått parallellt med det nederländska. Vi ha sålunda att räkna med en i det nordeuropeiska konstområdet gängse, höggotisk konstform. Tanken på inhemsk utveckling måste därför tillbakavisas så länge icke utvecklingsformer påvisats inom vårt konstområde.

Är tunnvalvets utbredning beroende på utländskt inflytande, så faller det av sig självt att den mest fullkomliga formen är den äldsta företeelsen. Att det då är till Tensta vi få vända oss synes mig utan vidare klart. Här har den höggotiska tanken första gången slagit igenom i mellansvensk landskyrkoarkitektur, i det yttre i väggarnas artikulering med strävpelare och det polygona koret, invändigt i den förut okända rymdkänslan. Tenstas nederländska arkitektur har satts i samband med Uppsala Domkyrkas s. k. nederländska byggmästare[1], men också med en murmästare som icke varit byggnadens arkitekt.[2] Av flera skäl är det sannolikast att han arbetat på koret och tranceptet och att vi därigenom skulle kunna precisera Tenstas datering till 1280-talet (jfr nedan). Vi ha ingen garanti för att icke flera monument, beroende av detta skede i domkyrkans byggnadshistoria, kunna ha funnits och ha i tunnvalvens förekomst i kyrkor med övergångstidens fönster snarast ett skäl att sätta företeelsens bakre gräns till omkr. 1285.

Då vi icke ha några varken genom dokument eller målningar daterbara tunnvalv senare än från 1300-talets andra fjärdedel, torde det icke vara för djärvt att sätta den hitre tidsgränsen till omkr. 1350. Vi få alltså en tidrymd av 70 år inom vilken fönsterformerna ge en ytterligare uppdelning i två skeden, det första c:a 1285—c:a 1310, det andra 1310—c:a 1350 (jfr s. 27).

STEN- OCH TEGELVALV. Den andra formen för övertäckningar av kyrkorummet är stenvalvet. Dessa sönderfalla efter materialet i två arter, valv av stenflis och valv av tegel. Medan flisvalven äro vanligast i trakter med lättbearbetade stenarter såsom Västergötland och Gottland, äro tegelvalven utmärkande för vårt område. Dock har man också här använt den naturliga stenen till välvning. Första gången skedde detta i Sigtuna—Gamla Uppsalagruppens kyrkor, där S:t Olof har tunnvalv i sidoskeppen, S:t Per ett klostervalv över mittkvadraten. Detta har senare i landskyrkorna i vissa fall ersatts av kryssvalv av vanlig romansk form. Dessa valv, som endast spänna över mindre rum eller byggnadsdelar, bli aldrig någon avgörande faktor i kyrkointeriörens struktur.

Icke heller ha de andra valv av naturlig sten, som uppträda i vissa Roslagskyrkor, haft något bestämmande inflytande på kyrkorummet utan förekomma egentligen i sakristior (Lohärad, Rö, Husby-Lyhundra). Dessa valv, liksom mycket i själva kyrkornas arkitektoniska kynne, kunna endast förklaras genom ett gottländskt inflytande (jfr s. 84). Byggnader och valv, som tillhöra denna typ, äro från 1200-talets sista del.

---

[1] WRANGEL, Tegelarkitekturen, s. JANSE i UPPLAND, s. 565. J. ROOSVAL, Medeltidens kyrkliga arkitektur s. 21. ROMDAHL, Domkyrkor, Svensk Konsthist., s. 56.

[2] G. BOËTHIUS, Stilströmningar, s. 179.

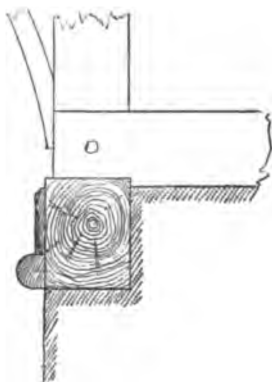
Tegelvalvens ålder är i stort sett fastslagen genom de stora monumentens byggnadshistorier, som, då de redan äro klarlagda till sina huvuddrag, här berättiga oss att utan vidare använda forskningens hittillsvarande resultat. Liksom för trätaken urskilja vi här vissa typer. Av dem äro de kupolartade enstensvalven i de ledande kyrkorna och deras yngre samtida Vendel-Lenavalven behandlade längre fram (s. 68 ff. och kap. 5).

GOTISKA VALV. Med Uppsala domkyrkobygge kommer en mängd tekniska nyheter in i det mellansvenska konstområdet. Tegelvalven i domen voro, liksom hela konstruktionen, en uppenbarelse från en fullkomligt annan arkitekturvärld. Det gotiska valvet, som bygger på ribborna som konstruktiva faktorer, är slaget på stick med starkt kupiga



Kliché: Sv. K.

Fig. 18. Knivsta. Skärning av norra kormuren.



Del. *S. Wennerström.*

Fig. 19. Stavby. Detalj av tunnvalvet.



Kliché: V. H. A.

Fig. 20. Skokloster. Konsol och valvribba.

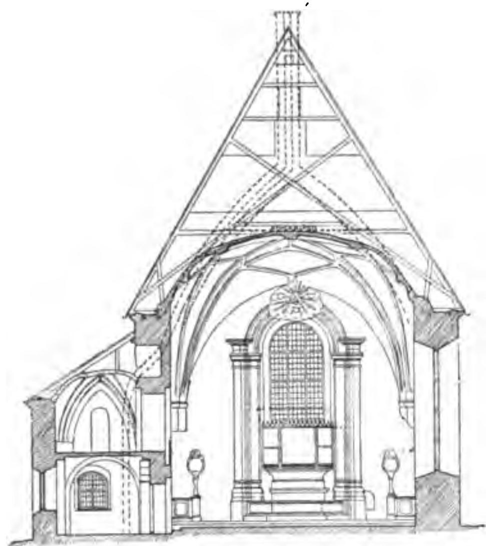
kappor. Nu blir skålningen i de romanska valven och deras närmaste utvecklingsformer onödig och konstruktionen ger valvet bärighet. Den höggotiska valvtypen, som vi, utom i domkyrkan, ha bäst representerad i Uppsala Trefaldighetskyrka, vinner sparsamt insteg på landsbygden t. ex. i Odensala samt i Björksta och Ängsö i Västmanland. Dock är att märka, att då gotiska valv övertagas i svenska kyrkor, den äldre svenska lösningen av tryckets fördelning fortfarande i regel blir rådande (t. ex. i Trefaldighetskyrkan) och att det gotiska strävsystemet ofta icke tillämpas annat än rent dekorativt.

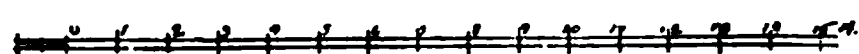
De höggotiska valvens förekomsttid sammanfaller med höggotiken, d. v. s. tillhör 1300-talets förra hälft med upprepningar under århundradets senare hälft.

ROMFARTUNAVALVEN. Valven äro slagna på stick, men äro mindre kupiga än de höggotiska och äro uppifrån sett mera kupolartade. Ribbprofilen är päronformad och valven, som försvinna i murarna utan sköldbågar, stiga från av rundstavar och hålkälar

bildade horisontala konsoler. Romfartunavalven äro daterade 1428 genom en numer försvunnen (eller endast överkalkad?) inskrift på en inre horisontal bandblindering å mittskeppets hjärtmurar. Samma typ tillhör tornvalvet i Västerås Domkyrka.

VALV MED HELSTENSRIBBOR. Valven äro slagna på stick med starkt kupiga kappor och äro åttadelade, stjärnvalv eller fyrdelade. Ribborna äro alltid helstens med endast rektangulär profil och avtrappas i regel mot anfangen. Även då valven äro ursprungliga, vila de på sköldbågar och flersprångiga murpelare utan kapitäl, som bådadera ibland kunna ha avsevärda dimensioner. I Tierp t. ex. göra de intryck av tvärställda





Kliché: Sv. K.

Fig. 21. Vika. Tvärsnitt. Uppmätt av D. Melin och K. Norberg.

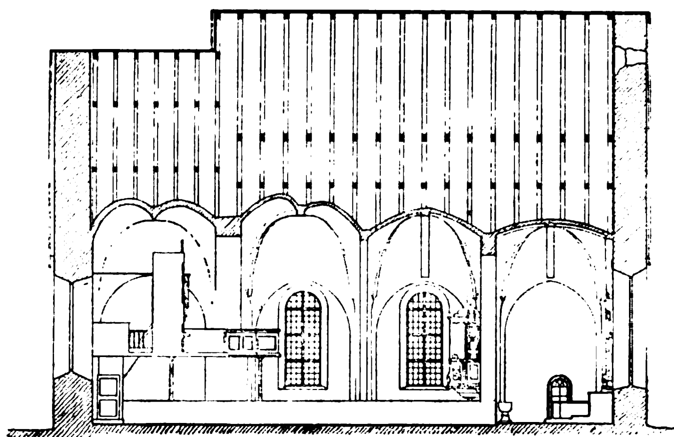
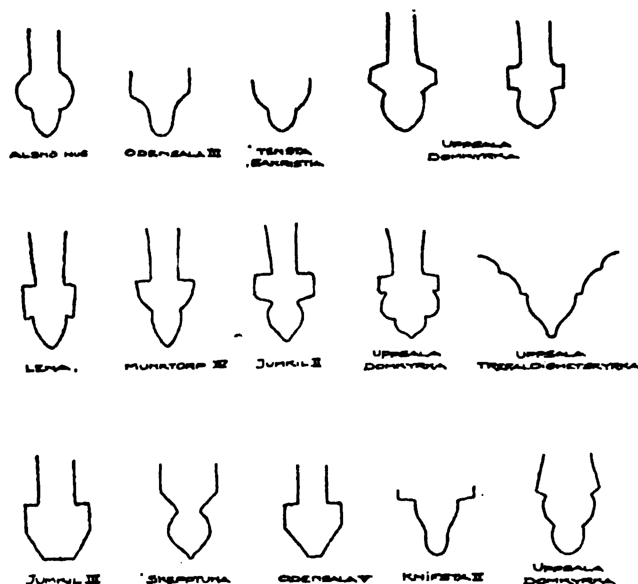


Fig. 22. Stavby. Längdsnitt. Uppmätt för SVERIGES KYRKOR av S. Wennerström.

tunnvalv, som mottaga kryssvalvens tryck. Tensta och Erentunas höggotiska kyrkor ha samtidigt fått nya valv av denna typ. I Tensta äro målningarna på de nyslagna valven daterade 1438, Erentuna-valven invigdes 1435. Ingenstädes står den tekniska behandlingen av teglet, fogstrykning och valvens spänstighet så högt som i dessa kyrkor. Båda kyrkorna ha smalare kor, men i andra har man markerat koret i det enkelt avlångfyrkantiga rummet med en inbyggd triumfbåge, som icke motsvaras av något gavelröste (t. ex. i Stavby). En annan egendomlighet är uppgångarna till vinden. I Tensta går trappan upp i den västra, kapellartat avskilda delens nordöstra hörn och står i förbindelse med ett i murtjockleken bildat tunnvälvt rum utan ljusöppning. I Erentuna går trappan rakt upp i västra väggens murtjocklek och samma är förhållandet i Öster-Lövsta.

Ribbmönstret inom denna grupp är alltid mycket enkelt och endast tre varianter förekomma: ett enkelt stjärnvalv, åttadelat valv och kryssvalv (fig. 24, 1—2). Alla tre användas i regel i samma kyrka, och då är att märka att koret oftast har den enklaste ribbplanen och den västra travén den rikaste. Detta egendomliga förhållande, som står i motsats mot vad som annars är brukligt, sammanhänger troligen med kompositionen i planerade valvmålningar. Det är emellertid ännu så få valv av denna typ vars målningar rengjorts, att man icke med bestämdhet kan dra slutsatser.

Utom Tensta och Erentuna, som äro säkert daterade genom kända årtal, kunna dessa valv i ett stort antal uppländska kyrkor dateras genom målningar och vapen.



Del. *Gertrud Boëthius.*

Fig. 23. Tegel från valvribbor.

Samtliga kända dateringar av valv av denna typ hänföra dem till tiden 1435—c. 1455, varför c. 1430—c. 1460 måste anses som en vitt tilltagen tidrymd för valvens förekomst.

STJÄRNVALV. Halvstens valv slagna på stick, i regel med starkt bomberade kappor och huvudsakligen dekorativa ribbor, som bilda stjärnmönster av olika former. Ribborna äro alltid halvstens, men ha i regel en profil med avfasade hörn, någon gång trifoliumformad genomskärning (fig. 23). Äro stjärnvalven ursprungliga, stiga de från i murarna utsparda avsatser, äro de senare inslagna, vila de på murpelare med och utan kapitäl och sköldbågar. Gördel, sköld och arkadbågar vackla genomgående mellan spets- och rundbåge och ha någon gång en sned spetsbågig form. Inbyggd triumtbåge såsom i valven med helstensribbor förekommer i en del fall (t. ex. Dannemora).

Efter stjärnmönster och övriga detaljer kunna valven indelas i olika grupper.

a) DOMKYRKOKORENS VALVTYP (pl. VII). De trifoliumformade eller avfasade ribborna bilda stjärnmönster med enkel figur, rund slutsten eller ring i hjässan och ha avfasade stenar vid ribbornas övergång i varandra samt sakna kapitäl. Typen, som förekommer på detta sätt i Västerås och Strängnäs Domkyrkors kor, kan ha profilerade ribbor (Skepptuna). Som de tekniskt mest fullkomliga domkyrkovalven antagligen äro de första, bör dateringen följa dessa, d. v. s. i båda fallen hänföras till omkr. 1460.[1] Vi ha emellertid stjärnvalv i Vadstena, som voro färdiga före 1435. Dessa ha profilerade ribbor och vila på åttkantiga pelare. De skilja sig dock väsentligt från domkyrkokorens valv. Som stjärnmönstret användes redan i valven med enstens strålar, är det möjligt att en

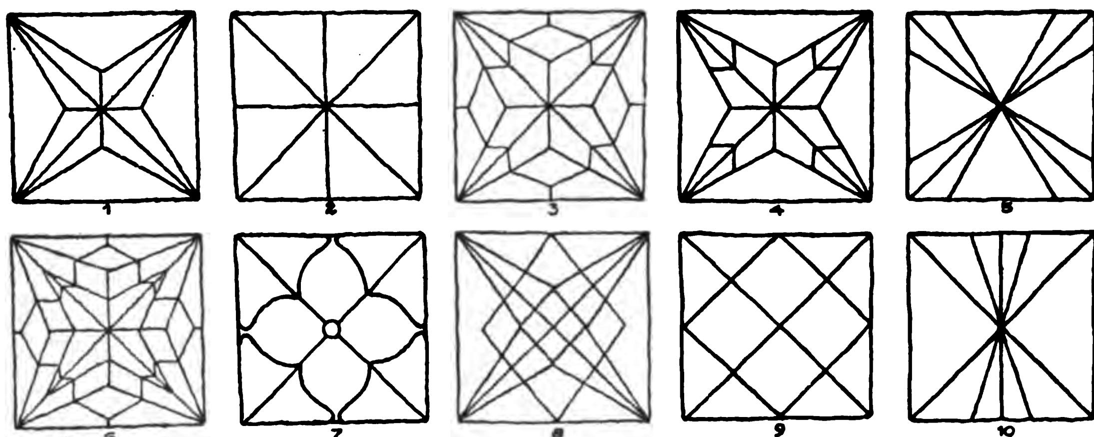


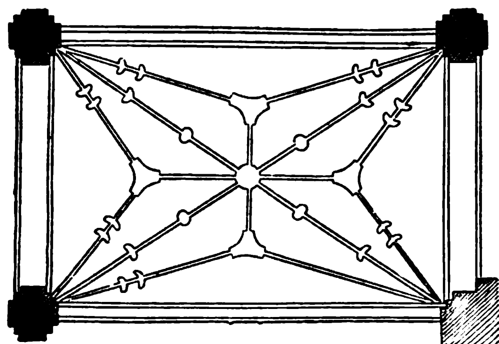
Fig. 24. Strålmönster i stjärnvalv.

del enkla stjärnvalv äro att datera redan till omkr. 1450. Så t. ex. valvet i koret i Roslags Bro.

b) STJÄRNVALV MED KAPITÄL. Denna typ är att betrakta som en direkt efterföljare av typ a), som den egentligen skiljer sig från genom kapitälbildningen, bestående av en karnislist, eller några släta skift, någon gång avslutade av en rundstav. En del valv av denna typ kunna dateras genom målningar av Albert Pictor, t. ex. Husby-Sjutolft, Kumla (1482), Härkeberga, alla sannolikt från 1280-talet. Dessutom låta en del bestämma sig tack vare vapenmålningar, såsom Björklinge, som har både Jöns Bengtssons och Jacob Ulfssons vapen målade i gördelbågen och alltså bör ha målats omkring 1469. Jöns Bengtssons vapen förekommer däremot ännu i målningarna i Vaksala södra korsarm och ger alltså detta en hitre tidsgräns (1467).

[1] Jfr CURMAN, Strängnäs Domkyrka, Tekn. Tidskr. 1908, s. 67 och G. BOËTHIUS, Studier i Västerås Domkyrkas byggnadshistoria, Fornv. 1919, s. 184.

c) VÄSTRA GRUPPEN. Strålarna få dekorativ utformning. Grundtypens hjässtrålar omformas till figurer, som med brett utspända ben liksom ge spjärn åt de med händerna omfattade diagonalribborna. Ibland har motivet fått en kraftigare behandling — det är egentligen i Dalarna (pl. XIII) — medan man i Västmanlands östra och Upplands västra delar ofta upprepar motivet utan uppfattning av det arkitektoniska momentet i figurernas placering. Figurerna liksom hänga på armarna, fötterna vändas åt samma håll sedda i profil medan kroppen och ansiktet behandlats en face. Vi överlämna frågan om deras ursprung och utveckling till det följande. Samma idé, fastän mindre originell och mindre verkningsfull representerar den i gränstrakterna mellan Uppland och Västmanland vanliga bågen, från vilken hjässlinjerna stiga. I Enköping förekommer den samtidigt med gubbar. Istället för figurer och bågar användes ibland dekorativa ansikten, utförda



Kliché: V. H. A.

Fig. 25. Dekorativt strålvalv.

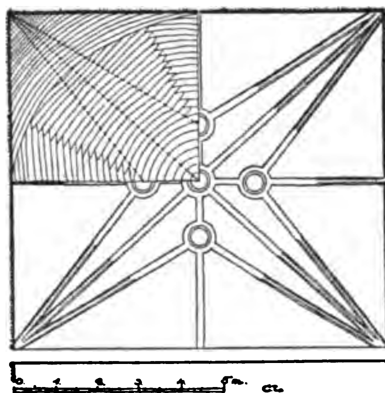


Fig. 26. Ringvalv i Vanå kyrka. Ur Lindberg, Teglet i Finska gråstenskyrkor.

i puts, med stripigt nedkammat hår, stora ögon och platta näsor. Dessa placeras antingen som konsoler åt hjässribborna, vid övergången från pelarkapitäl till ribba eller någon gång dekorativt på valvstrålarna (Vika, Stora Tuna, Långtora, jfr typ d, Västeråkers vapenhus, Grytnäs m. fl.). Kapitälens utformning erinrar om typ b, vilken valven i övrigt stå så nära att den västra typen snarare är en variant än en självständig typ. De förekomma samtidigt t. ex. i Stora Tuna. Den bästa tidsbestämningen ger Väster-Lövsta, i vars korvalv gubbarna borthuggits, då valvet fick sina målningar i Albert Pictors genre. De äro knappast äldre än omkr. 1490. I långhuset äro gubbarna bibehållna. I Frösthult, vars målningar dock icke äro framtagna, äro gubbarna däremot över allt bortskrapade, så att man endast av ribbornas form kan sluta sig till att de funnits. Vika kyrka, som stod under byggnad 1469, styrker antagandet, att gubb-valven skulle tillhöra tiden omkr. 1465—1485. I en del fall såsom t. ex. i Vika vapenhus och i de klumpiga och tekniskt lågtstående sidoskeppsvalven i Stora Tuna är en senare datering trolig.[1]

[1] Dock torde valven i Stora Tuna icke vara yngre än 1490-talet (jfr Sv. K. Dalarna I, h. 3 under utg.).

d) DEKORATIVA STRÅLVALV. Stjärnmönstrets strålar utformas genom växling av avfasade och icke avfasade valvstenar, som dels få en rik utformning vid ribbornas skärningspunkter och nedåt anfangen, dels ornera själva ribborna på de korta avstånden mellan korsningarna. Detta kan drivas så långt att strålarna ge intryck av krusiga band, som med sina oroliga vridningar fylla valvytan. Typen är i huvudsak utbredd i sydvästra Uppland i Hagunda, Lagunda och Trögds härader samt förekommer även i Västmanland t. ex. i Munktorp, Berg, Arboga landskyrka IV och Himmeta. Denna form breder också ut sig söder om Mälaren och det må ännu lämnas öppet om inflytandet därifrån trängt norr ut eller om båda områdena haft en gemensam förebild (jfr fig. 25 och pl. XIV). Det är icke sällsynt att strålarna i dessa valv också orneras av dekorativa ansikten eller att dylika placeras å kapitälen såsom i västra typens valv (jfr Grytnäs). Exempel på det förra är Halla kyrka i Södermanland, på det senare Långtora. Det dekorativa strålvalvet måste till tiden vara en yngre samtida till typ c och är troligen liksom detta ett försök att fylla en viss dekorativ uppgift utan valvmålningar.

e) ÖSTRA TYPEN. Stjärnvalvens strålar ha oftast mycket få utvidgningar och ornamentala utväxter, men i ribbornas skärningspunkter liksom i hjässan äro cirkelformade ringar. Från kapitälhöjd och uppåt sammanbindas strålarna av ett eller två skifts tegelband, mellan vilka små fördjupningar uppstå, som upptill och ibland också nedtill avrundats (pl. XX). Valven förenklas ibland så, att ringarnas antal minskas, eller den dekorativa anfangsbehandlingen ersättes av endast ett några skift brett tegelband, från vilket ribborna stiga. Ribbornas profil är nästan genomgående en halvsten med avfasade hörn.

Genom dessa valvs målningar, som i regel tillhöra 1400-talets sista och 1500-talets första decennier, är deras datering given. De tillhöra liksom de dekorativa ribbvalven det yngsta skedet av de stora stjärnvalvsgrupperna. Ringmotivet, som ju egentligen är en unggotisk form, kan dock ställvis uppträda tidigare i stället för cirkelskivan som dekorativ förmedlare vid strålarnas skärningspunkter, t. ex. i Ösmo.[1] Valvet där har dels helstens- och dels halvstensribbor och skiljer sig tydligt från den östra gruppens. Antagligen är ringvalvet att betrakta som en förenkling av Stockholms Storkyrkas mittskeppsvalv, vilka enligt ROOSVALS forskningar[2] böra dateras till 1480-talet. En direkt kopia av Storkyrkovalven är valvet i Värmdö kyrkas korsarm[3] och ett valv i Solna (fig. 75 o. 24,5). Som regel tillhöra målningarna i valv av denna typ tiden omkr. 1500 och senare. I en del fall måste välvningen ha skett in på 1500-talet, t. ex. i Orsa och i en del norrländska kyrkor med rik kapitälbildning. Denna valvtyps ursprung är möjligen danskt. Den förekommer t. ex. i Karmeliterklostret i Helsingör, där valven ha samma spretiga strålar som i Storkyrkan. Mittskeppsvalven i Landskrona (fig. 25,10) äro säkerligen beroende av danskt inflytande.

---

[1] Se S. WALLIN, Målaren Peter, Albertus Pictors lärare, UPPSALA STUDIER I, fig. 67, 72.
[2] Föreläsningar v. t. 1920.
[3] Meddelande av ark. Sven Brandel.

Av valven med halvstensribbor är ett fåtal att betrakta som förenklingar av stjärnvalven till sexdelade valv och någon gång till kryssvalv. Gäller det täckning av ett mindre rum, torn, vapenhus eller sakristia äro dock de enkla kryssvalven regel, ibland med tvärlagda stenar vid hjässa eller anfang. Den vanligaste typen med halvstensribbor, med eller utan avfasning förekommer dock under 1400-talets tre sista fjärdedelar och in i nästa århundrade och undandrar sig därför all närmare datering. Ursprungliga målningar, framför allt i vapenhusen, synas dock i regel föra dem till efter omkr. 1470, men enstaka exemplar finnas, som dokumentariskt eller på grund av andra skäl måste föras till århundradets tidigare delar (Öster-Våla sakristia).

De huvudtyper av landskyrkor, som vi, efter en sammanställning av föregående studier, kunna klarlägga, äro alltså följande:

I. Kyrkor av gråsten, med absidialt avslutat kor, små rundbågiga fönster, smala huggstensomfattade portaler, platt trätak eller öppen takstol. Före 1225.

II. Kyrkor av gråsten, rakavslutade med eller utan smalare kor, västtorn med gråstensvalv. Tegel sparsamt i muröppningarna, som äro smala och rundbågiga. Platt trätak eller öppen takstol. 1100-talets slut—1200-talets förra hälft.

III. Kyrkor av gråsten, avlångfyrkantiga. Rundbågiga, smala, ibland kopplade fönsteröppningar med tegelomfattningar. Någon gång tegelornerade gavelrösten och andra tegeldetaljer. Platt trätak 1225—omkr. 1285.

IV. Rektangulära kyrkor av gråsten eller tegel med tegelornering, tegelomfattade muröppningar. Tunnvalv av bräder i halvrund eller klöverbladsform. Långsmala, än rund- än spetsbågiga kopplade fönsteröppningar. Omkr. 1285—omkr. 1310. Parallelltyp: tegelvalv av Vendel—Lena-typ.

V. Kyrkor av gråsten eller tegel, rakslutna eller polygont avslutade, tegelornering och tegelomfattade muröppningar. Trätunnvalv. Fönstren spetsbågiga, placerade ett och ett. Omkr. 1310—omkr. 1350. Parallelltyp: gotiska valv.

VI. Som föregående, men med platt trätak. Större fönster, vilkas spetsbågeform ibland börjar övergå i rundbåge. Omkr. 1350—omkr. 1430.

VII. Som VI. Tegelvalv med helstensribbor. Omkr. 1430—omkr. 1460.

VIII. Som VI. Stjärnvalv av typ a. Omkr. 1460—omkr. 1470.

IX. Som VI. Stjärnvalv av typ b, c och d. Omkr. 1470—omkr. 1490. Retarderade former till medeltidens slut.

X. Som VI. Stjärnvalv av typ d och e. Omkr. 1490—medeltidens slut.

6.

Tegelorneringen.

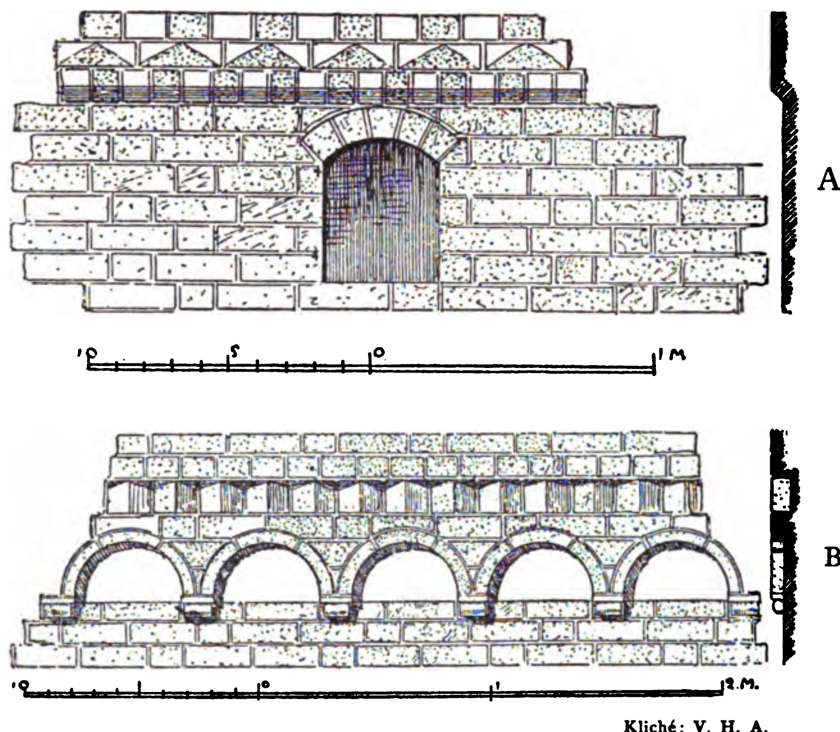
TEGLET FICK ANVÄNDNING AV TVÅ ORSAKER I DEN SVENSKA landskyrkoarkitekturen. Den ena var rent praktisk. Det var mycket enklare att slå bågar och utforma detaljer med det lätthanterliga teglet, än det var att använda gråstenen, vare sig man finhögg blocken eller endast begagnade nödtorftigt kluvna eller valda stenar. Den andra fördelen var estetisk. Det bjärta röda, som bröt sig mot putsytornas vita fält, och möjligheten att lätt nog ge livliga dekorativa effekter i rött och vitt måste på ett särskilt sätt ha tillfredsställt den medeltida smakens naiva färgglädje. Det rent dekorativa elementet utvecklas hos oss på bekostnad av detaljernas utarbetning. Tegelfrisernas uppgift, så som de brukas inom vårt område, är att stegra intrycket av vitt och rött och att uppdela murytorna eller understryka vissa leder i arkitekturen. Bårdernas utformning och placering är beroende av olika strävanden i dessa riktningar, som behärska skilda stilfaser.

TAKFRISEN. Muren avslutas i regel i tegelornerade gråstenskyrkor endast med det yttre remstycket, som ligger i murens yttre liv. I en del fall förekomma takfriser, som då ha mycket enkla former (fig. 7 B, 65, 27 A). Karnissprofilen återkommer som regel. Den utskjutande takfrisen följes ibland av bårder, som ursprungligen varit konstruktivt motiverade, men som hos oss äro ren dekoration (pl. IX).

RUNDBÅGEFRISEN. Formen är lånad från huggstensarkitekturen och teglet behandlas också som huggsten, formas i olika stora stenar, som finhuggas med mejsel och utkragas ur murytan i bågform. Bågarna stiga från konsoler, som ofta fått olika utformning. Rundbågefrisen är egentligen det bärande underlaget för en utskjutande taklist. Formen var redan på den tid, då man i vårt område först gjorde bekantskap med teglet, en klassisk dekorationsform i stora delar av Västerlandet. Dess genesis och utveckling behöver alltså icke här sysselsatta oss. Vi kunna ha fått den färdig från snart sagt vilket håll som helst.

Första tillfälle som rundbågefrisen förekommer över huvud taget inom vårt område är i tegelkyrkorna i Mälardalens städer. Den har då den form, som ovan beskrivits. Konsolernas form växlar. Den vanligaste är rundstaven (fig. 27 B). I Sigtuna och Sko ha vi också andra former, ansikten och nedåt smalnande konsoler. Dessa äro alla skurna ur den våta leran och putsade med mejsel. En liknande rundbågefris är mig bekant endast i en landskyrka inom vårt område, nämligen å Munktorps kor.[1]

KOPPBÅGEFRISEN. I de flesta fall har frisen fått ett annat utseende. Bågarna sakna konsoler och äro slagna med koppar, som i sin tur äro valda bland övrig mursten och



Kliché: V. H. A.

Fig. 27. Västerås Domkyrka. A Taklist från 1400-talet. B Rundbågefris från 1200-talets mitt. Ur LINDEGREN, Västerås Domkyrka.

icke efterbehandlade med mejsel. Bågarnas större djup och den jämna fogindelningen ger frisen ett annat utseende. Typiska exempel ge pl. XII, XVII. Vi kalla den här koppbågefris (jfr även fig. 12 o. 64).

Båda friserna förekomma som stigande ornering på gavelytor. Sigtuna Mariakyrka liksom Västerås Domkyrka ger exempel på den första typen. Torsångs kyrka på den andra. I de förstnämnda är frisen tänkt som konstruktiv form. Den strävar uppåt utmed röstets kant. Samtidigt ger den den lägre liggande gavelytan dess dekorativa inramning. I Torsång ligger frisen nedanför röstets kant och är huvudsakligen dekorativ, ett

[1] Jfr G. BOËTHIUS: Munktorps kyrka, Västm. länstidn. Julnummer 1917.

ornament, som avgränsar den ornamentala ytan ovanför från den bärande gråstensmuren under. Som takfris förekommer koppbågefrisen ingen gång inom hela området. Ett par gånger har den dock använts som horisontal fasadornering, i Skepptuna torn och i Vaksala norra korsarm (fig. 75, pl. X).

ANDRA BÅGFRISER. Med teglet övertogo vi också andra bågfriser med ursprungligt konstruktiv betingelse, som äro utformningar och omvandlingar av den enkla rundbågefrisen.

Av dessa har frisen av varandra skärande rund- resp. spetsbågar blivit den viktigaste formen. Vi möta den första gången i Strängnäs Domkyrkas andra, 1291 invigda skede, där den är byggd på samma sätt som rundbågefrisen med konsoler och särskild formsten (fig. 29). Liksom rundbågefrisen förekommer den också som koppbågefris.

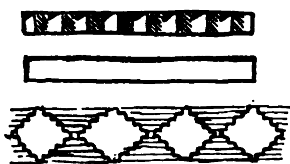


Fig. 28. Strömskift. Horisontalband. Fyrpassbård.

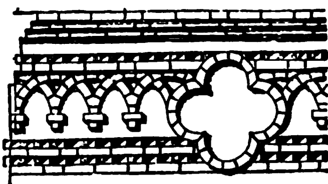
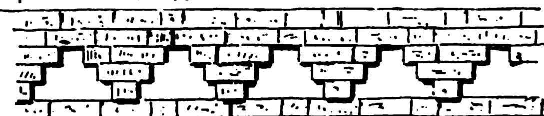
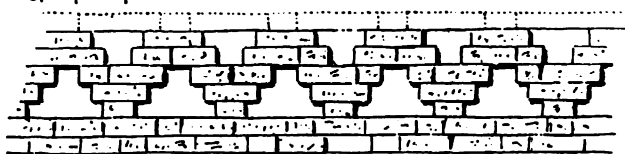


Fig. 29. Strängnäs Domkyrka. Ur Ambrosiani, Medeltida kyrklig byggnadskonst.





Kliché: V. H. A.

Fig. 30. Uppsala Trefaldighetskyrka. Trappfriser. Ur Ambrosiani, Trefaldighetskyrkan.

Den har då alltid större mått, vilket är nödvändigt, då vanlig mursten användes. Denna fris användes aldrig hos oss som stigande gavelornering, men väl som fasad- och takfrisbård (Stora Tuna, fig. 12, Fittja pl. IX). Vanligast är den emellertid som horisontal fasaddekoration. Ibland ha också stora enkla spetsbågar använts i fris på samma sätt som rundbågarna (Hedemora torn). Detta är dock en mycket degenererad och tom form.

Trifolium-fris och fyrpass. Dessa friser byggas som den äldsta rundbågefrisen med formsten, då det gäller bågfrisen med konsoler. De användas endast i tegelkyrkorna i Mälardalens städer och Sko. Fyrpassbården förekommer dock lagd med koppar i Uppsala Domkyrkas torn och Skepptuna kyrkas torn (pl. X, XX), i båda fallen som horisontal fasadornering.

STRÖMSKIFTET, bildat av på kant ställda koppar, är ett slags förenklat tandsnitt, som också förekommit i huggstensarkitekturen. I regel uppträder det som fris utmed

takfoten vid sidan av rundbågefrisen eller ensamt och är då att betrakta som en degenererad ersättning för det verkliga tandsnittet, denna konstruktiva arkitekturdetalj, som redan var missförstådd på 1100-talet i Italien och som når Nordtyskland redan i romansk tid och fortlever hela medeltiden i norra Europas tegelbyggnader.[1] Strömskiftet är ofta en enkelt skift, men kan också ha två till tre skifts bredd. Liksom rundbågefrisen har det använts som stigande dekoration, då det brytes i trappstegsform (fig. 52). Denna anordning ger upphov till grupper av strömskift, som antingen bilda en sammanhängande veckning av murytan såsom i Funbo (fig. 53) eller också degenererat och upplöst sig i små grupper t. ex. Torsång och Mora (fig. 66). Utan att någon bestämd plan kan iakttagas förekomma dylika grupper spridda bland andra tegelblinderingar med uteslutande ytornerande syfte. Slutligen börjar man utfylla hela gavelfältet med strömskift, som utmed röstets kanter sluta i en avtrappad linje och på gavelytan endast avbrytas av rektangulära tegelfält med cirkelformiga blinderingar (fig. 31). Även det enkla strömskiftet kan förekomma som fasadornering tvärt över gavlarna eller för att ge motvikt mot vissa formers vertikala strävanden (fig. 32 A). I regel torde de horisontala och trappstegsartat stigande strömskiftena ha stått vitputsade mot den omgivande röda tegelytan.

Samtliga hittills skildrade bårder ha åtminstone ursprungligen varit till tegel överflyttade huggstensformer. Mycket snart utvecklar sig för teglet speciella dekorativa friser, som, om de också haft huggstensformer till utgångspunkt, dock få en självständig utformning vid sidan av de, som endast kopiera stenhuggarnas ornament. Rundbågefrisens utveckling visar ju, att man strävade efter att lösa konstruktionen med vanlig mursten i största möjliga utsträckning. Ett mycket enkelt sätt att åstadkomma ornering med denna teknik är ju att sänka botten på en yta, vars konturer trappvis ordnade tegelstenar få bilda. Genom att variera avtrappningarna kan sålunda en mångfald olika mönster uppstå, utan att en enda formsten behöver slås.

TRAPPFRISEN är den enklaste och mest dekorativa av dessa bårder. Den är en direkt översättning i tegelteknik av rundbågefrisen. Den kan varieras på olika sätt. Antingen insänkes botten i ett sammanhängande band som vitputsas (fig. 31) »negativ trappfris» eller också framstår trappstegsfrisen upphöjd mot en insänkt botten, d. v. s. vinklarna mellan trappkonturen äro insänkta med horisontal avslutning upp- och nedtill och trappbandet slingrar sig i nivå med murytan som ett rött band mot den vita botten »positiv trappfris» (fig. 30). Ibland utföres endast den övre raden insänkningar, som då stå som en rad omvända trappstegspyramider (fig. 30 o. 12). Ibland lämnas ett insänkt skift under, som ger de nedhängande pyramiderna intryck av ett lambrequinmotiv (Mora torn).

---

[1] Benämningen tandsnitt för strömskift, som såväl M. OLSSON, UPPSALASTUDIER I, s. 78, som C. LINDBERG (Teglet i finska gråstenskyrkor) använder, har jag ansett olämplig, då man därigenom lätt förväxlar de båda företeelserna, som ofta förekomma jämsides i samma byggnad (t. ex. i Danmark).

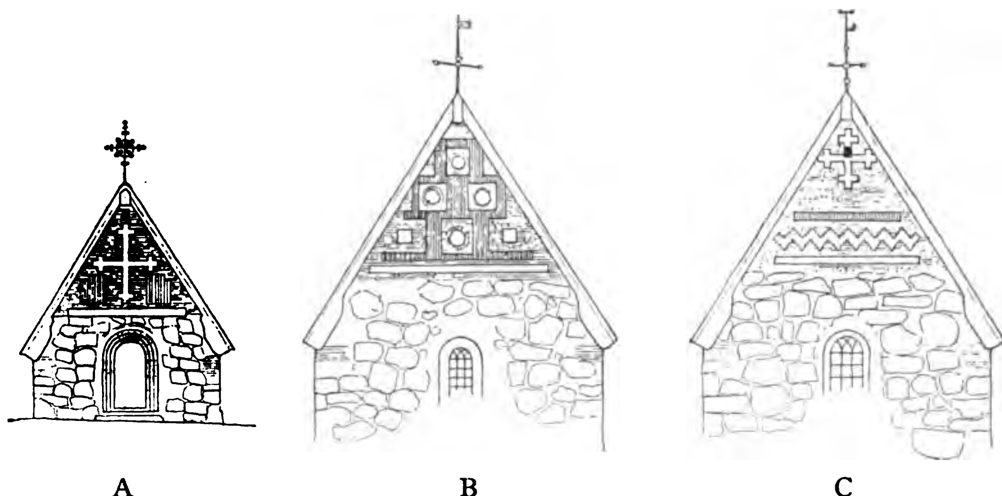


Fig. 31. Dannemora. A västgavel. B östgavel. C vapenhus. Uppmätning för SVERIGES KYRKOR av Sten Wennerström.

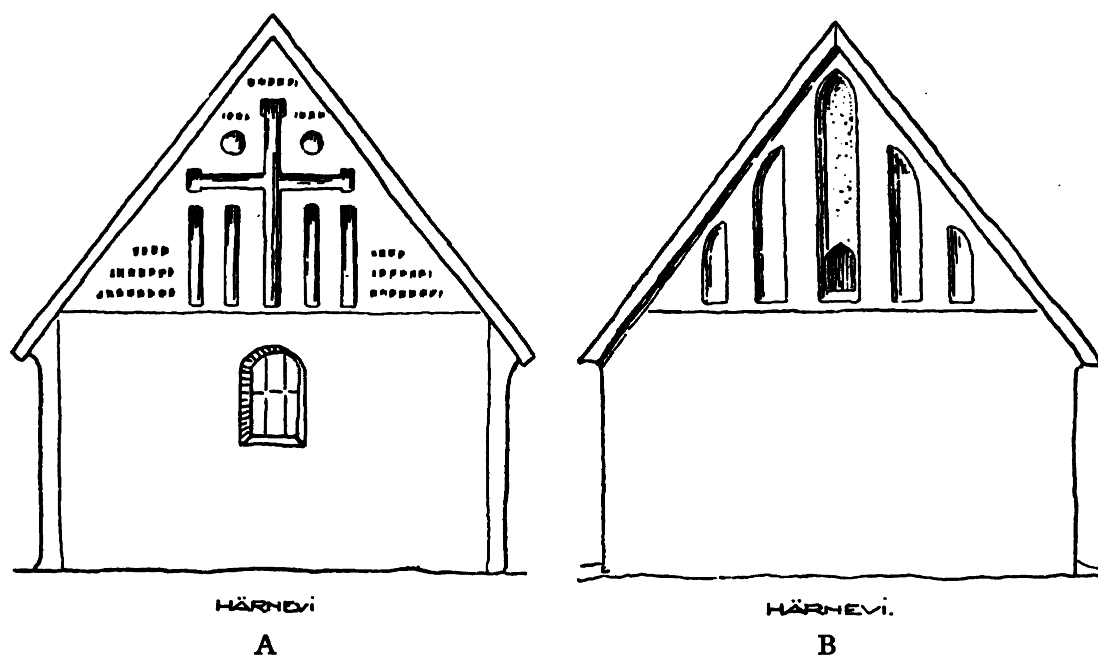
Genom avtrappning har också på detta sätt fyrpassbården översatts i tegel såsom i Sparrsätra, som imiterar Uppsala domkyrktorns fyrpassbård (pl. XX) och i Romfartuna, där romberna stå på längre avstånd från varandra och icke ha avtrappad kontur (fig. 55).

HORISONTALBANDET, en insänkt vågrät list med vitputsad botten har i stort sett samma användning som de andra bårderna. Den följer takfrisen och kan också användas som självständig fasadornering t. ex. på gavlar, där den stiger trappstegslikt utmed röstenas kanter (pl. II) eller också användes som horisontalblindering. Det insänkta bandet är vanligen tre skift brett, men kan vara två, ända till ett skift smalt. Understundom har det prytts med dekorativ målning (Grangärde).

Bandblinderingen får ibland olika former. Dels förses huvudlinjen med uppväxande tvärslåar (Strängnäs torn) eller också kan själva bandet orneras av ett tegelornament t. ex. en rutning av korsade och vertikalt ställda tegel (fig. 12).

En del blinderingar användas i friser förminskade till små mått och ordnade horisontalt eller stigande utmed röstenas kanter. Vanligast äro de fönsterlika blinderingarna, som ordnas i stigande linje efter varandra, t. ex. i Sigtuna Mariakyrkas östgavel per. II eller Erentuna. Tvärt över gavelytor ha dylika smånischer funnit användning såväl i Strängnäs Domkyrkas västfasad som i Uppsala Domkyrkas gamla västfasad (fig. 48) och senare i en stor mängd torn och gavlar inom hela området. På samma sätt ha små likarmade kors (Torsång och Ore) samt cirkelrunda blinderingar använts; det sistnämnda motivet är spritt över hela området utom Dalarna (undantag Mora, fig. 66).

Den andra huvudkategorien av blinderingar äro de nischer och kors, som tillkommit för att ornera gavelytor och fasader utan hänsyn till takfriser eller sammanhang med de, som vi här sagt, konstruktivt anbragta friserna och därav deriverande former.



Del. *Gertrud Boëthius.*

Fig. 32. Härnevi. A västgaveln. B östgaveln.

De fönsterlika blinderingarna. En halvsten djup insänkning i form av ett rund- eller spetsbågigt fönster är formens utgångspunkt. Nischens kanter kunna avrundas med särskild formsten såsom i Frösthult, avfasas eller stå råa. Den vanligaste formen för denna blinderings användning då den är huvudmotiv är antingen frisanordningen (jfr ovan) eller att tre till fem, ibland flera fönsterlika nischer ordnas bredvid varandra i hela röstets höjd, med en hög i mitten och sidonischerna avtrappade åt sidorna. Då blir hela gavelfältet uppdelat av de stora vita blinderingarna, som ibland hade dekorativ målning.

Fönsterliknande blinderingar förekomma dessutom som strödda ornament på gavelytor som fasaddekorering på sträckmurar (Riddarholmskyrkan) och som flankerande nischer på sidorna om kors (jfr nedan).

Utom de nischer, som ha ren spetsbåge- eller rundbågeform, förekommer en typ, som upptill har två- eller flerbågig avslutning. Den rikaste blindnisch av denna form, som vi ha inom området, är den å Sigtuna Mariakyrkas västgavel, som Janse[1] liknat vid ett uppslaget altarskåp. Med den storfiguriga målning, som sannolikt en gång prytt den, förde denna nisch troligen sin samtids målade altartavlor i tankarna. De två- och trebågiga, hela ytan uppdelande nischerna i Vendel och Tensta tyckas aldrig ha varit

[1] Uppland I, s. 570.

målade utöver en enkel ornamental bård innanför kanten, som ännu är bevarad i Tensta.

KORS. En gavelornering av samma princip som fönsterblindnischerna äro de insänkta korsen flankerade av fönsterformade nischer. Fittja och Tensta ge oss tidiga exempel på detta, den förra med nischernas bottnar fyllda av ornamentala tegel (jfr s. 15), den senare möjligen med målade figurer.[1] Korset med nischerna spelar i en del monument huvudrollen och uppdelar hela röstet med sin väldiga vertikalstam. Man kan särskilt vid denna ornering iakttaga, hur friser och andra former allt mer undantränga korsen, så att de antingen trängas upp i gavelspetsen eller ned till den ornerade ytans undre rand och spela en underordnad roll bland de övriga ornamenten (jfr fig. 31 och 32). Korset användes också ensamt utan flanknischer eller som krön åt ett trappstegslikt stigande band (fig. 76 C). I stället för fönsterlika blinderingar förekomma ofta runda nischer på sidorna om korset och någon gång andra småblinderingar.

ROSFÖNSTERBLINDERINGAR, bildade av tegelstavar mot insänkt botten, delade i tio eller flera blad förekomma över hela området. Uppsala Domkyrkas fönster å korsarmarna befordrade sannolikt formen i ärkestiftet; möjligen bidrog också den stora rundblinderingen å Storkyrkans västgavel till rosens spridning. I Västerås stift möta vi den även tidigt. Troligen ha många av de runda blindnischer, som nu stå tomma, haft målat masverk eller masverksliknande ornament.

RUNDA NISCHER med eller utan tandsnittkant (fig. 31) ha användning som strö-ornament och som ornering av gavelspetsar samt först och främst som frismotiv på gavlar och tornfasader. De runda nischerna utfyllas ibland av sköldar, vilkas konturer bildas av koppar och som haft målade vapenbilder så som i Nysätra.[2] Runda nischer med sköldar i tegel (Gamla Uppsalas östra gavel) eller ett Andreaskors (Vaksalas södra korsarm, Rimbo västgavel) förekomma även. I regel har sköldorneringen utgått från Uppsala Domkyrkas torn, men i en del fall uppträder formen tidigare. I hela Östersjöbäckenet är det en vanlig form under medeltidens sista del.

TRIFOLIUM OCH FYRPASS. De typiskt unggotiska formerna trifolium och fyrpass förekomma som nischer såväl å Strängnäs som å Uppsala Domkyrkas västfasader. I landskyrkorna möta vi trifoliumformen i Vendel (pl. III) och Ängsö samt i en del kyrkor med koppbågefris i Västra Uppland (fig. 64) och Dalarna (fig. 12).

FIGURAL UTSMYCKNING. De hittills beskrivna ornamenten ha alla legat i ytan, d. v. s. framträtt mot en insänkt botten eller varit förmedlare till ett högre murskikt

[1] JANSE, a. a. s. 572.
[2] AFRITNINGAR II, pl. 118 (Ms. p. 71).

såsom rundbågefriserna å gavlarna. Även den motsatta principen i fasadutsmyckning, den från ytan stigande orneringen har funnit användning inom vårt uppsvenska konstområde.

I Strängnäs förekom en ytutsmyckning, av i våt lera skulpterade ornamentala tegel, som infälldes i väggarna (pl. IV, V). Verklig fart tar figurornering i det yttre endast inom den grupp kyrkor i Västra Uppland och Västerås stift, som företrädesvis använder de figurornerade stjärnvalven (typ c). Torsång, Stora Tuna, Folkärna och ursprungligen även By hade helfigurer på gavlar och fasader, Grangärde dekorativa ansikten utmed takfrisen o. s. v. Dessa figurer ha åstadkommits genom utkragning av tegel ur fasadytan och sedan givits form med puts. Ansiktena äro modellerade, i övrigt äro detaljerna målade i rött och svartblått på de vitputsade figurerna (pl. XII).

YTTRE BEMÅLNING Å BLINDERINGAR ELLER MURYTOR. En del blinderingar kunna, som ovan nämnts, icke tänkas utan målad dekoration. Sigtuna Mariakyrkas stora tomma västgavelnisch har tvivelsutan visat storfigurig målning, lika väl som en annan nisch i samma kyrkas senare period, eller Sko klosterkyrkas flanknischer vid västportalen.[1] Den mandorlaformade nischen å Strängnäs Domkyrkas östra gavel måste givetvis åtminstone ha tänkts med en målad Kristus Pantekrator, en Maria med barnet eller annan monumental framställning. Den mycket senare katolska landskyrkan i Strassburg visar bl. a. en motsvarighet därtill.

Sköldarna torde, som ovan sagts, i regel varit målade. Likaså fylldes ibland de insänkta banden med röda ornament, t. ex. i Grangärde. Den utan fråga praktfullaste yttre bemålning, som är känd, är Riddarholmskyrkans, med långa rader av fönsterformade blindnischer fyllda med storfigurig målning.[2]

Vid sidan av den dekorativa utsmyckningen av blinderingen kunde man förhöja tegelytornas prakt utöver det, som i regel åstadkoms med olika hårdbrända stenar, glaserade tegel och fogstrykning genom bemålning av murpartierna. I Riddarholmskyrkan voro stenarna rödmålade[3], liksom på partierna kring portalerna, och pelarna i Stora Tuna och fogarna voro uppdragna med tunna vita linjer. På andra håll förekom att varannan sten målades i grått eller vitt, fogarna uppdrogos med smala, skarpt vita streck och den mellanliggande stenens färg förhöjdes med röd målning. Så var t. ex. förhållandet i Uppsala Domkyrka (synligt från »dopkapellets» vind), i Skederids kyrka (pl. VIII) och åtminstone invändigt i Tensta, där triumfröstets blindnischer ha dylik målning bevarad. Hela takfrisen i Hedemora har varit målad i rött och vitt och på portalerna i Vika är en yttre målning bevarad, som låter tegel och putsade ytor omväxla i portalomfattningarna i väster och söder.

---

[1] MARTIN OLSSON, Om målad Fasaddekorering s. 70, OTTO JANSE, Upplands kyrkor, Uppland I, s. 575.
[2] Jfr MARTIN OLSSON, Riddarholmskyrkan, Sthlm 1918, s. 18.
[3] MARTIN OLSSON, a. a. s. 18.

Från de äldsta gråstenskyrkornas vita eller kvaderristade murar under tjärade spåntak nådde man sålunda under medeltidens lopp fram till en stegring av färgrikedom och prakt, som kulminerade i de exteriörer, som behöllo murarna putsade mot teglets röda. Ersattes så spåntaket av ett rött tegeltak, förhöjdes prakten ytterligare. Men mot medeltidens slut upphörde man i regel att putsa väggytorna. Då fördjupades färgverkan på ett sällsamt sätt genom sammanställningen av teglets röda ytor mot den naturliga stenens växlande färgmosaik.

7.

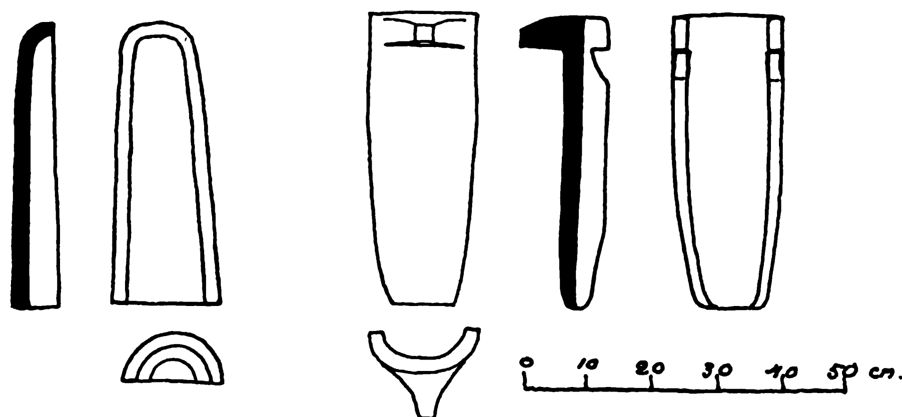
Sammanfattning.

DEN MÅNGFALD AV FORMER, SOM TEGELORNERINGEN INOM vårt område har att framvisa, för lätt till tanken att man utan vidare, sedan materialet samlats, skulle kunna göra en typologisk sammanställning, som visade hur formerna utvecklades och degenerade samt sedan efter vissa formers förekomst datera de olika byggnadsdelarna. De dateringar, som vunnits, då man utgått från rent romanska eller unggotiska former i och för sig, ha visat vanskligheten av detta tillvägagångssätt. För att åskådligt visa, hur de olika ornamenten i verkligheten förekomma i förhållande till ovan fastslagna byggnadstyper har en tabell uppgjorts, som upptar de huvudsakliga orneringsformerna. Samtidigt visar denna i stora drag teglets användning i förhållande till gråstenen under de olika perioderna. Genom att sammanfatta en orneringsgrupp under rubriken strömönster, d. v. s. rent dekorativt placerade blinderingar och nischer, som icke bygga upp sig kring ett samlande kors eller annan fasadindelande form, blir det utan vidare klart, i vilka fall kors eller fönsterbländer äro gavelns huvudmotiv. Fr. efter kyrkans namn betyder att ornamentet använts som takfris, är namnet kursiverat och åtföljt av fr. betecknar detta att ornamentet använts både som fasad och takfrisornering. Romersk siffra efter kyrkans namn hänvisar till motsvarande period i den alfabetiska förteckningen över kyrkorna.

Tabellens första kolumner visa att teglet under de ung- och höggotiska perioderna måste ha varit relativt dyrbart och svåråtkomligt och att dess användning i de flesta bevarade monumenten inskränker sig till de ur praktisk synpunkt nödvändigaste platserna. På grund av särskilt gynnsamma lokala förhållanden och närheten till de stora tegelbyggnaderna kommer spontant en rikare användning till stånd. Betecknande är Jumkils strävan efter tegelornering, där korset på östgaveln insänkts till gråstensytan, men endast ställvis fått tegelkontur.

Vidare visar det sig att det är endast bågfriserna med handskurna tegel och de flerbågiga stora gavelnischerna, som äro inskränkta till de första arkitekturskedena. Övriga former förekomma hela medeltiden igenom.

Det är sålunda icke formen i och för sig, som betyder något för dateringen, utan det är tekniken och orneringens komposition och användning å byggnaderna, som är det avgörande. Redan tabellens kolumner låter ana att dessa följa vissa stilskeden, som vi låtit de i sig själv daterbara valven med fönsterformernas hjälp dra upp de stora konturerna för. Arkitekturorneringens utveckling går påtagligt från den unggotiska frisanordningen av bårder och bländer mot en monumental, vertikalt strävande dekoration, som i sin tur bit för bit undanränges av nya horisontalsträvanden för att övergå i de strömönstrade fasadernas vågrätt betonade utsmyckning. När det arkitektoniska momentet helt förlorat sin betydelse uppträder en — visserligen komponerad — men rent dekorerande utsmyckning: strömskiftsyta med rundblinderingar.



Kliché: V. H. A.

Fig. 33. Vaksala. Taktegel. Ur Cederström, Vaksala kyrka.

II.

1.

Den äldsta granitarkitekturen.

VID TIDEN FÖR KRISTENDOMENS INFÖRANDE I SVERIGE TORDE stenbyggnadstekniken ha varit så gott som okänd, medan träarkitekturen stod på en höjd, som den sedan knappast nått upp till, annat än i enstaka byggnadsverk från 1600-talets högdekorativa period. Det blev också träbyggnaden, som i första hand tillgodosåg behovet av kyrkor, åtminstone så snart det gällde nationellt skapande. Stenbyggnaden infördes med den katolska kyrkans maktapparat, med ett invandrat prästerskaps vanda byggnadstyper och former, som omplanterades i svensk jord. För förståelsen av den utveckling den kyrkliga stenbyggnaden fick under medeltidens senare skeden äro dessa förhållanden av en utomordentlig betydelse.

De äldsta mellansvenska stenkyrkorna äro de av engelskt prästerskap förmedlade mäktiga gråstensbyggnader, i vilkas begynnelse S:t Per i Sigtuna och Skånella landskyrka stå i Uppland, och som bland milstolparna i sin utvecklingskedja räkna Gamla Uppsala domkyrka. I Västmanland är samma typ belagd i Munktorps kyrka[1], i Närke synes den klart framträda i Kils kyrka, vars genom äldre handskrifter kända gestaltning visar en del av gruppens särdrag.[2] På Gottland se vi den uppträda i S:t Olov i Visby, där just det karakteristiska västpartiet bevarats (jfr s. 63 o. 64, not 2). I Östergötland möta vi den bl. a. i Ask, i Småland i Hossmo. På Öland har typen likaså varit förhärskande och i Norrland är den belagd i Söderala.[3] Jag tror att man tämligen tryggt kan utgå ifrån att denna arkitekturriktning i stort sett behärskade stenkyrkokonsten inom ifrågavarande område på 1000-talet och förra delen av 1100-talet, och att bilden i övrigt måste utfyllas av stavkyrkor och knuttimrade byggnader.

---

[1] Jfr G. Boëthius, Engelskt inflytande inom Västmanlands kyrkliga konst, Ett bidrag, Konsthistoriska sällskapets publikation 1918, s. 86.

[2] Tilas, Sochenskrivare. Wahlfisk, Kils kyrka, i Till hembygden 1907, s. 98. H. Hildebrand, Månadsbladet 1897, s. 1.

[3] Jfr R. Steffen, Romanska småkyrkor, s. 39 ff. fig. 10—12 och Cornell, Norrlands kyrkliga konst. Uppsala 1918, s. 31 ff. o. 35.

Denna arkitektur, vars engelska ursprung flera gånger påvisats[1], bildar en sluten grupp med en egenartat utvecklad monumental stil. Det är denna stil, som här skall upptas till granskning. För frågorna om främmande influens och närmare datering hänvisas till befintliga specialarbeten.

Byggnaderna äro uteslutande uppförda av gråsten i skalmurar med ytskikten av mer eller mindre omsorgsfullt huggna små block, som sträva efter kvaderstensform, lagda i regelbundna skift (pl. I). Fogarna markerades med ristning (Skånella).[3] Fönstren voro små och portalerna lågo utan avtrappning i murlivet med trånga uppåt smalnande rundbågiga öppningar med finhuggen sandstens- eller granitomfattning. Murarnas obrutna ytor sönderdelades i övrigt endast av torngluggarnas kolonetter eller pelare och de olika lemmarnas vinklar och sömmar. Se vi t. ex. på S:t Per gjutas delarna samman omkring två kärnor, de båda tornen, där det västra, lägre, med sin obetydligt utskjutande massa underordnar sig centraltornets kraftiga former. Absiderna ge östra delen en rytm och artikulering, som motvägas av sträckmurarnas och tornens obrutet lugna ytor. Här är det icke fråga om betonad entrésida och huvudfasad, endast om murmassornas gruppering, proportionernas och linjernas rytm. Och allt samverkar mot ett enda mål, en sluten rytmisk massa. Hörnkedjornas lister och förbandets finlemmade linjer ge byggnaden en viss sprödhet trots murarnas tunga gråstensmassor. Det låga vattentaket (= en rät vinkel) och den sannolikt pyramidformade huven ingingo även som verksamma lemmar. Ungefär samma sak kan man iakttaga i Skånella kyrka, som tekniskt och stilistiskt står S:t Per närmast av alla gruppens bevarade byggnader, och där man på uppsvensk mark säkerligen en av de första gångerna löste frågan att överflytta den stora byggnadens rikare former i en landskyrkas små mått. Sannolikt byggdes Skånella av den främmande byggarekolonien eller under samma byggnadskunniga ledning, som väl residerade i Sigtuna.

Omkring ett halvt århundrade därefter fullbordas Gamla Uppsala domkyrka. Det är samma plangestaltning och uppbyggnad som i S:t Per, åtminstone vad de östra delarna beträffa. Här äro dock betydligt större dimensioner, men det gäller ju också en domkyrka i Uppsveriges medelpunkt. Det är dock icke bara storleken, som kommer de kvarstående delarna av Gamla Uppsala att tala ett annat språk. Sedd från kyrkogårdens nordöstra hörn framträder den stympade byggnadens ursprungliga former med en oerhörd kraft. Det är en stegring av S:t Pers strävanden efter monumentalitet. Den finlemmade elegansen, som förband och hörnkedjor förlänade S:t Per, har här försvunnit. Murarnas stenar äro letade och endast undantagsvis verkligt huggna, i regel blott grovt tillformade,

---

[1] Jfr EMIL ECKHOFF. S. F. T. X, s. 131 samt AARB. 1899 s. 19; JOHNNY ROOSVAL, Medeltidens kyrkliga arkitektur s. 5, SVENSK KONSTHISTORIA s. 28 samt Erik den heliges Domkyrka Sv. Dagbl. 10/7 1910; vidare av OTTO JANSE i Sigtuna, Gamla svenska städer V, s. XI, samt av HENRIK CORNELL, Sigtuna och Gamla Uppsala, Sthlm 1920. Ett tydligt parallellinflytande i Danmark har påvisats av F. BECKET, Venge kloster, Aarb. 1918, s. 25 ff., där liknande detaljanalyser och sammanställningar gjorts som senare av CORNELL.

[3] Sv. K. UPPLAND IV, fig. 348.

så att förbandet i första hand verkar cyklopiskt. Hörnkedjorna äro icke arbetade på samma sätt, utan verka som den kraftiga förstärkning eller ram, som nödvändigt tarvas för att sammanhålla massan. Tornets ljudgluggar med sina av gråsten murade bågar, skilda av en grov fyrsidig murad pelare, markera så litet som möjligt murens splittring; de snarare understryka dess slutenhet och tyngd. Och samma former gå igen i det inre. Här äro icke S:t Pers eleganta kolonner, utan fyrsidiga pelare förbundna av gråstensbågar, som dela de redan förut trånga öppningarna till korsarmarna i två smala arkader och fortsätta genom mittskeppets dunkla rum.

Beror nu den genomgående förgrovningen i murtekniken i Gamla Uppsala uteslutande på bristande teknisk förmåga? Redan i S:t Per och i ännu högre grad i S:t Olov försummades murförbandet på ett helt annat sätt än t. ex. i danska granitkyrkor från samma tid. Och det berodde ej enbart på okunnighet, ty detaljformerna visade, att man mer än väl behärskade stenhuggartekniken, då de konstnärliga avsikterna krävde ett förfinat utförande. På samma sätt kan man hela 1100-talet igenom se utomordentligt fint arbetade portal- och fönsteromfattningar på små enkla landskyrkor, medan murarna äro av ohuggen sten, de må nu ha stått oputsade med kvaderristade fogar eller varit överdragna med vit puts.

Det oregelbundna murförbandet innebär enligt mitt förmenande endast, att man behärskade tekniken, och valde det enklaste sättet att få upp de kolossala murarna. Kvaderristningen dröjde kvar som ett relikt från det första stadiet, ett bruk som då materialet blir samlat kan spela stor roll för en typologisk undersökning, men intet betyder för stilutvecklingen.

Vad som slog an och slog rot var just det monumentala murmassbegreppet. Men rytmen, som ger det äldsta skedets byggnader en så sällsynt charme, den var vad grupperingen och ytfördelningen angår allt för komplicerad för att fattas och icke lättare trängas bort. Att yttre omständigheter därvid spelade in är givet. Men här är just av intresse att fasthålla vid det, som gick fram ur en engelsk byggnadsstils omplantering i svensk jord: känslan för den obrutna gråstensmurens monumentala verkan.

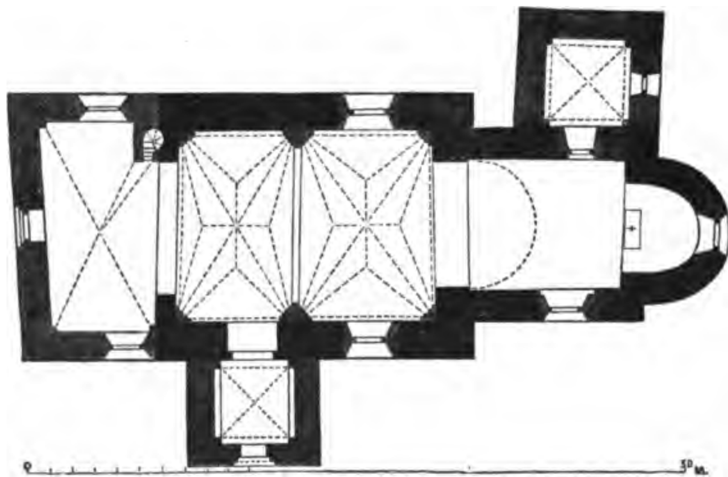
Sigtunagruppens kyrkor följde den västerländska byggnadskonstens allfärdsvägar, då det gällde innertaken. Endast mittkvadrat och kor täcktes med stenflis, medan det egentliga församlingsrummet var en plattäckt sal. Mittkvadratsvalvet, som i S:t Per är ett klostervalv av gråstensflis, öppnar måhända östliga perspektiv för den engelska arkitektur vars utpost den är.[1] Med hård gråsten eller skiffer som uteslutande material hade välvningen hos oss inga utvecklingsmöjligheter. De lågo genomgående hos andra material t. ex. Gottlands eller Västergötlands lättbearbetade stenarter eller inom här behandlade område hos teglet.

I viss mening når stenarkitekturen ej till sin fulla utveckling utan valv. Stenväggarnas kraftiga byggnad är i och för sig förutsättning för ett innertak, som kräver

[1] J. STRZYGOWSKI, Den kristna kyrkokonstens ursprung. Stockholm 1920, s. 109.

murarnas styrka, ej för lätta bjälkanordningar, som timrade byggnader lika väl kunna uppbära. Det ligger en motsättning i begreppet stenkyrka med trätak, som når sin kulmen i de ovälvda engelska kyrkorna med kraftiga gotiska strävkonstruktioner.

Hos oss komma murarna att spela den största rollen. För de primitiva byggarne, som icke under heden tid varit vanda att tvinga gråstenen in i murförband och än mindre i valvformers invecklade konstruktioner, bestämdes också rymdintrycket av takens träresningar. Den skickliga träbehandlingen såväl i de äldsta takstolarna, som i våra äldsta bevarade timmerhus eller stavkyrkor, för att icke tala om vikingatidens skepp, ge oss en klar bild av hur väl man behärskade trätekniken. Att låta stavkyrkans öppna takstol flytta in i de tjocka gråstensmurarna, bör ha varit det naturliga för byggmästarna, så snart de voro infödda svenskar. Då stenmurningen en gång vunnit insteg, varierade



Kliché: V. H. A.

Fig. 34. Funbo kyrkas plan.

man väl planen efter modärnare krav i strävan efter större förenkling, eller ändrade något i teknikens detaljer, men uppbyggnaden i stort bibehöll sig. I det stora hela gäller också detta, då materialet utvidgas med teglet. Slås också tegelvalv i kyrkorna, så bli de en lös byggnad inom gråstensmurarna, och de landskyrkor äro snart räknade, som ha från början anlagda valv, organiskt sammanvuxna med murarna och konstruktivt beräknade. Därigenom komma murar och valv att förbli två parallella företeelser i landskyrkorna inom vårt område. Med detta sammanhänger också den redan berörda egendomligheten att flera kyrkor ha rent dekorativa strävpelare, vare sig de äro välvda eller ej (s. 13). Men på samma gång är det klart, att strävpelarna icke bli någon organisk del av kyrkorna såsom i länder med utvecklad valvbyggnadskonst, utan att här hos oss det är murmassorna i och för sig, som allt framgent äro det väsentliga. I dessas artikulering, ornering och gestaltning är det, vi ha att söka stilutvecklingens gång.

2.

De äldsta rakslutna kyrkorna.

ATT I DETALJ UTREDA ABSIDKYRKORNAS INBÖRDES ÅLDERSförhållande saknar betydelse för ifrågavarande studie. Tegel har hittills endast konstaterats i en absidialt avslutad kyrka, Skepptuna, där de rundbågiga fönsteröppningarna äro tegelomfattade. Som ovan visats (jfr s. 26) voro dessa fönster, ehuru ännu rent romanska, av en betydligt mera avancerad form än de i centraltornsgruppens kyrkor eller i denna närstående tornlösa absidkyrkor såsom Frötuna. Av ungefär samma storlek och form är det tegelomfattade fönstret i Rasbo sydvägg.

Rasbo har ett avlångfyrkantigt långhus utan smalare kor, med ett kraftigt torn i väster. Murarna äro genomgående av gråsten och tornet har endast rundbågiga gråstensomfattade öppningar samt i bottenvåningen rester av ett tunnvalv av gråstensflis. Portalen i söder tillhör här som i Skepptuna nästa byggnadsskede. Invändigt var platt trätak, som under en senare period fått vika för ett högt trätunnvalv. En mycket liknande form hade Alunda i sin äldsta gestalt, ehuru den hade ett smalare, senare helt raserat kor, som man kan sluta sig till av ärret efter vattentaket å den på vinden kvarstående gamla långhusgavelns östra sida.

Häggeby, Kulla och Över-Gran äro ytterligare exempel på rakslutna (Över-Gran möjligen på absidförsedda) kyrkor med ursprungligt västtorn. Vidare ha vi i Spånga och Sollentuna m. fl. kyrkor i Stockholmstrakten ytterligare bevis för riktningens utbredning i Uppland. Det ursprungliga västtornet i Skepptuna, som på 1400-talet helt raserats för det ännu kvarstående tegeltornet[1] öppnade sig med en tegelomfattad båge mot långhuset, vilken ännu finnes bevarad i sitt ursprungliga skick. En liknande båge förbinder absidkyrkans långhus i Ytter-Gran med det senare tillbyggda tornet av samma romanska typ, som de övriga här nämnda kyrkornas torn. Även i Odensala har ett romanskt gråstenstorn fogats till den första, säkerligen absidförsedda kyrkan. Formen på det be-

[1] I. Wilcke, a. a. s. 31.

varade långhusfönstret[1] för ju tydligt, liksom murningsteknik och proportioner, denna byggnad till de äldre absidkyrkornas skede, d. v. s. åtminstone till samma tid som Frötuna I eller Husby-Lyhundra I. Tornets valv är antagligen omslaget med utgångspunkt från ett äldre möjligen icke utfört flisvalvs fästen, ty bågöppningar och murteknik överensstämma mycket nära med t. ex. tornet i Rasbo och det nuvarande tornvalvet är i varje fall icke äldre än 1300-talet.

I Västmanland möta vi samma arkitekturgrupp, vars äldsta representant är det av kvaderhuggen gråsten uppförda tornet och långhuset i Kolbäck. Koret är där redan på 1200-talets senare hälft ersatt av ett tegelkor och det gamlas form kan icke utan grävning rekonstrueras. Stora Ryttern visar ett något senare skede, om man skall anse sig ha rätt

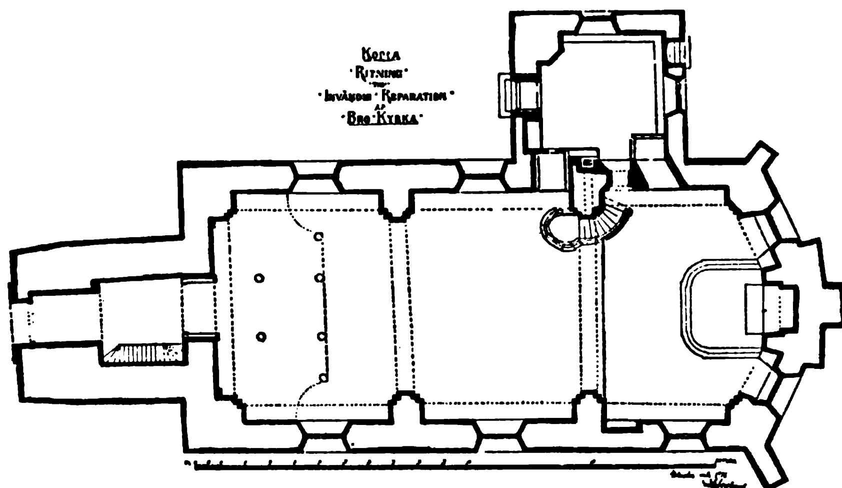


Fig. 35. Bro kyrka. Uppmätning av R. Arborelius. A. T. A.

att här tillämpa en förbandskronologi, och Lilla Ryttern, som använder tegel, för oss fram till ungefär samma tidpunkt (vad muröppningarna angå) som Skepptuna I och Rasbo I. Lilla Ryttern är raksluten, Stora Ryttern, som har fått sitt kor ombyggt, kan möjligen haft absid, vilket dock knappast är troligt.

Väster om Kolbäck ha vi en sluten, redan nämnd, egendomlig arkitekturgrupp, som förenar det romanska tornet av den form, som här sysselsatt oss, med ett tresidigt avslutat kor av långhusets bredd. Arboga landskyrka, Bro[2] och Munktorp II äro tydliga exempel därpå. Himmeta och Irsta rakslutna kyrkor samt tornet i Björskog höra också hit. Gemensamt för alla äro de utpräglat romanska formerna, som i Arboga landskyrka och Bro stå på samma punkt som i Skepptuna I, det ännu vårdade gråstensförbandet samt platt trätak (Arboga) eller öppen takstol (Bro).

[1] Sv. K., UPPLAND IV, 1, fig. 58.

[2] Jfr STHLMS HÖGSKOLAS EX. PROT. 1915, s. 19.

För vår framställning bli de liksom de uppländska viktiga därigenom, att de bevarade fönsteröppningarna ofta ha tegel i omfattningarna. Å andra sidan äro de ännu helt granitarkitektur, d. v. s. teglet har icke någon som helst betydelse för byggnadernas struktur och ornering. I flera fall torde teglet icke ens varit synligt utan vitputsat, t. ex. i Skepptuna.[1] Men det faktum att teglet var känt som ändamålsmaterial inom en byggnadsgrupp, som i motsats till samtliga riktningar inom den yngre medeltiden icke är beroende av någon tegelarkitektur, är av en viss betydelse.

Då absidkyrkor med utvecklade former uppföras med västtorn och äldre samtidigt modärniseras genom att ett torn tillbygges, så är tornet tydligen ett huvudkarakteristikon för granitarkitekturens senromanska skede inom vårt område. Var och när uppträder då västtornet?

S:t Per i Sigtuna och S:t Olov i Visby hade västtorn, som voro inryckta i långhusets västra del och inifrån sett öppna mot denna, dels genom den kapellartade undervåningen, dels genom de två monumentala trapporna, som genom rundbågiga öppningar ledde upp i de övre våningarna. Det är däremot knappast troligt, att Gamla Uppsala hade västtorn,[2] och att västtorn icke funnits varken i Skånella, Husby-Erlinghundra eller Färentuna är utan vidare klart. Detsamma gäller Munktorp, som i motsats mot Sigtunakyrkorna tyckes ha haft västportal. Hypotesvis må här framkastas, att så också var förhållandet med Gamla Uppsala och en del landskyrkor. För detta talar, att Kils kyrka hade västportal liksom den äldsta kyrkan i Trönö, den lilla tidiga romanska byggnad, vars västra gavelmur är inbyggd i den nuvarande större kyrkans.[3]

Det har sålunda funnits en inom vårt område utbredd riktning av tornlösa gråstenskyrkor med markerad västfasad. Att denna var yngre än S:t Per i Sigtuna är troligt, ty Gamla Uppsala fullbordades ej förrän på 1100-talets mitt och Trönö liksom Munktorp stå, vad murteknik och bågöppningar angå, närmare domkyrkan än S:t Per.

Det finnes emellertid en granitkyrka i Uppsalas omedelbara närhet, som har ett ursprungligt västtorn och vars fönsterformer genomgående äro äldre än den ovan skildrade västtornsgruppens, men samtida eller yngre i förhållande till östtornskyrkorna. Det är Vaksala.

Vaksala kyrka har ingående skildrats av CEDERSTRÖM.[4] För gråstensdelarna har han givit en hypotetisk lösning av byggnadshistorien, i det han framkastar, att den ursprungligen skulle ha anlagts med absidförsedda korsarmar och kor efter samma plan som S:t Per, och att den rundbågiga granitomfattade bågöppningen i det nuvarande korets nordvägg skulle varit den ursprungliga genomgången från mittkvadraten. Denna lösning förefaller som den enda rimliga. Murarnas gestaltning med icke huggna utan huvud-

---

[1] Stenarna sakna nämligen fullständigt efterarbetning med mejsel (jfr s. 20).
[2] Jfr KJELLBERG, Gamla Uppsala, U. F. T. Bd III, s. 257.
[3] Jfr HILDEBRAND, Sv. M. Fig. 84.
[4] R. CEDERSTRÖM, Den medeltida kyrkobyggnaden i Vaksala. Sv. Konstminnen h. 9, Sthlm 1916.

sakligen valda block och utan hörnkedjor, samt fönster och portalomfattningarnas storlek erinra om Gamla Uppsala. Tornets muröppningar visa åt samma håll och stå också nära det förut med Gamla Uppsala sammanställda tornet i Munktorp.[1] Som CEDERSTRÖM framhåller äro romanska västtorn en vanlig företeelse i mellersta Sverige. Utom de uppländska exempel han anför, som endast äro analogier till de monument, som här förut framdragits, äro de östgötska av största intresse. Det förefaller emellertid, som om dessa, vilket även LINDBLOM antagit,[2] ej stå i direkt samband med de uppländska och östgötska östtornsgrupperna. Västtorn hade också de äldsta gottländska stenkyrkorna, Garde och Källunge[3], som ha samma fönster- och portalformer som det äldsta uppsvenska skedets kyrkor. Slutligen ha också de öländska centraltornskyrkorna tillbyggts med romanska västtorn, så att de fått klövsadelform.

Västtornet är sålunda ett utmärkande drag för vissa romanska skeden, i norra mälardalen under den sista romanska perioden i egentlig mening.

Nu blir frågan om Vaksalas rika korparti någonsin utförts, eller om kyrkan fått sin nuvarande gestalt efter en tvungen byggnadspaus. Det sista förefaller sannolikast. I det redan omkr. 1100 säkert kristna och under det föregående århundradet helt visst av en delvis kristen befolkning bebodda området låg tvivelsutan träkyrkor, som endast så småningom ersattes av i sten byggda gudstjänstlokaler. Om den äldsta träkyrkan i Vaksala stått på det tilltänkta korets plats, så kan man gott ha börjat med uppförandet av långhuset och det för försvarsanordningar viktiga tornet och fortsatt österut.[4]

Den romanska absidkyrkoplanen hade, trots att den levde kvar till i runt tal 1225 som retarderad företeelse, dock spelat ut sin roll som modern byggnadsform redan under 1100-talets sista del. Dess besegrare var cistercienserorden och den blev också i fortsättningen dess farligaste fiende. Å ena sidan var det ordens principer, som krävde enkelhet och stramhet i byggnadsformer lika väl som i levnadsregler. Å andra sidan utförde de vad teorierna bjödo och besutto själva och tillhandahöllo åt andra verkligt tekniskt kunnigt folk.

Sveriges arkitekturhistoria under medeltidens senare skeden lär oss, som ROOSVAL visat[5], till vilken grad munkordnarna blevo bestämmande för utvecklingen, och deras allmänna betydelse var mycket stor. En klart uttalad tes av en andlig makt som cistercienserorden med klosterbyggen i skilda delar av landet och med fast fäste i Viby, vid Sigtuna redan på 1160-talet, måste ha spelat en stor roll och intet hindrar att begreppet rakslutet kor just genom dem redan under 1100-talets senare del eller senast

---

[1] G. BOËTHIUS, Engelskt inflytande på Västmanlands romanska konst, Konsthistoriska Sällsk. publ. 1918, s. 85.

[2] FORNV. 1908, s. 192, där LINDBLOM även sammanställer S:t Olov i Visby med Sigtunagruppen.

[3] ROOSVAL, Die Kirchen Gotlands, s. 98 och Tafel 42.

[4] Jfr t. ex. Husaby, där tornet är den äldsta delen av den nuvarande stenbyggnaden.

[5] SVENSK KONSTHIST. s. 30.

omkr. 1200 slagit igenom. Sverkerskapellet i Alvastra[1], Gumlösa i Skåne, en mängd västgötska kyrkor bestyrka ju detta för andra trakter.

Redan raden av västtornskyrkor med Ryttern och Kolbäck i seriens början visade oss en bestämd utveckling inom gruppens ram, från tidigare romanska former och uteslutande huggsten till tegelomfattade större muröppningar.

Slutsatsen blir alltså: Den tidiga romanska absidkyrkan övergår i en ny huggstensarkitektur med tunnvälvt västtorn, och de alltjämt rundbågiga muröppningarna få större mått. Korformen vacklar mellan absidial och raksluten samt trubbigt tresidig. I muröppningarna användas i sista skedet tegel, som åtminstone i ett fall överputsats. Riktningens upphov är tidens cisterciensiska strävanden möjligen i förening med behovet av lokala försvarsanordningar och ett ännu icke utrett främmande inflytande.

[1] O. FRÖDIN, Medeltidsminnen i Alvastra, Sthlm 1919, s. 23 ff.

3.

Den äldre Folkungatidens tegelarkitektur.

DET VAR KÄNSLAN FÖR DEN PRIMITIVA GRÅSTENSARKITEKTURens slutenhet och monumentalitet, som blev uppsvenskens vinst i arkitektoniskt avseende av den engelska kulturgärningen under 1000 och 1100-talet. Stenhuggarkonsten har aldrig legat för upplänningen. Motvilligt tvingade man i de första kyrkorna gråstenen in i en kvaderliknande form för att sedan snabbt släppa detta för stilen oväsentliga krav och låta de huggna detaljerna användas endast vid omfattningar och någon gång i murhörnen. Jämförd med dansk granitarkitektur är redan S:t Per rå. I många avseenden blir landskyrkokonsten under seklet efter gamla Uppsalas fullbordande att betrakta som en allmogemässig fortsättning av den engelskinfluerade granitarkitekturen, denna den utan all fråga stoltaste byggnadskonst, som det uppsvenska fastlandet sett blomstra upp. De många möjligheter till utveckling på arkitekturens område, som med den gavs oss under 1100-talet, det övriga Europas skapande århundrade fingo rinna ut i sanden. Vikingatidens konstnärliga prestationer berättiga den till en plats bland konsthistoriens storhetstider och den kristna tidsålderns arv var stavkyrkorna och träkonstruktionerna över huvud. Men stenkyrkan blev prästerskapets gynnade form och då den romanska stilen hade levat ut och nya idéer började fylla luften stod man inför frågan: Skulle en ny konst blomstra upp ur de gamla förutsättningarna, eller skulle en allmogemässig retardering, som nödtorftigt tillgodosåg nyare krav i gamla former, leva som efterklang. Bevarade monument ge oss egentligen ingen anledning att tro, att det uppsvenska fastlandet åter var mäktigt av ett självständigt skapande. I varje fall väntade icke utvecklingen på frågans lösning. Framtiden blev bestämd av en ny faktor: teglet. 1200-talets alla ledande byggnadsverk inom det område, som här sysselsätter oss, såväl dom- som kloster och stadskyrkor, voro tegelarkitektur i ordets fulla bemärkelse. Lika plötsligt och oförberett, som den sachsisk-normanniska byggnadskonsten uppenbarade sig med hela sin kraftiga primitiva styrka, lika plötsligt resa sig nu fulländade tegelkyrkor med en hel ny formvärld i det karga grå-

stensområdet. De voro lika så fullt främlingar på svensk mark, och blevo även de under tidernas lopp svenska. Innan vi övergå till att betrakta den landskyrkoarkitektur, som framvuxit ur korsningen av den svenskengelska huggstensarkitekturen och den kontinentala tegelbyggnaden, måste vi först stanna inför de stora tegelkyrkorna, deras former och nya stil.

De LEDANDE MONUMENTEN. Strängnäs domkyrka är utan fråga den äldsta anläggningen. Under den 1910 avslutade restaureringen gjordes omfattande undersökningar

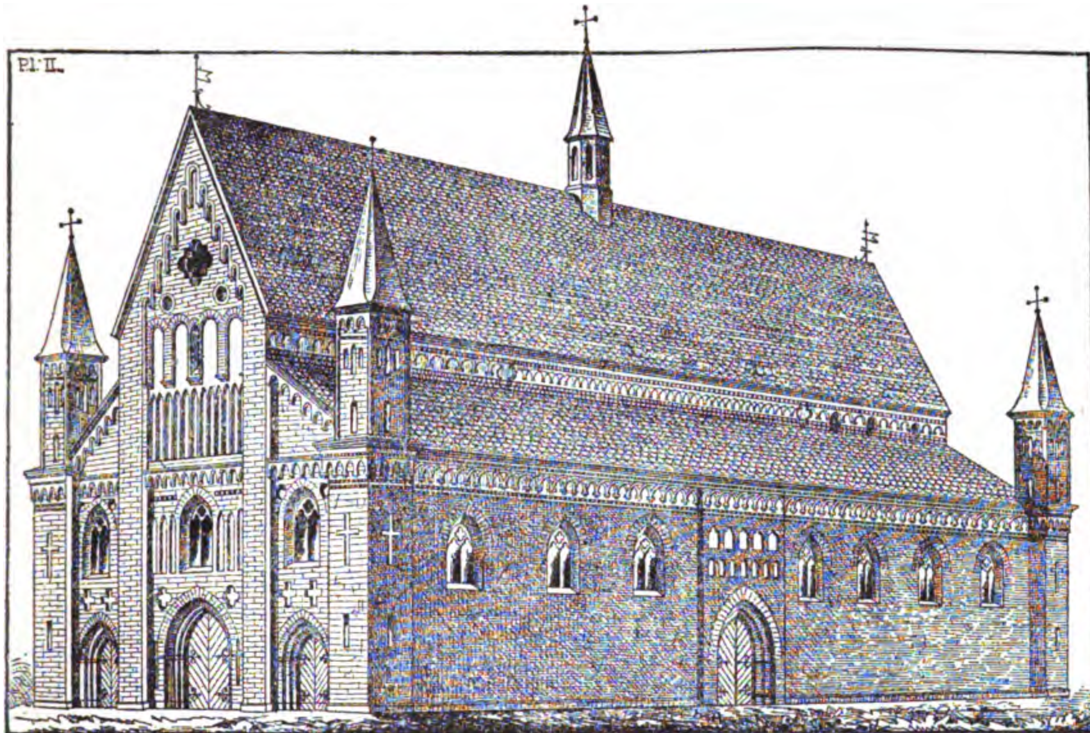


Fig. 36. Strängnäs Domkyrka. Rekonstruktion av N. M. Mandelgren.
Ur J. Wahlfisk, Strängnäs domkyrka.

och studier av CURMAN, av vilka han dock tyvärr endast offentliggjort en kortfattad översikt.[1] Han framhåller därvid, att kyrkans äldsta delar, det nuvarande långhusets tre mellersta skepp, måste anses såsom en från början planlagd byggnad, som efter ett långt byggnadsförlopp avslutades 1291. Därvid står han i opposition mot äldre forskare, som antagit, att de fyra östligaste valvkvadraterna i långhuset utgjort en kyrka från 1100-talet, som sedan på 1200-talet utvidgats västerut.[2]

[1] S. CURMAN, Strängnäs Domkyrka, Tekn. tidskr. 1908, s. 67. Jfr även ROMDAHLS referat i SVENSK KONSTHISTORIA, s. 53—56.

[2] LILJEKVIST, Strängnäs och dess domkyrka. — J. WAHLFISK, Strängnäs domkyrkas ursprungliga utseende, Bidrag till Södermanl. äldre kulturhistoria III, s. 1 ff.

Kyrkan var i detta äldsta skede rektangulär med hörntorn och sakristia, men utan särskilt markerat kor, treskeppig och anlagd som basilika, ehuru endast den östra från början plattäckta delen torde ha genomfört skemat, medan den västra, som har ursprungliga valv, uppfördes som hallkyrka. Östra delen har genomgående rundbågiga former och ett från vinden synligt romanskt fönster å kleristoremuren. Utmed mittskeppets taklist löper en rundbågefris lagd med formsten och med korsformade konsoler, som fortsätter med konsoler i form av rundstavar tvärt över korgaveln. Röstets kanter följas av liknande friser och dess översta del utfylles av rundbågigt avslutade nischer, som flankera en mandorlaformad blindering. Det tekniska utförandet är över allt ytterligt omsorgsfullt. Blinderingarnas bottnar äro putsade, men teglet i övrigt, som ligger i munkförband, står oputsat och omålat med ryggskurna fogar. Mellan den fjärde och femte valvkvadraten är en tydlig skarv och rundbågefrisen omväxlar med en fris av varandra skärande rundbågar, på flera jämna avstånd skilda av fyrpassformade blinderingar. Även denna fris har korsformade konsoler. I östra delen går ett strömskift ovanför frisen, i väster dubbla strömskift under den. Västgaveln, som lidit svårt av eldsvådor har rekonstruerats av MANDELGREN och WAHLFISK (fig. 36).[1] Den visar en oerhörd rikedom på ornament, rundbågefriser, fyrpassformade, cirkelrunda och korsformade nischer samt fönsterblinderingar och strömskift. Den västra portalen, som flankerats av två smala rundbågiga, tämligen djupa nischer, har haft en väsentligt större höjd och bredd än dessa. Den yttre bågen har varit målad med varannan sten i vitt, nischernas bågar och bottnar ha varit helt vita. I norr och söder voro portaler i sträckmurarna. De delvis bevarade kapitällisterna och vissa pelare ha en egendomlig och rik ornamentik, skuren i den våta stenen (pl. IV, V). Ett infällt listfragment och en liten relief med en stående figur (infälld vid västra portalen) ha tydligtvis avsetts att användas på samma sätt som de övriga, men efter all sannolikhet ha figurteglen tillkommit under olika perioder. Märkligast är kedjan av ringar, det från 1100-talets engelskinspirerade funtar vanliga motivet.[2] Jag återkommer senare till detta.

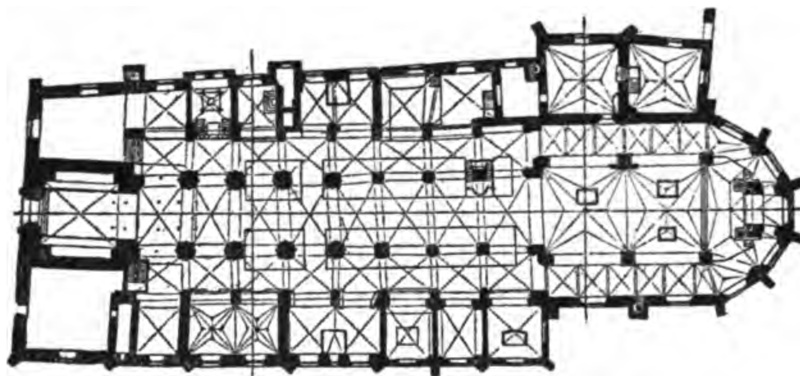
Liksom i det yttre framträder också i interiören olikheten mellan den östra och västra delen. De fyra östra valvkvadraterna med sina enkla korsformiga eller runda pelare ha aldrig varit ämnade för valv utan ursprungligen täckts av platta trätak. Av särskilt intresse är rundpelarformen. Den i munkförband murade väldiga pelaren har en hals av två skråkanter och en rundstav samt ett trapezkapitäl, vars avfasningar stå vita mot sidornas röda tegelytor och kapitälet skjuter icke utanför pelarens massa. Det krönes av en enkel formstenslist med kvartsstav och rullskift. De övriga pelarna ha en enkel korsformig plan med för valven inlagda runda knektar i vinklarna. Samma form ha de västra, men knekten är dels rund dels rätvinklig och på insidan är i mittskeppet en förlagd halvkolonn. Murpelarna i hela denna äldsta kyrka äro genombrutna av rund-

[1] WAHLFISK, Strängnäs domkyrkas ursprungliga utseende. BIDRAG TILL SÖDERMANLANDS ÄLDRE KULTURHISTORIA III, s. 1, pl. I—II.

[2] ROOSVAL, Die Steinmeister Gotlands, Sthlm 1919, s. 221.

bågiga öppningar, som torde ha sammanbundit en processionsgång eller läktaranordningar. Sakristian, vars yttermurar ännu stå kvar, kan emellertid icke längre i detalj rekonstrueras. Även i det inre äro teglen skiftesvis målade i vitt, t. ex. bågarna och genomgångarna i murpelarna. Valven äro putsade, men väggarna ha stått röda.

Även om man antar, att kyrkan i huvudsak uppförts efter en enhetlig plan, sönderfaller byggandet i två perioder: den östra plattäckta delen och dess välvning, som skett samtidigt med västpartiets byggande. Det är också påtagligt, att det uppehåll i arbetet, som måste ha gjorts, varit mycket långt. Som CURMAN framhållit[1], är det nämligen fullkomligt otänkbart, att den östra delen kan ha utgjort en fullbordad kyrka. Den kan icke heller vara långhuset i en kyrka med lägre kor, ty den tvärt över gaveln löpande rundbågefrisen nödvändiggör, att koret i så fall skulle varit onaturligt lågt. De ursprungliga sidoskeppen voro givetvis lägre än de nuvarande och möjligen också smalare. Om



Kliché: V. H. A.

Fig. 37. Strängnäs Domkyrka. Plan.

det varit avsikten att täcka dem med vinkelställda tunnvalv på cisterciensiskt vis eller ej kan icke f. n. avgöras.

De nuvarande valven i den äldsta delen äro helstens, nästan kupolartat byggda med stenarna i koncentriska ringar. De ha rundstavar på sköldbågarnas platser, som liksom de päronformade strålarna löpa ned mot enkla eller kopplade kolonnetter, vilka vila på pelarnas eller murpelarnas kapitäl.

De enda kända årtalen för kyrkans byggnad äro ett avtalsbrev 1286 för kyrkans byggande[2] samt invigningsåret 1291[3], vilket tydligen, som samtliga forskare antagit, betecknat den välvda kyrkans fullbordan. Att en del arbeten pågingo de följande åren efter den brand, som invigningsdagen härjade kyrkan, visar ett testamente till byggnad, som gavs omkr. 1300.[4] Att årtalet 1291 endast kan gälla de västra, yngsta delarna och

[1] A. a. s. 67. Förf. står i tacksamhetsskuld till Prof. Curman för ett flertal upplysningar om iakttagelser vid restaureringsarbetet.

[2] D S. n:r 916.

[3] Svensk konsthistoria s. 53, samt CURMAN a. a. s. 67.

[4] D. S. n:r 1428.

valven är tydligt. Vi lämna frågan om grundläggningstiden öppen tillsvidare och vända oss till de övriga kyrkorna från samma tid.

VÄSTERÅS DOMKYRKAS äldsta period har många likheter med Strängnäs. Här är det dock de västra partierna, som stå kvar. Det treskeppiga basilikalt anlagda långhuset och tvärskeppet ha stora delar av yttermurarna i behåll. I det inre äro korsformiga pelare av samma enkla typ som i Strängnäs' östra del. Valven tillhöra här genomgående en senare period, den ursprungliga kyrkan hade platt trätak. Av tegelorneringens detaljer äro västgavelns övre del med en rombformad glugg, tre fönsternischer och rundbågefris med rundstavformade konsoler kvar (pl. XI). Sträckmurarnas och tvärskeppens murkrön med liknande rundbågefris och strömskift äro också bevarade. Teglet ligger

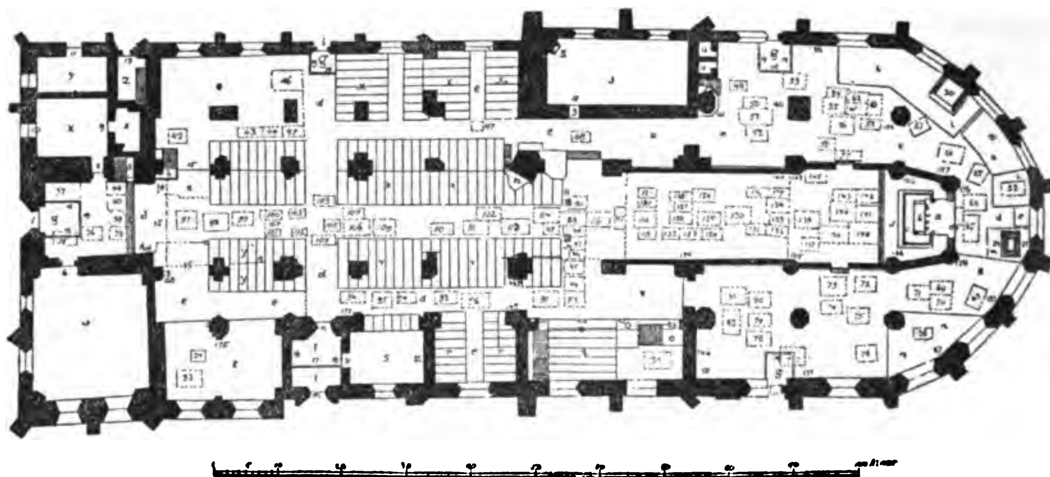


Fig. 38. Västerås Domkyrka. Plan i A. T. A.

även här i munkförband med ryggskurna fogar. Någon målning på teglet har icke iakttagits i denna äldsta period. Även här har varit en portal i söder till långhuset på samma plats som i Strängnäs och denna, som revs på 1850-talet, hade en rik profil med kapitällist försedd med en runinskrift.[1] Blinderingarna i väster ha en svagt spetsbågig form. Här tyckas aldrig några hörntorn ha funnits, däremot äro hörnen förkroppade och ha samma yta, som de ovan rundbågefriserna belägna partierna.

De senare inslagna valven äro av samma typ och utseende som Strängnäs' domkyrkas valv. Dock är allt enklare och kopplade kolonnetter förekomma ingenstädes. Den betydliga av valven föranledda höjningen av hjärtmurarna orneras endast av strömskift och är mindre omsorgsfullt utförd än de nedre delarna. Av de påbyggda gavelpartiernas ornamentik äro endast horisontala strömskift på sidoskeppen bevarade, mittskeppsgaveln har fördärvats, då tornet byggdes.

[1] Avb. G. BOËTHIUS, Studier i Västerås Domkyrkas byggnadshistoria, Fornv. 1919, s. 176.

Traditionen utpekar Birger Jarl som kyrkans byggherre, och det är tydligt, att dess tillkomsttid måste förläggas till årtiondena omkr. 1250.[1] Höjningen av murarna och valvslagningen skedde under 1200-talets sista del.

SIGTUNA MARIAKYRKA visar åter en annan planform. Till det rektangulära långhuset, som har stora likheter med Västerås, sluter sig ett långsmalt rakavslutat kor.[2] Tvärskepp saknas och koret är enskeppigt medan långhuset delas i tre skepp av rikt profilerade pelare. I motsats till de båda ovan skildrade kyrkorna äro de äldsta yttermurarna de ännu bevarade och kyrkan har egentligen endast två byggnadsskeden: Det första, en treskeppig antagligen plattäckt kyrka med smalare kor, det andra, en höjning av alla murar och välvning samt därav betingade ändringar å stöden.[3] Den äldsta östgaveln, som bevarar sina tre rundbågiga fönster, orneras endast av rundbågefriser, som giva röstet två avtrappningar (pl. I, II). Hörnen äro förkroppade liksom i Strängnäs och Västerås, men i nordvästra hörnet är ett fyrsidigt trapptorn. Västgavelns äldsta del,

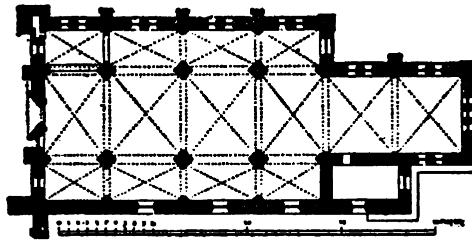


Fig. 39. Sigtuna Mariakyrka. Ur Ambrosiani, Medeltida kyrklig byggnadskonst.

som också den är väl bevarad med undantag av att restaureringen på 1900-talet fördärvat tegelyta och fogstrykning, hade också den en rundbågefris utmed röstets kanter och på det förhallsartat framspringande portalpartiet. I röstets spets är en stor nisch, som från början prytts av storfigurig målning[4], och som väcker tanken på en målad altartavla. Portalen, som är spetsbågig med i våt lera arbetade kapitäl och baser, flankeras av två rundbågiga nischer bredare än de i Strängnäs, men med samma placering. Sträckmurarna ha icke haft rundbågefriser endast ett strömskift i söder på koret. I sidoskeppen har varje travé täckts av ett vinkelrätt mot långhuset ställt tak.

Det yttre har i själva uppbyggnaden och gestaltningen stora likheter med de båda förut behandlade kyrkorna. Interiören skiljer sig emellertid avsevärt främst genom pelarnas utseende. Koret har tvenne murpelare, som de ursprungliga gördelbågarna vila på. Dessa äro fyrsidiga med i hörnen infällda rundstavar och upptill avslutade av ett karnis-

---

[1] Jfr G. BOËTHIUS a. a. s. 179.
[2] Denna planform var typisk för tiggarmunkordnarnas kyrkor. Jfr DEHIO und BEZOLD, Taf. 557.
[3] CURMAN, Klostrens byggnadskonst, s. 81.
[4] JANSE, UPPLAND I, s. 275.

svängt kapitäl. Pelarna i mittskeppet ha korsformig grundplan med förlagda halvkolonner på alla fyra sidor. Detta tycks förutsätta en profilering av transversal- och longitudinalbågar, som slopats under det senare byggnadsskedet, då valven slogos. I sidoskeppen äro halvkolonnerna endast uppdragna till halva pelarnas höjd och ha där samma kapitälavslutning, som de helt uppdragna. Det är emellertid, som CURMAN framhållit[1], mycket svårt att nu bilda sig en föreställning om innertakens ursprungliga utseende. Att valv och pelare stamma från helt olika perioder är utan vidare klart, och det vill också synas som om den nuvarande rundstavsavslutningen i kapitälhöjd ursprungligen uppburit en platta med hålkälsprofil av den form, som kapitällisten å Strängnäs domkyrkas korsformade pelare har. Pelarnas baser ha också en mycket markerad och elegant form med rundstav, hålkäl och nederst en med hörnblad försedd vulst (pl. IV).

Kyrkans ålder är tämligen precist fastslagen. Den kan nämligen ej vara anlagd förrän efter 1237[2], och 1255, då Jarlens grav i koret är daterad, måste åtminstone detta ha stått färdigt. 1247 omtalas kyrkans invigningsdag[3] och 1252 talas om dominikanernas under hand varande byggande av kyrka och kloster.[4] 1259 utfärdades åter ett avlatsbrev för klostret, som dock ej nämner byggnadsarbeten och säkerligen var hela kyrkan då fullbordad.

Det senare byggnadsskedets höjning av murarna har skett i en betydligt grövre teknik och med enkla insänkta ornament, utan särskild formsten. På korgaveln äro de nya blinderingarna en stigande rad av rundbågiga nischer, på västgaveln ett trappstegslikt stigande insänkt band och en rektangulär ursprungligen målad nisch.[5] Förhöjningen av korets sträckmur orneras i norr av en trappfris och ett horisontalband.

Valven äro av samma typ som de i Strängnäs och Västerås. De i koret äro av i detalj samma form med rundstavar, som löpa mot kolonnetter. Dessa stå på det allt för korta murpelarkapitälet i norr och söder, men äro i östra hörnen fästa direkt i muren och nedtill koniskt avslutade. Kapitälen äro icke trapezformade utan ha två rundstavar och vidga sig obetydligt utåt. Långhusvalven äro enklare. Dels saknas överallt rundstavarna på sköldbågarnas plats, dels äro kolonnetterna ersatta av infällda konsoler. Därigenom markeras ytterligare pelarnas oorganiska övergång i valven Valven äro dock av samma konstruktion som i de förut behandlade kyrkorna, helstensvalv med starkt stigande hjässlinjer och försträvningen i mittskepp och kor ersättes av en överbelastning av hjärtmurarna. Detta är också genomfört i sidoskeppen, som dessutom ha strävor i norr, och i söder förstärktes av den i senare tid rivna korsgången.

Till datering av valvslagningsperioden anför CURMAN[6] två hypoteser. En i södra

---

[1] A. a. s. 82.
[2] SCHÜCK, Vår förste författare, Sthlm 1916, s. 41.
[3] D. S. n:r 348.
[4] D. S. n:r 395.
[5] O. JANSE, Uppland, s. 572.
[6] A. a., s. 8.

triumfbågspelaren inmurad sten med Ängelvapnet — två vingar omkring ett kors — förekommer på Erland Israelssons gravsten i koret och skulle alltså även kunna vara sonens Israel Erlandson Ängels vapen och kunna tänkas syfta på av honom föranledda byggnadsarbeten.[1] Det andra är ett avlatsbrev från 1281, som talar om pågående byggnadsarbeten i kyrkan, alltså 7 år innan Israel blev lektor i klostret. Det är därför sannolikare att vapnets och gravstenens ägare äro identiska, och att denne är Israels far riksrådet Erland Israelssons Ängel, som var känd för sin frikostighet mot kyrkor och kloster, och som nämnes ännu d. 29 dec. 1278.[2] Korets valv, som visade vissa olikheter mot långhusets, äro otvivelaktigt de äldsta. Detaljer från långhusvalven skola vi senare återfinna i landskyrkor från omkr. 1300. Säkerligen ha de slagits omedelbart efter korvälvningens fullbordan och stått färdiga före århundradets slut.

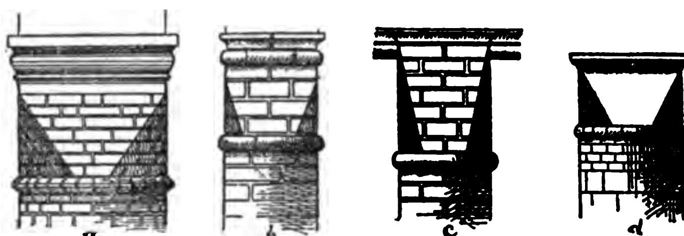


Fig. 40. Rundpelare. a. Jerichow. b. Sorø. c. Ringsted. d. Bjernede.

Till samma grupp som domkyrkorna i Strängnäs och Västerås samt klosterkyrkan i Sigtuna hörde Stockholms Storkyrka i dess äldsta gestalt. Utom att västgaveln haft en väldig rundblindering, vars nedre del ännu är synlig från tornets vind samt halva fönsternischer på sidoskeppen, att långhuset sannolikt haft korsformiga pelare samt att murarna voro uppförda i munkförband med ryggskurna fogar, äro egentligen inga detaljer bevarade av byggnaden. Även den var emellertid att börja med plattäckt. Traditionen hänför byggnaden till Birger Jarl, vilket ROOSVAL antagit vara det sannolika och ännu fasthåller vid.[3]

Den sista byggnaden i serien är Sko klosterkyrka. I stort sett kopierar den Sigtuna Mariakyrka. Det är samma treskeppiga långhus med markerad portalförsedd västfasad, samma långsmala kor och i huvudsak samma orneringsprinciper. Den största olikheten är, att man i Sko genomfört det basilikala skemat enligt det bundna systemet. De ursprungliga kryssvalven äro bevarade i sidoskeppen, och mittskeppets murar bära tydliga spår efter sexdelade valv.[4] Då de nuvarande valven i mittskeppet slogos på-

---

[1] ISRAEL ERLANDSON ÄNGEL blev lector i klostret 1288, prior 1298 samt utnämndes 1311 till biskop i Västerås. † 1332.

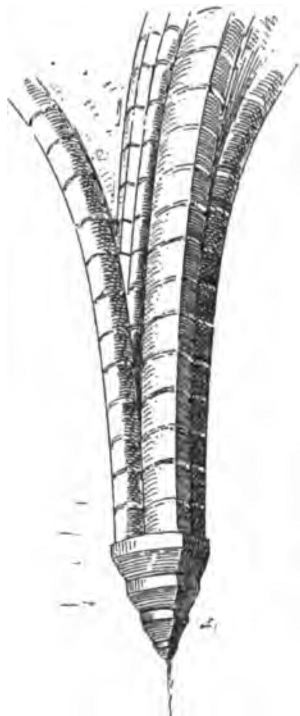
[2] D. s. I, n:r 659.

[3] Föredrag i Stockholms Borgarskolas serie 1916 och i Sv. Fornminnesföreningen 1919.

[4] Jfr ROOSVAL, Medeltidens kyrkliga arkitektur i Sverige, s. 13.

byggdes murarna och den ursprungliga orneringen med rundbågefriser gick delvis förlorad. Västfasadens strävpelare tillbyggdes även då avsevärt.

Betrakta vi detaljerna i uppbyggnaden så visar det sig, att den från de andra kyrkorna kända rundbågefrisen ovan portalerna ersatts av en trifoliumfris på ansiktskonsoler. Spetsbågen i fönster och portaler börjar efterträda rundbågen, men rent rundbågiga former dröja samtidigt kvar, såsom i portalens flanknischer och gavelröstets blinderingar. I röstena ha också ett nytt motiv kommit in: axmurningen. Nischerna på sidorna om portalen bevarade ännu i början av 1700-talet storfigurig målning.[1] Om Skoklosters anläggning har man följande dokumentariska uppgifter: 1248 utfärdades ett skyddsbrev för stiftelsen[2], som flyttats från Byarum i Småland. 1275 gav ärkebiskop Fulco avlat för dem, som på Marie reningsfest och Johannes döparens födelsefest besökte Sko åt den heliga jungfrun uppbyggda kyrka.[3] Mellan 1286 och 1289 invigde sedermera ärkebispen, biskopen i Åbo, Johannes, högaltaret i kyrkan och 1300 förekommer återigen en vigning av kyrkan utförd av Nils Allesson.[4]



Kliché: V. H. A.

Fig. 41. Skokloster. Ribba och konsol. Ur Hildebrand, Skokloster kyrka.

Då högaltaret invigdes på slutet av 1280-talet stod antagligen kyrkan färdig och ej endast koret, som HILDEBRAND antagit. Skälen därför äro följande: likheterna med de äldre delarna av Strängnäs Domkyrkas 1291 invigda byggnadsskede äro mycket stora, då det gäller detaljutsmyckningen (jfr pl. IV, V). De sexdelade valven och de ännu romanska detaljerna vid sidan av ett försiktigt användande av gotiska former förlägger absolut dess tillkomsttid inom den ovan skildrade kyrkogruppens tidsålder. Uppbyggandet av långhuset under 1290-talet skulle givetvis ha medfört rent gotiska influenser från domkyrkobygget. Därtill kommer att de nuvarande, senare valven i kor och mittskepp äro av en så ålderdomlig form, att de knappast kunna tänkas slagna in på 1300-talet. De äro nämligen helstens med tunna sköldbågar och trifoliumformade ribbor. Stenarna ligga dock icke längre i koncentriska ringar utan parallellt med hjässlinjerna. De äro, som ovan sagts (s. 43) av liknande form som valven i Vendel, Lena och Erentuna. Sannolikt betecknar invigningsåret 1300 just denna valvslagning, som ersatt de äldre, möjligen inrasade eller icke utförda valven.[5]

---

[1] M. OLSSON, Målad fasaddekorering under medeltiden, UPPSALASTUDIER, s. 70, fig. 51.
[2] D. s. I, n:r 357.
[3] D. s. I, n:r 594.
[4] Jfr H. HILDEBRAND, Sko kloster och dess kyrka, U. F. T. III, s. 110.
[5] Enligt IHRFORS, brann kyrkan 1297, vilket väl kan motivera valvslagning och invigning.

DATERING OCH URSPRUNG. De stora kyrkobyggnaderna under Folkungatidens äldre skede bilda alltså en grupp med en mångfald variationer i plan, uppbyggnad och detaljformer, men dock sammanhållen av en viss gemensam stilkänsla. Det mest utmärkande draget är, att västfasaden utbildats till entréfasad med de av strävpelare och nischer omgivna portalerna. Detaljernas utformning i dessa fasader ha också en påfallande likformighet: den förkrympta förhallen, fönsterblinderingen, som, vare sig den haft målad uppdelning som i Sigtuna, eller av tegel delats i olika fält som i Västerås och Sko, dock tjänat samma dekorativa syfte.

Det är icke endast materialet, som är en nyhet i förhållande till granitkyrkorna: Hela uppbyggnaden, gestaltningen, stilidealet ur såväl arkitektonisk som dekorativ synpunkt är fullkomligt nytt. Under sådana förhållanden måste ju tegelkyrkorna, lika väl som en gång granitkyrkorna vara främlingar, representera ett nytt utländskt inslag. Och därmed följer: de måste ha samtida anförvanter inom andra konstområden, och man kan utgå ifrån att de också voro up to date med dessa sina förebilder. Retardering uppstår nödvändigt inom ett avskilt konstområde som vårt, men den första företeelsen inom en ny stil är i fall som dessa med lika stor nödvändighet modärn.

Den av kyrkorna, som visar de ålderdomligaste och i förhållande till de andra originellaste formerna, är utan fråga Strängnäs Domkyrkas östra del. I exteriören är det korgaveln med dess mandorlaformade nisch, i det inre framför allt de kraftiga rundpelarna, som skilja sig från de andra kyrkorna.

Dominikanerordens betydelse för 1200- och 1300-talen i Sverige har lett till ett allmänt antagande att Sigtuna Mariakyrka skulle vara den äldsta av gruppens kyrkor och sedan förmedlat inflytandet på Uppsveriges landsbygd. Samtidigt antar man, att teglet första gången uppträdde där, och tendenser ha förefunnits att utpeka tiggarmunkarna som förmedlare av tegelmaterialet. Den omständigheten att dominikanerna icke fingo fast fot här i landet 1220, som man brukat antaga, utan först 1237 med Sigtunaklostrets verkliga grundläggning och anläggandet av klostret i Skenninge[1] ställer saken i ett annat ljus. Två år senare anlades kloster i Skara, 1243 i Kalmar och Lödöse samt 1244 i Västerås. Först 1268 stiftades Strängnäs dominikanerkloster. Dessa data motsäga ju tydligt att dominikanerna till oss ha spritt kännedomen om tegelmaterialet, ty frånsett Strängnäs Domkyrka, vars datering vi ännu ej preciserat, konstaterade vi ju teglets användning i ännu romanska byggnadsverk från årtiondena omkr. 1200. Det är emellertid Strängnäs Domkyrka, som fäller utslaget. Det har icke lyckats mig att finna direkta förebilder till kyrkan, men väl är det möjligt att peka på detaljformer i länder med sedan 1100-talets senare del rotfast tegelarkitektur, som ovedersägligt måste stå i något sammanhang. Rundpelaren träffa vi i tegelbyggnader i en monumental och om Strängnäspelarna erinrande form i Jerichows premonstratenserkyrka och av den beroende kyrkor i Tysklands norra delar samt i Sjællands äldsta arkitektur. Dessa byggnader ha en

[1] H. SCHÜCK, a. a., s. 41.

genomgående romansk karaktär och tillhöra i stort sett 1100-talets slut och tiden omkr. 1200.

Det är några detaljer i uppbyggnaden, som för tanken på det nordtyska konstområdet såsom de rika i våt lera skulpterade portalstenarna i Strängnäs och relieferna med ett dekorativt djur och en figur. Till dessa bildar nämligen en rad tyska 1200-tals byggnader tydliga analogier. Särskilt står portalen i Perleberg i Brandenburg (pl. IV, V) nära vissa av Strängnäs dekorativa tegel, medan hela portalens komposition och ornamentens utformning ha stora likheter med Sko västportal. Så t. ex. placeringen av musslor och blad i hålkälen mellan vulstarna.[1] Men den nordtyska placeringen av rundbågefrisen och strömskiftet har aldrig förekommit hos oss och plangestaltningen liksom fasaduppbyggnaden är genomgående en annan.

I Danmark möta vi emellertid ett konstområde, som visar stor gemenskap med arkitekturen i Mälardalen och där utvecklingens huvuddrag kan överblickas tack vare goda materialpublikationer och bearbetningar.

Knappast ens i det nordtyska konstområdet nådde tegelarkitekturen en sådan höjd, som på de danska öarna och i det därifrån anlagda klostret Bergen på Rügen eller Lögum i Sönderjylland. Egendomligt nog är det här cistercienserorden, som främst befordrat det nya materialet. Utom graniten är nämligen naturstenen sällsynt i Danmark, vilket dock icke hindrat att väldiga huggstensbyggnader uppförts med importerat material, rensk tuff. Cistercienserna »huggstenskonstens apostlar par préference», som CURMAN kallat dem[2] ha emellertid, praktiska och framsynta som de också voro, tydligtvis insett att teglet skulle bli till en utomordentlig nytta för ett stenfattigt land som Danmark. Genom att själva taga utvecklingen i sin hand med sitt tekniskt skolade folk, ställde de också från början den nya arkitekturen på en hög konstnärlig nivå.

I de båda ungefär samtidiga kyrkorna i Sorø och Ringsted kan Valdemarstidens danska arkitektur bäst studeras. På båda platserna äro en mängd detaljer i behåll. Pelarna ha genomgående korsformig plan med eller utan förlagda halvkolonner. Dessa ha trapezkapitäl och såväl deras som de raka språngens listverk ha en mycket enkel profil. I Sorø äro i regel pelarnas ursprungliga form ett enkelt kors som i Västerås och Strängnäs i vars hörn sedan knektar infällts och halvkolonner förlagts. De egendomliga i murpelarnas framsidor infällda knektarna samt en uppåt äggformad avslutning av halvkolonnerna återkommer såväl i Sorø som i Ringsted och visar de båda byggnadernas nära sammanhang. Båda följa emellertid i första hand sina klosterregler och Sorø visar ett flertal huggstensformer, tärningskapitäl m. m. Trots den tekniska färdigheten har man i de äldsta delarna av både Ringsted och Sorø den tydliga känslan att dess upphovsmän utgått från huggsten och att de primitiva dragen (t. ex. pelarna vid

[1] Perleberg i Brandenburg, Bau und Kunstdenkm., I, Taf. 27, 28. — Steffenshagen, Reinshagen, Wattmanshagen alla i Mecklenburg. Jfr Bau und Kunstdenkmaler IV, s. 299, 309.

[2] SVENSK KONSTHISTORIA, s. 84.

ingången till kapellen i Ringsted) bero på en ovana att arkitektoniskt beräkna det nya materialet.

Inom den arkitektur, som följer i de stora byggnadernas kölvatten, framträder i Danmark rundpelaren som den mest populära formen för fristående stöd och den krönes alltid av trapezkapitäl, som ha en stor detaljlikhet med Strängnäskapitälen. Tydligast framträder detta i Thorsager, i Maglebrænde på Falster, Bjernede m. fl. platser. Halvkolonnerna i Sorø vid sidan om mittkvadraten ha även samma hals som Strängnäspelarna. Tyvärr är ingen av de stora danska kyrkornas fasader helt bevarad. Egendomligt är dock att Sorø och Ringsted saknat västportaler.

Vi ha dock även en äldre svensk tradition för västportal i de äldsta granitkyrkorna inom vårt område (jfr s. 63). I Västergötlands huggstenskyrkor var också västportal regel på ett tidigt stadium och i båda områdena utvecklades arkitekturen under engelsk influens.[1] Är det en tillfällighet att de svenska kyrkornas fasadkomposition med sin egendomliga nischflankerade portal egentligen endast har motstycke i västeuropeisk romansk arkitektur? Kyrkan i Boscherville har en dylik nischflankerad portal mellan två framspringande strävpelsartade torn[2], Iffley church och Colchester exemplifiera ytterligare samma fasadtyp i England, Poitiers, Le Dorat, Chatel-Montagne m. fl. i Frankrike.[3]

Utom detta tidiga anglosachsisk-normanniska byggnadsskede är det framför allt Italien, som utvecklat fasadbyggnaden. Men då de särdrag i orneringen, som tillämpats i andra från Italien inspirerade tegelområden fullkomligt saknas här, är det knappast troligt att vi ha en direkt påverkan.

Hypotesvis vågar jag därför antaga att fasaderna kunna haft sin inspirationskälla i de senare försvunna granitkyrkorna. Därvid bör ihågkommas att det finns stora sannolikhetsskäl för att en betydande byggnad av Sigtuna granitgrupp funnits i Västerås eller Enköping (jfr registret), som inspirerat landskyrkoarkitekturen. Västerås Domkyrka fanns ju på 1100-talet och så gammal kan den nuvarande tegelbyggnaden under inga förhållanden vara. Den äldsta kyrkan i Munktorp visar ju däremot, att den äldsta granitkyrkogruppen haft en representant i landskapet.

Betrakta vi närmare likheten mellan dansk cisterciensisk tegelarkitektur och Strängnäs Domkyrka, är det i första hand pelarnas kapitäl och basformer i de östra delarna, som förete en ingående detaljlikhet (jfr pl. IV, fig. 40, 42).[4] Däremot föra planformerna och de i våt lera skurna teglen, i första hand tanken på Tyskland. Sigtuna Mariakyrkas plan är typisk för dominikanerkyrkor under 1200-talets andra fjärdedel. Västerås Domkyrkas

[1] Det må här framhållas att rundpelaren också är vanlig i äldre engelsk romansk arkitektur t. ex. Gloucester, Carlyle m. fl. (DEHIO u. BEZOLD, Taf. 87—88), samt att den danska tidiga romanska arkitekturen stod under samma engelska påverkan som Sigtuna—Gamla Uppsalagruppen (jfr FRANCIS BECKET, Venge kloster, Aarbøger 1918, s. 25 ff.).

[2] DEHIO und BEZOLD, Taf. 212.

[3] DEHIO und BEZOLD, Taf. 249, 252.

[4] Jfr LÖFFLER, Udsigt øver Danmarks kirkebyggninger, fig. 127, 123.

obetydligt utskjutande tvärskepp är möjligen att anse som ett cisterciensiskt drag.[1] Detta stödes ju av det cistercienserinflytande, som man väl måste räkna med, då det gäller Strängnäsdomens rakslutna plan, och skulle ytterligare styrkas, om ett närmare studium av det nordtyska konstområdet ej kullkastar hypotesen om samband mellan Danmarks cistercienserarkitektur och våra ledande 1200-talskyrkor.

THORDEMAN[2] har påvisat släktskapen mellan Alsnö hus, Folkungarnas ståtliga residens i Mälaren, och 1200-talets tegelkyrkor inom vårt område. Det för här diskuterade frågor viktigaste resultatet av THORDEMAN's undersökning är, att han visar Alsnö hus samband med den kontinentala palatstypen och därmed styrker här gjorda antagande, att vår tegelstenskonst i första hand inspirerats av tyska och danska förebilder. De fragment av figurtegel, som uppgrävts vid Alsnö visa nämligen så nära släktskap med vissa av Strängnäs Domkyrkas, Skos och Perlebergs ornamentala tegel, att man tvingas att anta ett direkt samband. Då emellertid THORDEMAN använder dessa tegelfragment för dateringen av såväl Alsnö som de ledande tegelbyggnaderna, låter han de allmänna stildragen förleda sig till att generalisera släktskapen i allt för hög grad. Att teglet från Alsnö med en ranka och cirkelornering icke i stort sett gör samma effekt som Strängnästeglets ranka (pl. V), som har med knivspets inhackade ärr — även om det senare kanske är ett försök att efterbilda den elegantare tekniken — är ganska tydligt. Den typologiska serie, som THORDEMAN uppställer, utgår från det sämsta tekniska förfarandet (Sigtuna) och går vidare till Sko, Strängnäs och slutar i Alsnö. Skulle vi här vara berättigade till att göra en kvalitetstypologi skulle den gå den motsatta vägen från teknisk fulländning till av svenskar gjorda efterbildningar, som så småningom ledde till retarderad allmogekonst. Intetdera är emellertid riktigt. De ovan skildrade byggnaderna visa nämligen allt för många variationer och nya utvecklingsfaser, för att man skulle kunna anta, att de vore resultatet av en enbart lokal utveckling. Vidare är förekomsten av refflade tegel naturligtvis icke alls något bevis för att stenhuggaren, som gjort huggstensdetaljerna, skulle arbetat på teglet. Det hade snarare varit egendomligt om efterbehandling med mejsel saknats i Alsnö. Däremot vinna vi genom THORDEMAN's datering, som ju stöder på andra vägande skäl, ytterligare en stödjepunkt för kronologien. De ornerade Alsnöteglen stå närmast vissa figurtegel i Strängnäs och västportalens i Sko och båda dessa byggnader ha stått under arbete på 1280-talet. En del figurtegel i Strängnäs t. ex. nordportalens ringkedjemotiv anser jag för min del måste hänföras till det äldsta byggnadsskedet. Då emellertid dessa frågor äro av underordnad betydelse för ifrågavarande undersökning, lämnas de här åsido, och vi fastslå alltså endast, att Alsnömaterialet styrker de iakttagelser, som gjorts med avseende på de övriga monumentens ålder.

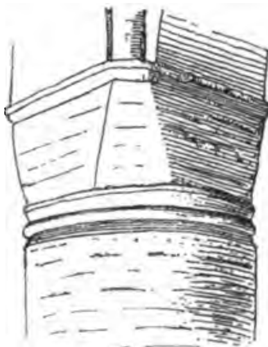
---

[1] Påvisat av ROOSVAL, Skederids kyrka. Sthlms Dagbl. 30/10 1910.

[2] BENGT THORDEMAN, Tegel- och Huggstensornamentik på Alsnö hus, Tidskr. f. Konstvetenskap 1918, s. 102 ff. — samt i RIG 1919, s. 222 ff. och Alsnö Hus, Ett medeltida palats i dess konsthistoriska sammanhang. Sthlm 1920.

Sammanfatta vi resultaten av föregående undersökning få vi alltså följande datering:

Strängnäs I	icke efter	1225
Sigtuna I		1240—60
Västerås I	omkr.	1250—60
Stockholms Storkyrka	omkr.	1260
Sigtuna II	omkr.	1280
Västerås II	omkr.	1280
Sko I	invigd mellan	1286—1289
Strängnäs II	färdig	1291
Sko II	invigd	1300



Kliché: V. H. A.

Fig. 42. Rundpelare i Strängnäs.

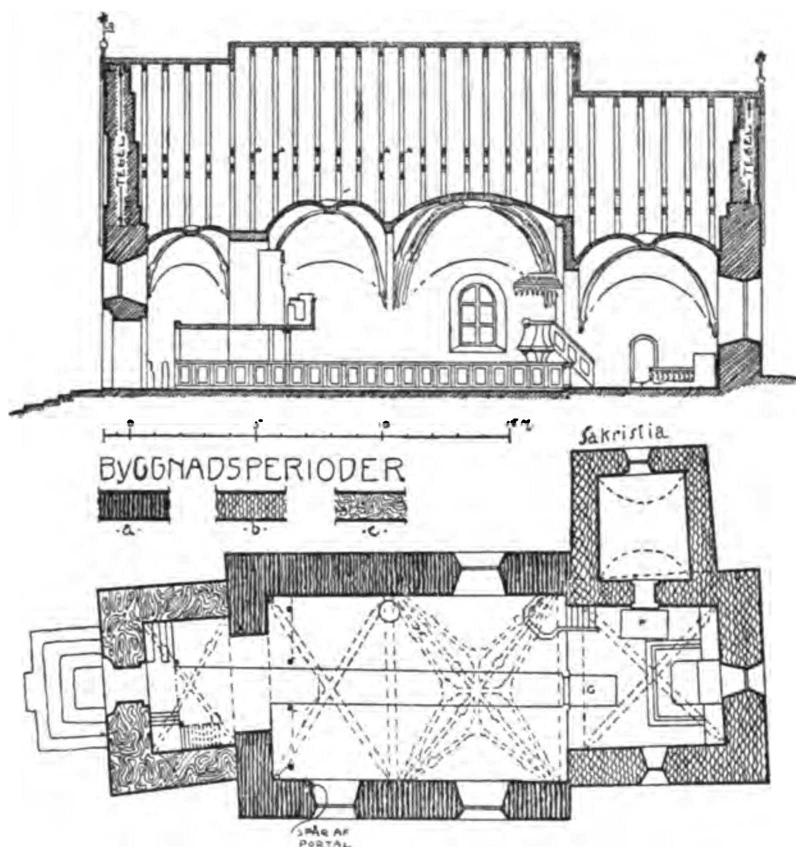
4.

Landskyrkorna.

DEN NYA STILENS INVERKAN PÅ DEN ROMANSKA LANDSKYRKAN. Sedd i jämförelse med den äldsta granitarkitekturen framträder 1200-talets tegelstenskonst som en fullkomligt ny stil. En centraliserad granitkyrka, som har artikulering och slutenhet som mål, efterträdes av en utpräglad långhusbyggnad med markerad entréfasad. I det inre har den arkitektoniska delningen av rummet i flera delar slopats och triumfbågens bredd vuxit ut till densamma som gördelbågarnas. Kor och långhus bli icke längre skilda delar utan bilda en gemensam sal, vars ändamålsindelning åstadkoms av mer eller mindre låga skrank. Om man också därigenom fick en bestämd avgränsning av de olika områdena, så kunde de genombrutna gallerverken aldrig verka vägg och följaktligen icke heller störa den salarkitektur, som man eftersträvade. Medan huvudvikten tidigare lades vid framhävandet av murarnas bärighet och styrka, framträder nu allt mer skelettet, vars ramverk murarna fylla ut. Den begynnande strävpelsindelningen, pelarna och stödens artikulering samt först och sist valvens ribbmarkering av konstruktionen bära vittne därom. Allt detta är naturligtvis lån från gotiken, men endast ett lån, vars innebörd icke varit konstruktörerna klart. Ty strävpelarna i Sigtuna äro tomma dekorationer, valvens tryck motverkas av överbelastning av murarna och valvens ribbor ha ingen konstruktiv funktion.

Landskyrkorna, som redan med den rakslutna typens uppkomst börjat sträva mot salkyrkan, och som tidigt övergått från centralkyrka till långhuskyrka vinnas nu definitivt för den nya arkitekturens skema. D. v. s. i planen segrar den avlångfyrkantiga kyrkan, med eller utan obetydligt smalare kor över den romanska absidkyrkan. Liksom den nya arkitekturen med ett språng leder utvecklingen till sin fullbordan i detta avseende, så gör den det också med avseende på fönster och dörröppningar. De kopplade långsmala fönstren och de avtrappade tegelomfattade portalerna slå igenom över hela området. De nya fönstren och dörrarna ge en helt annan rytm åt fasaderna än de små högt upp placerade romanska fönstergluggarna, eller de trånga smala portalerna i murens

yttre liv. Men därvid stannar också i stort sett inflytandet. Valven voro omöjliga att åstadkomma, framför allt emedan teglet fortfarande var ett dyrbart material och säkerligen också emedan konstruktionerna icke behärskades av de byggmästarkrafter, som i regel stodo landsborna till buds. Hela den yttre gotiska apparaten, som endast uppskattats ur dekorativ synpunkt i de stora byggnaderna, vann ingen som helst förståelse hos de svenska byggmästarna. Så uppstår det egendomliga förhållandet att den lands-



Kliché: Sv. K.

Fig. 43. Haga kyrka. Ur SVERIGES KYRKOR.

kyrkoarkitektur, som följer i de ledande monumentens kölvatten, i första rummet blir romansk gråstensarkitektur med unggotiska detaljformer i tegel.

Sålunda bli den nya stilen och det nya materialet ej så revolutionerande som man först tror. I Uppland blir västgaveln icke huvudfasad, utan den södra ingångens plats bibehålles på landskyrkorna, och den förblir i regel huvudportalen. Det platta trätaket bibehålles, någon gång varierat med från ryggåsstugan hämtade former, t. ex. Länna, eller med öppen takstol, t. ex. Täby (det sistnämnda säkerligen alltid en nödfallsutväg). Med mycket få undantag bibehålles också gråstenen som så gott som uteslutande mate-

rial. Tabellen visar att teglets användning ökas mot århundradets slut för att först bli allmän omkr. 1300 och den följande tiden.

Den nya gestaltningen av landskyrkorna uppenbarar sig alltså främst i genomförandet av den förenklade planen, nya fönster och portalformer med tegeldetaljer, men också i en högre resning av gavlarna, som lämnar den för de romanska kyrkorna typiska formen, som var lika med en rät vinkel. Det blir således fortfarande de tunga gråstensmurarna, som framför annat ge dessa kyrkor deras speciella karaktär. I exteriören är det proportioner och fönstergruppering, som utmärka den nya stilen, i interiören den breda relativt starkt upplysta salen, där sydväggens ljus rytmiskt leder fram till korgavelns trekopplade fönstergrupp.

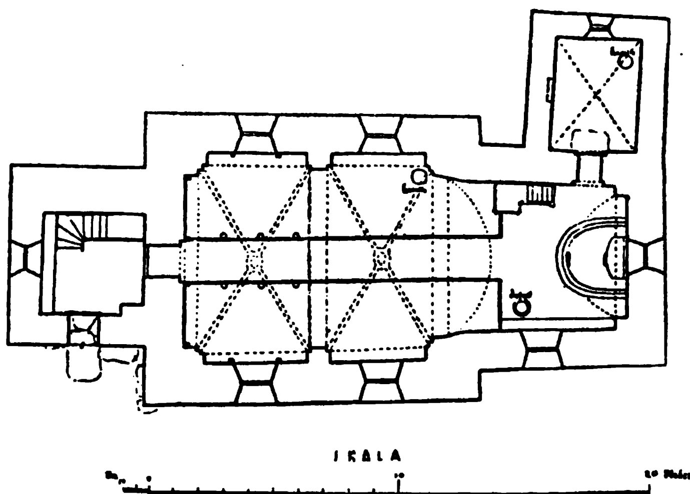


Fig. 44. Lohärads kyrka. Plan. Uppmätt för SVERIGES KYRKOR.

En kyrka kan direkt hänföras till Sigtuna eller Sko i deras äldsta byggnadsskeden. Det är Alsike[1] (fig. 4). I motsats till alla de andra kända landskyrkorna från denna tid var den i sin äldsta gestalt en tegelbyggnad, uppförd i samma omsorgsfulla teknik som klosterkyrkorna i grannskapet. De förkroppade hörnen och strömskiftet vid takfoten återkomma också här. I det inre ha tegelväggarna stått fogstrukna med målade fogar och invigningskors.[2] Endast ett hörn av den ursprungliga byggnaden är numera synligt, och några vidare detaljer äro icke med visshet kända.

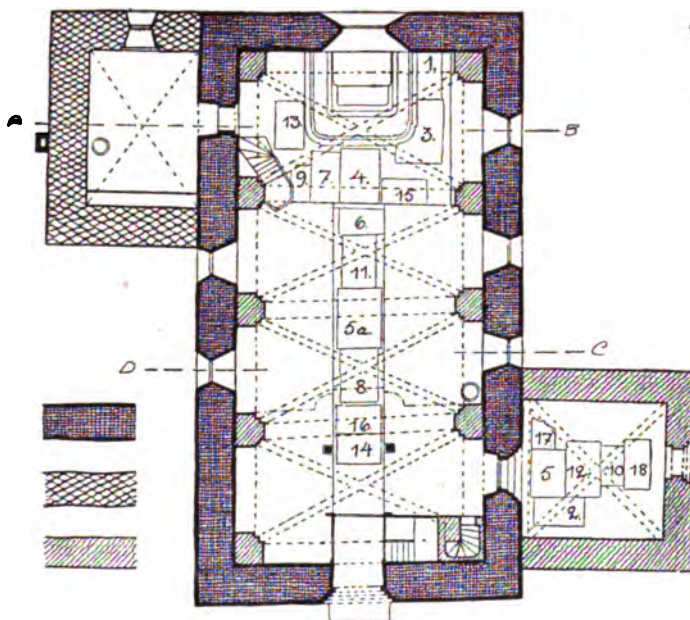
I motsats mot Alsike, som säkerligen uppförts i direkt samband med någon av de större kyrkorna, är Fittja mera typisk för en rik landskyrka i Uppland under den äldre Folkungatiden. Dess byggnadshistoria har i stora drag skildrats s. 15. Av särskilt intresse är västgavelns ornering, ett kors flankerat av två nischer, vilkas bottnar fyllas

[1] Sv. K. Uppl. IV, s. 166.

[2] Iakttagelse av prof. S. CURMAN vid restaureringen 1910.

av i våt lera pressade ornamentala tegel.[1] Kyrkan har också haft västportal. Fönsterformerna äro helt försvunna. Invändigt var här platt trätak, en sak som jämte de rundbågiga formerna i blinderingarna (jfr de halva nischerna och samma former å Stockholms Storkyrkas västfasad) och de pressade teglens likhet med danska äldre 1200-tals tegel för dateringen tillbaka till tiden före århundradets två sista decennier.

Fittja och Alsike äro båda ovanligt rika representanter för 1200-talets utbildade byggnadskonst. Typiska för den vanliga landskyrkan äro däremot Stavby I, Malsta I, Ekeby I, Munktorp III och Kärrbo I. Troligtvis hörde Stora Skedvi I, liksom alla de



Kliché: Sv. K.

Fig. 45. Täby kyrka. Plan. Uppmätt av S. Brandel.

endast av grundmurarna bekanta äldsta små rektangulära dalakyrkorna i Gagnef, Stora Tuna, Mora, By och sannolikt Vika, också till detta skede. Av uppländska kyrkor torde man även kunna föra hit Haga[2], vars datering därigenom ryckes något tillbaka. De bevarade resterna av de gamla takstolarna visa nämligen att trätunnvalv omöjligt kan ha funnits. Det är också sannolikt att koret i Skederid med sina relativt små rundbågiga, kopplade fönster tillkommit nu, medan långhuset först tillfogats i ett senare skede. Fönstren äro här liksom i Sigtuna icke omslutna av en blindbåge, såsom fallet vanligen är i yngre landskyrkor (jfr s. 26).

[1] G. Boëthius, Stilströmningar, s. 188, samt M. Olsson, Om målad fasaddekorering under medeltiden, Uppsalastudier, s. 72, fig. 53.

[2] Sv. K. Uppland, IV s. 191.

Hit har också sannolikt Edsbro I ursprungligen hört, samt Simtuna I. Liksom i Stavby kommer man sannolikt att vid noggranna undersökningar kunna fastslå att flera av de rektangulära, tornlösa kyrkorna med kopplade fönster haft ett äldre byggnadsskede än trävalvets och att de då voro plattäckta.

I ingen av de uppräknade kyrkorna mer än Munktorp, vars förlängning av koret hör till detta skedes senare del, har tegel använts som ornering. I Munktorp förekommer emellertid en rundbågefris med konsoler. Icke heller kan man påvisa att dessa kyrkor i regel haft västportal utan endast en sydportal enligt gammal tradition. Nära släkt med Sigtuna och Sko såväl i teknik som form äro de tegelomfattade portalerna i Odensala, Skepptuna och Rasbo, som insatts i de förut befintliga kyrkorna (fig. 9, 13). Här äro de lufttorkade formstenarna arbetade med mejsel före bränningen, och på baserna förekomma några enkla ornament.



Fig. 46. Husby Lyhundra. Tvärsnitt. Uppmätning för SVERIGES KYRKOR av F. F. Narum.

GOTTLÄNDSK INFLUENS. Det var icke endast dopfuntar och träskulptur, som gottlänningarnas handelsskutor förde över till det svenska fastlandet på medeltiden. THORDEMAN har påvisat att gottländska stenhuggare arbetat på Alsnö hus[1], och Uppsala domkyrka med sina av ROOSVAL stilistiskt fastställda skulpturer[2] är ännu ett tydligt bevis för gottländska konstnärers verksamhet i Svealand. Det inflytande, som direkt från Gottland började sprida sig på Södermanlands landsbygd redan tidigt på 1200-talet[3], hade ett motstycke i östra Uppland. I trakter, där man tidigare övergiver strävan efter kvaderförband, börjar man åter att ge murarna kvaderristning och lägga de i små block kluvna stenarna med tydlig strävan efter regelbunden skiftsindelning. Detta kan t. ex. iakttagas i Rö och Estuna. Samtidigt välver man sakristiorna, icke med tegel utan med stenflis på gottländskt vis, och ett par sakristiportaler ha naturlig stenomfattning med

[1] TIDSKRIFT FÖR KONSTVETENSKAP 1919.

[2] ROOSVAL, Legender och symboler i Uppsala domkyrkas koromgång, Sthlm 1908, s. 52.

[3] Jfr Väster Haninge, Sorunda m. fl. kyrkor samt de av S. LINDQVIST, Den helige Eskils biskopsdöme. A. T. 22 s. 106 ff. enligt min åsikt för tidigt daterade stenrelieferna i Tumba och Torpa.

rakavskuret tympanon (Husby Lyhundra och Lohärad). Därtill kommer att Lohärad, som i proportionerna verkar gottländsk (fig. 44, 46), är anlagd med ett västtorn av betydliga dimensioner, som tydligt är inspirerat därifrån. Rö inpassar i detta skede en enkel rundbågig portal med tegelomfattning med rundstav och hålkäl. Innertaksformen är hittills endast möjlig att fastslå i Estuna, som haft öppen takstol. Denna gottländskt påverkade grupp Roslagskyrkor tillhör tydligen 1200-talets senare hälft. Den genomförda rakslutna planen visar ju, då absiden icke tyckes ha försvunnit på Gottland förrän omkr. 1250[1], på en icke alltför tidig datering, medan å andra sidan den ursprungliga takkonstruktionen, som i Estuna redan 1298 ersattes av tunnvalv, ger en bestämd hitre gräns, som synes bekräfta vårt antagande att den romanska takformen lever kvar till omkr. 1280. Husby Lyhundra, som haft tunnvalv, strävar icke längre efter kvaderförband (jfr s. 14, 20).

[1] ROOSVAL, Die Kirchen Gottlands.

5.

Gotikens genombrott.

FÖRST MED MAGNUS LADULÅS' REGERINGSTID KAN MAN TALA om gotisk konst i Sverige. Ty de enstaka importerade skulpturverk eller målningar, som tidigare förirrat sig till våra trakter, voro lika litet som de gotiserande arkitekturformerna i den äldre Folkungatidens kyrkor något annat än varsel för den nya stil, som redan behärskade Europa, men aldrig på allvar skulle lyckas erövra Norden, då det gällde arkitekturen. Magnus Ladulås' personliga insats kommer sannolikt aldrig att utredas, men hans konungagärning visar, att han stod mitt i de europeiska idéerna, och liksom det var under hans fader, som grunden för den katolska kyrkans herravälde befästes på Skenninge möte, så var det Magnus, som gav Sverige medeltidens världsliga hierarki, riddarväsendet. Dominikanerordens kloster i Sverige, som Birger Jarl tydligt gynnat, hade öppnat vårt land för en ny fas av kontinentens kultur, och deras tyska och franska förbindelser spelade redan under århundradets tredje fjärdedel en stor roll för det andliga livet. De av Magnus framför andra omhuldade franciskanerna fortsatte detta, ehuru med skarpare begränsning — vill det synas — till Paris. Man kan säga att under seklet 1250—1350 den viktigaste vägen för den lärdomssökande svenska ungdomen gick till Paris. Och med dem kommo också, som LINDBLOM visat, illuminerade manuskript till Sverige.[1] Det franska inflytandet på 1200-talet omfattade sålunda icke endast konsten utan sträckte sig ut över det estetiska livets skilda områden och synes ha varit bestämmande också för den religiösa fostran bland kyrkans män.[2] Det var också två studiosi, som förmedlade det enda kända byggnadsavtal, vi ha från Uppsala domkyrkobygge, Etienne de Bonneuills kvitto på mottagna fyrtio parisiska livres.

Å andra sidan fortfara de baltiska och danska förbindelserna, som efterträdde den engelska missions- och biskopstiden och ge oss ett exempel i den gotiskt tämligen avancerade, ehuru konstruktivt ännu efterblivna Riddarholmskyrkan.

[1] LINDBLOM, La peinture gotique, Sthlm 1916, s. 27—28.
[2] SCHÜCK och WARBURG, Illustrerad Svensk Litteraturhistoria I, Sthlm 1911, s. 163 ff.

DE LEDANDE MONUMENTEN. UPPSALA DOMKYRKA. Den diskussion om Uppsala Domkyrkas grundläggningstid och stilens ursprung, som förts av WRANGEL, KJELLBERG och AF UGGLAS[1], har klarlagt de viktigaste arkivaliska data, som vi ha bevarade i domkyrkans historia. Ur publicerade handlingar och övriga framkomna fakta göres här ett försök att med hjälp av konsthistoriska iakttagelser skissera kyrkans byggnadshistoria.

Första gången biskopsstolens flyttning och den därav föranledda nybyggnaden av domkyrkan nämnes är 1258, då Uppsala domkapitels medlemmar hemställt att få flytta kyrkan och påven d. 5 sept. befullmäktigade biskop Carl i Västerås att ge det begärda tillståndet.[2] Liksom påvebrevet d. 16 febr. 1259[3] var nog detta endast förelöpande blänkare för att ge ett kraftigt stöd åt den nödvändiga insamlingen. En direkt uppmaning att ge gåvor utfärdades också något senare, då ställd till Birger Jarl och Valdemar samt de svenska biskoparna.[4] Den rad av avlatsbrev till Uppsala Domkyrka, som sedan ges på 1260-talet, gälla utan fråga ibland Gamla Uppsala kyrka.[5] Den plats där den nya kyrkan skulle ligga kallades nämligen fortfarande Östra Aros, och benämningarna Uppsala och Gamla Uppsala tyckas ej regelbundet ha varit i bruk förrän på 1280-talet.[6] Av aktstyckena blir det emellertid utan vidare klart att den nya kyrkan ej började byggas omedelbart efter påvebreven 1258 och 1259. Detta framgår tydligast av att man på herredagen i Söderköping 1271 åter beslöt att flytta kyrkan[7] och att biskopen i Västerås detta år vidimerar påvebrevet av 1258.

KJELLBERG har visat att Erik den heliges ben 1273 flyttades från gamla till nya ärkebiskopssätet[8], vilket bestyrkes av Valdemars detta år utfärdade gåvobrev med anledning av translationen.[9] Att biskopssätet därmed var flyttat har KJELLBERG även tydligt visat[10] i opposition mot WEIBULL[11] och AF UGGLAS.[12] I själva verket är den enda motsägelsen mot de mycket tydliga notiserna i arkivmaterialet »Liber memorialis» uppgift att »eodem anno (1290) constructa fuit Ecclesia lignea et in eandem reliquie translate ...». Över de praktiska anordningarna för bygget och den provisoriska gudstjänstlokalen komma vi säkerligen aldrig att få full klarhet. Det är sålunda omöjligt att tillmäta uppgiften om trä-

---

[1] E. WRANGEL, Tegelarkitekturen i Norra Europa och Uppsala domkyrka, 15: 1 och C. M. KJELLBERG, Några blad ur Uppsala domkyrkas äldre byggnadshistoria U. F. T., III, s. 142 samt ibid. h. 21 och Bd VII s. 221 samt Flyttningen av ärkebiskopssätet och Erik den heliges reliker, Fornv. 1919, s. 69 och AF UGGLAS, Ecclesia lignea, Fornv. 1918.

[2] D. s. n:r 451.

[3] D. s. n:r 458.

[4] D. s. n:r 460.

[5] D. s. n:r 465, 516, 523, 533, 545.

[6] Man jämföre t. ex. breven, som Magnus Ladulås utfärdade vid kröningen 1276. D. s. 611, 612, 613, där det ena är daterat i Uppsala kröningsdagen, de andra två i Östra Aros dagarna före och efter kröningen.

[7] Scriptores rerum suec., III: 2, s. 99 samt D. S. n:r 3834.

[8] Jfr även KJELLBERG, Flyttningen av ärkebiskopssätet; FORNV. 1919, s. 69 ff.

[9] D. S. n:r 570.

[10] FORNV. 1919, s. 75 ff.

[11] WEIBULL, Erik den helige, Aarbøger 1917, s. 109.

[12] FORNV. 1918, s. 223 ff.

kyrkan någon avgörande betydelse. Vi fasthålla till att börja med vid det faktum att translationen ägt rum 1273 och ställas därefter inför problemet om domkyrkan då anlades. Den viktiga uppgiften från 1344 att alla biskoparnas kvarlevor flyttades till domkyrkan 1273 utom Olof Basatömers, som blev kvar[1], kastar ett visst ljus över förhållandena. Det är nämligen klart att flyttningen icke verkställdes, utan att man hade en — om också provisorisk — plats för relikerna, dit vallfartsströmmen kunde gå. Ett helgat område där ärkebiskoparna jordades och ett kapell var allt som behövdes. Uppgiften om Johannes Odolphi, som dog i maj 1290 och begrovs i träkapellet (ecclesia lignea), men sedan flyttades till Johannes döparens och Johannes evangelistens kor i den stora kyrkan (maiori ecclesia), belyser tillvägagångssättet.[2] AF UGGLAS' uppgift om en analogi till träkyrkan i Ulm är givetvis av stort intresse.[3] Som notiserna från domkyrkans byggnadstid emellertid genomgående äro knappa och källorna ofta mycket dunkla, övergå vi efter detta referat av de viktigaste delarna av diskussionen till en stilkritisk undersökning av byggnaden och söka därmed fylla ut bilden.

AMBROSIANI har påvisat att domkyrkans murar icke äga någon vertikal skarv och har därför antagit, att den därför skulle ha byggts nedifrån och upp, icke från öster till väster.[4] Iakttagelsen visar bara att ingen längre byggnadspaus kan ha uppstått någon gång, en sak som bestyrkes av att byggnaden — om man bortser från tornen — fullbordades efter en bestämd och given plan. Samma fönsterformer, samma detaljer i massverk och solbänkar i öster som i väster (fönster i ursprungligt skick är synligt från tornvinden å kleristoriemuren). I själva verket innebär detta ingenting ovanligt. Av de större 1200-talskyrkor, vi tidigare sysselsatt oss med, är det endast Strängnäs, som har två byggnadsskeden inom samma period. De andra — och även i huvudsak den — ha tydligt följt en utstakad plan med säkerligen tämligen detaljerade byggnadsritningar.

Så fullkomligt enhetlig som AMBROSIANI och även de ovan citerade forskarna vilja göra byggnaden är den dock icke. I planen skiljer sig nämligen det norra transeptets gestaltning avsevärt från det södra. I norr stå strävorna på sidorna om portalen vinkelrätt mot murarna, och transeptet flankeras av två kapell i två våningar med nederst tunnvälvda rum. I öster fortsätter kapellkransen med sakristian och de polygona korkapellen i samma linje, i väster äro samtliga kapell smalare med mindre framskjutande strävor. I söder däremot är korsarmen betydligt mera självständigt verkande. Strävorna, som äro dubbelt breda mot de i norr, stå för hörn, och i öster saknas kapell på koret, i väster sluter sig långhusets kapellrad direkt till transeptet. I uppbyggnaden äro också vissa egendomligheter. En stor del av norra korsarmsväggen är uppförd av huggen kalksten, och betrakta vi de skulpterade delarna, så är portalen med dess kapitällister tydligen

[1] Hans gravsten finnes ännu i Gamla Uppsala.
[2] D. S. V, n:r 3835.
[3] a. a. s. 227.
[4] AMBROSIANI, Försvarsanordningar på Uppsala Domkyrka. U. F. T. IV, s. 310.

utförda av en mästare, S. Olofsbilden av en annan, utan fråga en gottlänning. Den som arbetat på kapitälraderna i portalen torde också ha huggit kapitälen i det inre av norra korsarmen. Men denne skulptör var, ehuru säkerligen fransk, dock icke identisk med mästaren till sydportalen och omgångens franska kapitäl. Det är en lika tydlig olikhet i detaljernas utförande som i planänläggningen. ROOSVAL har också påvisat att gottländska stenhuggare varit sysselsatta vid bygget, ett förhållande, som ytterligare styrkes av att man även importerat kalksten därifrån.[1] Även dessa måste ha tillhört olika tider. En äldre skola, vars verk möter i omgångens kapitäl och pelarbaser[2], en betydligt senare, som huggit konsolerna och en som arbetat i långhuset och som i huvudsak sammanföll med konsolskulptörerna. Det är med anonymus Egypticus, som ROOSVAL sammanställt konsolernas mästare, vilka således tillhörde 1300-talets andra fjärdedel eller mitt, och till ungefär samma tid har han hänfört den i långhuset arbetande skulptörskolan.[3]

Hur förhåller det sig då med de båda franska mästarna och vilken roll ha de spelat för byggnadsverket i sin helhet? WRANGEL har i motsats mot alla äldre forskare antagit att domkyrkan i huvudsak är en baltisk-nederländsk skapelse, men att där finns »ett i korpartiet, egentligen dess östra del, sig uppenbarande om än modifierat franskt inflytande».[4] Hans huvudargument är att byggnaden är planlagd som tegel- ej huggstenskyrka och stödes av jämförelser med tyska och nederländska byggnadsverk. I den konsthistoriska litteraturen har hans åsikt biträtts av ROMDAHL[5], men bemötts av ROOSVAL, som hävdar kyrkans och främst korpartiets deciderat franska kynne.[6] Till kännedomen om den franska skulptörskolan, som arbetat på södra portalen, har AF UGGLAS lämnat en hel del värdefulla bidrag och utrett tiden för dess verksamhet.[7]

Vi vända oss nu till problemen: Var domkyrkan planerad att byggas i tegel eller huggsten och var arkitekten fransk eller nederländsk? Föregående kapitel ha tydligt ådagalagt att Uppsala Domkyrka i sin egenskap av gotisk katedral var traditionslös. Strängnäs Domkyrka fullbordades 1291, Sko I 1289, Riddarholmskyrkan byggdes ungefär vid samma tid. Dessa fakta bevisa tillräckligt tydligt att Uppsala-arkitekten var en främling. Att han var fransman anser jag också klart och skall här ställa WRANGEL's bevis för motsatsen i kritisk belysning. De skäl, som WRANGEL anfört mot planens franska ursprung, äro i huvudsak följande: koret är tresidigt; förbindelsen mellan korets kapellkrans och tvärskeppet är avbruten av mellanväggar och tvärskeppet enskeppigt samt långhusets kapell placerade mellan strävorna.

---

[1] J. ROOSVAL, Legender och symboler i Uppsala Domkyrkas koromgång, Sthlm 1908, s. 52.

[2] Meddelat av Prof. ROOSVAL vid Stockholms Högskolas Konsthist. seminariums övningar i Uppsala, maj 1918.

[3] ROOSVAL, Medeltidens kyrkliga arkitektur, s. 21.

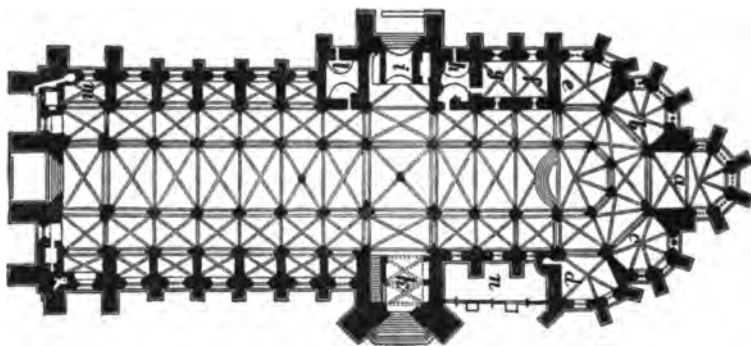
[4] WRANGEL, a. a., s. 116.

[5] SVENSK KONSTHISTORIA, s. 52.

[6] ROOSVAL, a. a., s. 20 och Legender och symboler i Uppsala Domkyrkas koromgång, Sthlm 1908, s. 49.

[7] AF UGGLAS, U. F. T. VI, s. 283 och VIII s. 97.

WRANGEL's uppfattning beror på att han tagit fransk gotik såsom en enhetlig stil med samma yttringar under hela epoken. Här liksom för de äldre monumenten måste vi antaga att den nya stilen var en exponent för det mod, som härskade, då den infördes. Vi ha sett att domkyrkan icke kan vara äldre än 1270-talet. Vid denna tid hade höggotiken haft sin högsta blomstring i Frankrike, och de årtionden, som följde före 1300-talets höggotiska efterklang, visa redan nya särdrag i förhållande till den klassiska epoken. Bland dessa anteckna vi här först ett drag, som DEHIO und BEZOLD anföra såsom särskilt typiskt:[1] väggar mellan yttre omgångens kapell, som börjat uppträda i korbyggena under sista tredjedelen av 1200-talet för att sedan ofta upptas i långhusplanen omkr. 1300 och framåt. Narbonne, Toulouse, Limoges, Clermond, Evreux m. fl. exemplifiera avskilda korkapell, Limoges, Tours, Rouen m. fl. samma sak i långhuset. Att tvärskeppets yttersta travé också då blir avskild faller av sig självt. För det tresidigt avslutade koret kunna vi i Frankrike uppvisa en mängd belägg, t. ex. Saint Nicaise i Reims, S. Ouen



Kliché: V. H. A.

Fig. 47. Uppsala Domkyrka. Plan.

i Rouen (1300-talet). För de nederländska katedralerna är icke tresidigheten ett utmärkande drag, utan endast, såsom i Frankrike, en ibland tillgripen form för förenkling. Vad det enskeppiga tvärskeppet angår så visa DEHIO u. BEZOLD, Taf. 361—69 tillräckligt många exempel därpå från skilda gotiska epoker, för att man skall kunna beteckna företeelsen som fullt fransk och fastslå att även detta argument icke var tillräckligt styrkt. Däremot har Uppsala Domkyrka många rent franska drag, först och främst korets plan, vars utpräglat franska kynne ligger i öppen dag: kapellkransen med sitt utdragna östkapell, skilt från omgången, huggstensinteriören med franska eller gottländska, ej tyska eller nederländska skulpturdetaljer och rik pelarprofilering. Den typiskt gotiska korformen för baltisk tegelarkitektur, där kapellen ha gemensam slutsten med omgångens valv — en form, som f. ö. tidigt uppstått i Frankrike, men egentligen ej vinner efterföljd där — är ju av en genomgående annan karaktär.[2]

[1] DEHIO u. BEZOLD, II, s. 183.

[2] Exempelvis i Soissons, DEHIO und BEZOLD, Taf. 361. Jfr även för det baltiska området och Nederländerna Mariakyrkan i Lübeck, Klosterkyrkan i Doberan, Domen i Utrecht och Nôtre Dame i Brygge, avb. av WRANGEL a. a. fig. 11—14.

Dessa problem, vilkas detaljer egentligen falla utom ramen för denna undersökning, kunna endast lösas i samband med en jämförande studie av fransk arkitektur och skulptur, som ännu ej är gjord. För oss är det i första hand tillräckligt att fastslå att såväl arkitekturen som skulpturen i Uppsala Domkyrka visa tydliga franska inslag och att vi ha att räkna med två franska perioder i kor och tvärskepp. Den ledande mästaren i den första bör ha gjort det utkast, som i huvudsak följts, samt satt igång med arbetena med stenhuggning. Den andra har förändrat planen för södra korsarmen av skulpturala skäl. Den senare anlända kan ha varit medhjälpare-skulptör och samarbetat med den första.

Den norra korsarmens huggstensvägg, korpelarna av naturlig sten, sockeln och den mängd av i sten huggna detaljer, som använts i kyrkan, tyda på att den först anlända fransmannen tänkt sig en huggstensbyggnad. Svårigheterna torde emellertid genast ha yppat sig. Materialet fanns ej på platsen utan måste fraktas dels från Lena, dels från Gottland, och detta måste både ha fördröjt och fördyrat arbetet. Ytterligare en svårighet var att Lena-stenen, som skulle användas till byggnadssten, var mycket hård och att de arbetskrafter, som funnos på platsen, hade ringa eller ingen vana att hugga sten till en kvaderbyggnad i fransk mening. De medhjälpare, som arkitekten naturligtvis i begränsat antal hade med sig, voro säkerligen huvudsakligen bildhuggare och arbetsbasar, icke reguljära arbetare. Gottlänningar och lättarbetad gottlandssten efterskickades, men i stort sett förblev företaget mycket hopplöst, och det var, som EENBERG skriver, »ey under att wärket studsade».[1] Intet var då enklare än att övergå till tegelmaterialet, som nu var inhemskt.[2] Stora mängder av skickliga arbetare funnos till hands, och nya skaror strömmade alltjämt in till Mälardalsstädernas byggnadshyttor. De moderna konstruktionerna krävde utländsk ledning, men arbetare, ja även murmästare funnos naturligtvis inom landet. Vi kunna dock sluta oss till att åtminstone en utländsk kraft varit verksam vid bygget, och det är också möjligt att fastställa att denna hade en underordnad ställning. Det är den nederländske byggmästare, som uppfört Tensta kyrka[3] (jfr s. 101). Denna kyrkas tydliga inslag av övergångsstil — den använder omväxlande rund- och spetsbåge — sammanför den med ett äldre skede i Nederländernas arkitekturhistoria, som behärskar Friisland och Groeningen på 1200-talet och betydligt skiljer sig från de bastarder av fransk huggstensgotik och nordeuropeisk tegelkonst, som finnas i landets södra delar och som av WRANGEL utpekas som vår domkyrkas förebilder. Det är sålunda uteslutet att Tenstas byggmästare kan ha spelat någon ledande roll vid domkyrkan. Däremot är det sannolikt att han varit murmästare vid bygget, och man tänker då i första hand på tvärskeppet, där liknande grunda blindnischer förekomma på öst- och västsidorna som i

---

[1] EENBERG, Beskrifning om Upsala. Ups. 1704, s. 4.

[2] Byggnadens franska kynne och intentionen att använda huggsten har påvisats av ENLART i MICHEL, Hist. de l'art 2: 1, s. 63.

[3] ROOSVAL, Medeltidens kyrkliga arkitektur, s. 21, G. BOËTHIUS, Stilströmningar, s. 178. JANSE, UPPLAND s. 565.

Tensta. De kyrkor, som eljest direkt efterbildade domkyrkan, visa att det var huggstensväggar man eftersträvade.[1]

T. o. m. i den modifierade form, vari det franska projektet utförts i kor och transept, blev det de uppländska byggarna för tungt. AF UGGLAS' iakttagelse att fransmännen lämnat södra portalen ofullbordad tyckes styrka att de lämnat Sverige, eller åtminstone Uppsala Domkyrka, då kor och transept voro färdiga.[2] Vi ha nämligen även ett annat skäl därför. Man upphör nu att göra stenpelare i det inre och kopierar i stället korpelarna i tegel. Knappast skulle den franska byggnadsledningen gått med på en sådan oförsiktighet. Möjligen har man också redan under arbetets gång ändrat planen och givit pelarna en stadigare, ehuru klumpigare form, ty raset 1402, som endast omtalas i ett Visby-diarium[3], kan knappast ha varit så omfattande, då det ej nämnes i kyrkans egna akter och då åtminstone mittskeppsvalven bevara den gamla formen. Annars brukade ju i regel nyslagna valv på medeltiden göras i modern konstruktion såsom t. ex. i Västerås Domkyrka[4] och Halmstads kyrka.[5] I övrigt torde inga ändringar av vikt ha gjorts. Kyrkan fullbordades raskt och var 1331 så färdig, att Magnus Eriksson i en uppmaning till Gestrikland att bispringa bygget säger att om man fick hjälp, den inom kort skulle vara fullbordad.[6]

Hur såg då det västra partiet ut? Kleristoriets västmurar kunna i tornen iakttagas ända fram till västfasaden och WRANGEL's antagande att denna legat i linje med de nuvarande tornens östmurar är sålunda ohållbart liksom hans förmodan att blinderingar pläga utföras i en färdig fasad.[7] Den västfasad, som i mittskeppet var bevarad till den Nyblom-Zettervallska ombyggnaden, måste ha varit kyrkans ursprungliga (pl. XX). Den omständigheten att kleristoriemurarna fortsätta och ha (numer endast åt tornvindarna vettande fönster) visar tydligt att torn icke hörde till den äldsta anläggningen.

Denna fasad måste då ha haft en monumental portal, som slopats för den nuvarande med årtalet 1431. Efter all sannolikhet var det dess skulpturer, som användes till portalen i det 1422—31 byggda kapitelhuset.[8] AF UGGLAS har nämligen visat att dessa skulpturer utgått från den franska bildhuggarens hytta.

På det Oxenstiernska korets vind kan man iakttaga de ursprungliga yttermurarnas behandling. De visade glatta, vitmålade fogar i murytorna, men fönsteromfattningarna hade i bågarna växelmålning i grått och vitt. Antagligen var massverket, där det ej var av kalksten, målat i grått med vita fogar. Det förefaller sannolikt att dylik »kvadermålning»

[1] Jfr Västeråker och Tuna.

[2] AF UGGLAS, Den franska bildhuggarkolonien vid Uppsala Domkyrka. U. F. T. VI, s. 296.

[3] Skriptores I: 1, s. 35 och s. 95.

[4] G. BOËTHIUS, FORNV. 1919, fig. 5.

[5] Avb. WRANGEL, s. 46. Wrangel anför dock a. a. s. 110 ett belägg för att några nya valv inslagits omkr. 1430. Detta kan dock ha gällt tornen.

[6] D. s. n:r 2875.

[7] A. a. s. 111.

[8] Avb. av PERINGSKIÖLD, Monumenta Uplandica I, s. 294.



Kliché: V. H. A.

Fig. 48. Uppsala Domkyrka enligt Erik Dahlbergs ritning.

även förekommit i det inre, ty i Tuna, som i mer än ett avseende visar drag från domkyrkan, är den ovan valven synliga korväggen målad på detta sätt. Rester av dylik målning ha också iakttagits i Vendel.

Det har här icke varit meningen att förringa tegelmaterialets betydelse för domkyrkan, ty det är ju utan vidare klart att det både för byggnaden själv och för hela arkitekturutvecklingen var av oerhörd betydelse. Men jag har velat framhålla att kyrkan från början är en fransk skapelse och att de inslag, som betingades av teglet, icke i nämnvärd grad fingo göra sig gällande mot den utstakade planen, som endast en gång och av rent praktiska skäl verkligen ändrades. Vidare har jag velat betona att Sverige vid denna tid kunde erbjuda krafter, då det gällde tegelarbeten, och att den korsning av huggsten och tegelarkitektur, som vi ha i Uppsala, mycket mer är svensk-fransk än fransk-nederländsk eller tysk. Det sista visa nämligen de få tegelorneringar, som prydde kyrkan. Korsarmsgavlarnas övre delar fingo enkla rader av fönsterformade nischer, en halvsten djupa och utan profilerade kanter, glaserade tegel eller särskild dekorering. Något rikare på blinderingar tycks den av Zettervall raserade västfasaden ha varit. Men dennas samhörighet med den 1291 invigda Strängnäsfasaden ligger i öppen dag. Samma horisontala rader av enkla, fönsterlika blinderingar och rundnischer gå igen i båda, i Uppsala delade av ett fyrpassband, i Strängnäs av rundbågefriser. Det stora rosfönstret över

västportalen ersattes av ett spetsbågigt i Strängnäs, och där förekommo rundbågefriser utmed röstenas kanter. Rekonstruerar man Strängnäsfasaden utan rundbågefriser, är likheten med den några årtionden yngre Uppsaladomen påfallande. Domkyrkan i Uppsala skattar icke heller åt den baltiska tegelgótikens glaserade formtegelfriser och utkrusade spetsverksartade tegelornament. Hade domkyrkan, liksom Riddarholmskyrkan tagit upp dessa tyska surrogat för huggsten, hade säkerligen den kommande utvecklingen länkats i andra banor. Den klassiska måttfullhet och lugna elegans, som måste ha präglat domkyrkan i dess äldsta gestalt, är i själva verket endast ett av de många exempel vi äga på vad fransk och svensk ande i förening kunna skapa.

Så stod kyrkan i huvudsak fullbordad senast på 1340-talet, men sannolikt redan på trettiotalet. Kapellen voro vigda åt skilda helgon, och ett närmare studium av stiftelserna och de medeltida dokumenten kommer säkerligen att ge nya data och hållpunkter till dateringens precisering. För oss är det emellertid viktigt att nu, då premisserna äro klara, söka precisera byggnadstidens början. Jag har hittills med avsikt förbigått det märkliga dokument, enligt vilket »Etienne de Boneuille, tailleur de pierre, maistre de faire l'eglise de Upsal» förband sig att resa till Uppsala 1287. Antar man att kyrkobyggets planering begynts efter 1273 och att sålunda arbetet skulle varit igång på 1280-talet, blir Etiennes egenskap av skulptör-medhjälpare eller arkitekt i den södra korsarmsperioden klar och hans namn med visshet bundet vid den höggotiska Uppsaliensiska skolans verk. Han skulle då ha verkat i Uppsala från 1287 eller 88 och in på 1290-talet, dött eller rest innan sydportalen fullbordats, möjligen som WRANGEL hypotesvis framkastat 1291. En del medhjälpare reste kanske då, andra stannade någon tid för att efterträdas av gottlänningarna. Denna datering stödes av de gottländska arbetena i kyrkan. Koromgångens skulpturer ha samband med gottländsk skulptur på 1280-talet. Årtalet 1289, som äldre källor uppge ha stått på sydportalen, styrker ju endast att den var den nyanlände skulptörens huvudverk.

RIDDARHOLMSKYRKANS byggnadshistoria har utretts av CURMAN och MARTIN OLSSON[1], som visat att kyrkan uppförts på 1280- och 1290-talen, alltså stått under byggnad samtidigt med domkyrkan. I motsats mot domkyrkan ha vi emellertid här ett typiskt utslag av baltisk tegelstil. Planen, ett tvåskeppigt långhus med ett utdraget tresidigt avslutat kor, är den vanliga franciskanerplanen.[2] Murarna äro uppförda i munkförband och orneras utmed takfoten av ett vitputsat horisontalband. Sidoskeppets östgavel har axmurning, och den södra fasaden har prytts av fönsterlika nischer mellan fönstren, som delvis bära spår av storfigurig målning.[3] På västfasadens ornamentala utsmyckning var en särskild omsorg nedlagd. Trots dess ramponerade skick får man ännu ett intryck av

---

[1] S. CURMAN, i SV. KONSTHIST., s. 90, M. OLSSON, Riddarholmskyrkan, Sthlm 1918.
[2] Jfr DEHIO u. BEZOLD Taf. 455: 10, 457: 10.
[3] S. CURMAN a. a. s. 92, M. OLSSON, a. a. pl. 31, 32 och fig. 3.

dess ursprungliga gestaltning.[1] Tre spetsbågiga nischer med kanter av glaserade formtegel, nedtill begränsade av en fris av ur våt lera skurna stenar, som bilda fyrpass. Under dem ännu en glaserad rundstav. Små strömskiftsgrupper, delvis av formsten, och cirkelblinderingar liva ytterligare ytan. Utom växlingen mellan glaserad och oglaserad sten och de figurala och dekorativa målningarna å blindnischerna förhöjdes den allmänna färgverkan av att teglet var rödmålat, fogarna vita och fönstrens massverk målat i rött, grönt, blått och grått.[2] I det yttre synes användandet av huggsten ha varit inskränkt till en rikt profilerad sockel, som murarna vilat på.

I motsats mot den äldre Folkungatidens tegelkyrkor var Riddarholmskyrkan från början anlagd för valv, och de enkla rundpelarna ge med sin korta och tjocka massa en tyngd och bredd åt interiören, som obetydligt motväges av att de profilerade gördelbågarnas rundstavar fortsätta ned som spinkiga knektar. Detta gör att man har en jämförelsevis mycket starkare känsla av vertikal strävan, exempelvis i Sigtuna, där pelarna med sina knektar löpa i en obruten linje till valvanfangen. Koret ger det mest gotiska intrycket. De stora fönstren gåvo det en vid denna tid ovanlig ljusrikedom, och dess längd åstadkom en perspektivisk effekt. Här har också det vertikala elementet markerats starkare.

Valven i kyrkan äro verkliga kryssvalv, vilkas ribbor leda trycket till bestämda punkter, men medan sidoskeppsvalven stöttas av strävpelare, har försträvningen i mittskeppet ersatts av samma konstruktion med överbelastning som i Sigtuna, endast mera utvecklad. Murarna ovan valven genombrytas nämligen av besparingsbågar, som koncentrera trycket till de platser, där valvens svicklar möta väggen. I det inre delas väggytorna av gotiska fönster med profilerade omfattningar, blindbågar och murpelare, i det yttre av strävor, fönster och blinderingar med dekorativ målning. Strävan går här medvetet ut på att sönderdela ytan så, att intrycket av den slutna murmassan försvinner. I detta liksom i de spetsbågiga formerna i valvbågar och muröppningar träder gotiken mot oss. Men därvid stannar det i stort sett. Till den nya stilens kärna har man icke trängt, utan ersätter konstruktiv genomarbetning och gotiska proportioner med en yttre apparat, som endast är en fortsättning av den så att säga dekorativa gotik, som vi började varsna i de äldre Folkungatidskyrkorna.

På 1400-talets mitt har sedan den gamla korsgången dragits in i kyrkan och höjts så, att ett sydligt sidoskepp uppstått. Valven äro även här kryssvalv, men slagna på stick. Deras ribbor äro klöverbladsformade utom i hjässorna, där de bevara halvstenens kantiga profil. De ha stora likheter med Storkyrkans äldre 1400-tals valv. Målningarna från omkr. 1460 precisera dock här valvens datering[3], vilket ytterligare styrkes av de likartade valven i Björklinge, som ha målningar från 1400-talets mitt. Denna kyrka har

[1] Se M. OLSSON, a. a. fig. 8.
[2] M. OLSSON, a. a. s. 18.
[3] M. OLSSON, a. a. s. 24.

en senare period, där målningarna äro utförda omkr. 1470 (de ha både Jöns Bengtssons och Ulfssons vapen).

Mot slutet av medeltiden har man börjat en tornanläggning, som dock aldrig blev fullbordad.

ARBOGA FRANCISKANERKYRKA är en tegelbyggnad av samma plan som Riddarholmskyrkan, men den företer många olikheter i uppbyggnaden. Västra fasadens från tornet synliga delar ha tre stora fönsterlika blinderingar med i tegel markerat gotiskt massverk. Dess mellersta nisch genombrytes av en öppning till vinden, och massverkets mittstav avslutas strax ovanför av en konsol i form av ett dekorativt ansikte (fig. 49). Under

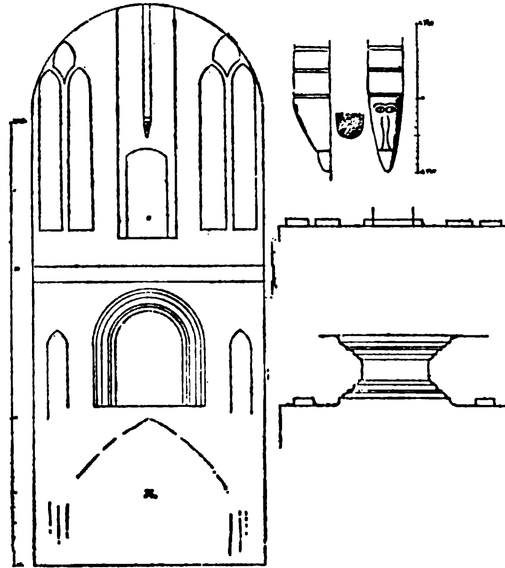


Fig. 49. Arboga Franciskanerkyrkas ursprungliga västfasad. Uppmätning i A. T. A.

en horisontal list är en stor, portalartad blindering, flankerad av spetsbågiga, fönsterformade nischer, en anordning som står i tydligt samband med de äldre domkyrkornas västfasader. Sidoskeppets östgavel hade också den tegelorneringar, och antagligen hade också sträckmurarna någon dekorering. Byggnadshistoriens olika detaljer äro icke klarlagda. Möjligen ligger det en paus mellan långhus och kor. Anläggningstiden bör dock sättas till 1200-talets slut, och i början av 1300-talet stod byggnaden färdig. Senare ha nya valv slagits och ett västtorn tillbyggts.[1]

UPPSALA TREFALDIGHETSKYRKA. Om bristen på förståelse för gotiken och konstruktiv genomarbetning var ägnad att förvåna i Riddarholmskyrkan, så framträder detta mycket tydligare i Uppsala Trefaldighetskyrka, som byggdes bredvid den gotiska katedralen vid ungefär samma tid som denna nådde sin fullbordan. På samma plats låg

[1] Se Ex. PROT. 1915, s. 23.

säkerligen redan tidigt en kyrka av gråsten, vars material och t. o. m. möjligen delar av murarna torde ingå i den nuvarande. Ecclesia Trinitatis upsaliensis nämnes första gången 1304[1], men tyckes omkring 1300, då S:t Eriks legend upptecknades, ha haft rykte för hög ålder, ty Erik den heliges mässa förlägges dit.

De äldre byggnadsskeden, som möjligen funnits, hindra dock ej att kyrkan, om man bortser från torn och korsarmar samt sakristians senare omvandlingar, i sin nuvarande gestalt är en enhetlig skapelse.[2] Planen är rektangulär, och hela kyrkan delas i tre skepp av rikt profilerade pelare. En betydligt mindre sakristia har legat i sydöstra hörnet, och den från vinden synliga muren är förtunnad av en stickformad besparingsbåge. Kyrkan har basilikalt tvärsnitt, och mittskeppet upplyses av en rad cirkelrunda fönster. Nedanför dem artikuleras muren av stickbågiga gluggar till vinden. Fönstren äro stora och spetsbågiga, och den i sin ursprungliga form bevarade sydportalen är spetsbågig med en enkel profil med rätvinkliga språng. Valven äro kryssvalv med tunna profilerade ribbor och rundstavar på sköldbågarnas platser. Pelarna, som ha tämligen grova förlagda halvkolonner, som fortsätta upp till mittskeppsvalvens anfang i obruten linje, ribbornas konstruktiva betoning, förhöjd genom dekorativ målning, och det stora spetsbågiga korfönstret ge interiören en renare gotisk verkan än Riddarholmskyrkans. Men materialblandningen, en felberäkning, som lett till överskärande av rundfönstret i väster, och en vårdslös behandling av detaljerna, ställer den givet på ett lägre konstnärligt plan. Trefaldighetskyrkans likhet med domkyrkan framträder främst i pelarform och slutstenar. De sistnämnda kopiera nämligen direkt domkyrkans slutstenar. Den välsignande handen i domkyrkans mittkvadratsvalv återfinnes i norra sidoskeppets östra travé. Kristushuvudet i korvalvet o. s. v. Rundfönstret i väster är tydligen inspirerat från domen liksom dess förening med enkla fönsterlika blinderingar. De i munkförband uppförda murarna ha haft glättade fogar. Om yttre målning är intet känt.

Det anmärkningsvärda är att denna kyrka, som vuxit upp i katedralens skugga och tydligen tillhör den höggotiska perioden — den stammar sannolikt från 1300-talets andra fjärdedel — icke tillägnat sig varken strävsystem eller polygon koravslutning. Mittskeppets valv använda fortfarande den gamla konstruktionen med överbelastning av murarna. Man har icke ens sökt giva sken av gotiskt strävsystem med strävpelare i sidoskeppen och på de tämligen öde, breda gavlarna, utan murarna stå med romansk slutenhet endast livade av muröppningar och portaler. Hela orneringen är inskränkt till en enkel takfris och en trappstegsfris i vitt på mittskeppet och tre fönsterlika blinderingar på västgaveln. Östra gavelspetsen har en stickbågig glugg, på vars sidor äro hål efter bjälkar, som burit en baldakin för en liten klocka.[3]

[1] D. s. 1372.

[2] En grundläggande undersökning gjordes av prof. J. ROOSVAL's seminarium i Uppsala, h. t. 1910 och resultaten, som icke infördes i Ex. Prot., finnas i den ordinarie protokollsboken. Jfr även ROOSVAL, Medeltidens kyrkliga arkitektur, s. 16.

[3] Jfr t. ex. Bau und Kunstdenkm. der Provinz Pommern 2 s, 50, Güstows kyrka och liknande anordningar i Ost- och Västpreussen.

S:t ERIKS KAPELL. Medan Trefaldighetskyrkan sålunda är att anse som en ytterligt förenklad och förminskad kopia av domkyrkan, synes S:t Eriks kyrka, »in pede monte» i den form PERINGSKIÖLD avbildar den, ha varit en gotisk tegelbyggnad.[1] Den hade polygont kor, strävpelare och gotiska fönster. Efter allt att döma var den treskeppig, men om de närmare detaljerna ger PERINGSKIÖLD's teckning ingen klarhet. Egendomligt nog tyckes denna liksom Trefaldighetskyrkan ha haft sin sakristia i sydost.[2] I Registrum Upsaliensis uppges kapellet vara uppfört omkr. 1334 på Ärkedjeknen Arneri bekostnad.

[1] PERINGSKIÖLD, Monumenta Uplandica I, s. 296.

[2] Jfr PERINGSKIÖLD a. a. s. 296 och BUSSER, Utkast till Beskrifning av Upsala, Ups. 1773, karta vid s. 60.

6.

De gotiska landskyrkorna.

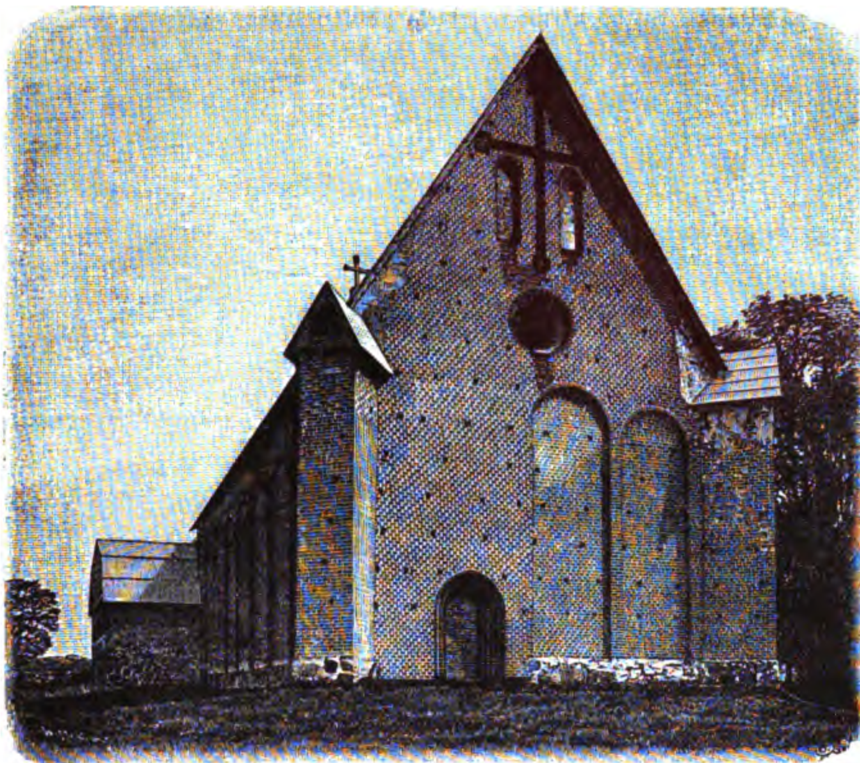
BYGGNADSVERKSAMHETEN I MELLERSTA SVERIGE UNDER ÅRtiondena omkr. 1300, Uppsala Domkyrkas byggnadstid och den första — kanske enda — gång under medeltiden, som ett rent franskt-gotiskt inflytande på arkitekturen direkt nådde våra trakter, bär obestridligen vittne om att den nya stil, som tagit västra Europa med storm, skulle bli oförstådd på det upp. svenska fastlandet. De nya bågformerna och vissa ornament slogo rot och användes, strävpelarna togos upp för murartikulering och till stöd av svagare murar, men gotiken som konstruktiv stil slog ej igenom utan stannade i katedralen på Trefaldighetsberget. Och ändå vore det orätt att säga att inte domkyrkobygget blev av en oerhörd betydelse för stiftet och angränsande trakter. Det blåste in en ny ande i gråstenskyrkan, och den sammansmältning, som då skedde, av nya former med den svenska landskyrkokonsten skapar en ny stil, en svensk gotik, som trots sin tungmanövrerade klumpighet och ringa omväxling icke saknar konstnärliga förtjänster och stilistiska strävanden. Den stora hyttan vid Uppsala Domkyrka, som ständigt hade behov av arbetare, där tegel slogs och kalksten höggs, där murare och skulptörer från skilda trakter funno jämn sysselsättning, den blev som en akademi för teknisk färdighet i de angränsande trakterna. Följden av detta är främst att tegelslagningen tar ökad fart. Man förenklar tekniken, och teglet blir synbarligen billigare. Därigenom vinner man ett medel till ornering, till att låta nya former göra sig gällande. Spetsbågiga, större fönster med massverk av tegel eller naturlig sten bli också verksamma medel att liva murarna. Gavlarna få brantare resning, men starkaste intrycket torde dock rymdkänslan i det inre ha givit. Den ersättning för tegelvalv, som här liksom på andra håll gavs i trätunnvalven, blev kanske den lyckligaste lösningen på problemet och fullbordar den mellansvenska landskyrkan i dess gotiska gestalt.

Det snäva rum, som den äldre Folkungatidsarkitekturen gav gotiken, gör att man i första hand tycker att det stora domkyrkobygget passerat häpnadsväckande omärkligt.

Ty det är egendomligt att den stil, som framför andra bygger på ljus- och skuggverkan i fasadbehandlingen, på rytmisk fördelning av byggnadens konstruktiva lemmar, som uppstått i en organisk sammangjutning av valven och dess bärande delar, på den uppsvenska landsbygden aldrig skulle ge uttryck åt dessa egenskaper. På några få undantag när äro alla landskyrkorna från denna period inom området i gotisk anda moderniserade senromanska kyrkor. De landskyrkor, som uppstått vid denna tid, skatta mer eller mindre åt gotiken, men fasthålla alltid på något sätt vid de äldre byggnadsskedenas traditioner även om de lämna utformandet mera fritt åt främmande, i regel sannolikt vid dombygget bundna krafter. En del kyrkor, som uppstått vid denna tid, äro varandra så lika, att man frestas att för dem anta en gemensam byggmästare, andra sluta sig med allmänna drag till samma grupp. De gotiska landskyrkorna dela sig i huvudsakligen fyra arter, som alla ha samband med domkyrkan och med den äldre 1200-talsarkitekturen.

1. Tenstagruppen. Tensta kyrka ligger vid Fyrisån dryga 2 mil norr om Uppsala utmed den gamla landsväg, som går längs ån från Lena över Viksta och Vendel till Örbyhus. Kyrkans plan visar ett tresidigt, avslutat kor samt en sakristia i norr och vapenhus i söder. Murarna äro skalmurar med ytskikten av tegel och kärnan av gråsten i en hård murbruksmassa. Teglet ligger i munkförband, som ställvis vacklar till vendiskt, är ljust med en sällsynt vacker guldbrun ton och har tämligen smala glättade fogar. Murarna ha strävpelare i alla hörn, och väggytorna indelas av stora rundbågiga blindarkader, som omsluta fönstren och i söder bilda en grupp med en högre arkad (fig. 50, pl. VI). Lisenerna, som skilja bågarna, löpa ned mot en sockel av naturlig sten, som ligger i linje med lisenerna, men skjuter en halvsten framför bågarnas botten och där avslutas av en formstenskant av glaserat tegel. Fönstren, som samtliga äro omgjorda i senare tid, ha varit dels stora och spetsbågiga med massverk av kalksten, dels rundbågiga. I söder, innanför det senare tillbyggda vapenhuset, är en rik tegelportal, vars proportioner tidigare varit okända i våra trakter. Medan Sigtunaportalen och de därav beroende voro breda och djupa, har denna en ovanlig höjd i förhållande till bredden och är rent spetsbågig. Till koret däremot har ursprungligen lett en mindre rundbågig portal, och i västra gavelns norra del är en svagt spetsbågig dörröppning med profilerad tegelomfattning (fig. 50). En tydlig skarv i murarna och takstolen visar att kyrkan är förlängd västerut från och med den sista av långhusets valvkvadrater. De genomgående likartade formerna tala dock för att denna förlängning torde ha skett efter den ursprungliga planen, vare sig man flyttat ut västgaveln eller det hela endast är en byggnadspaus. I varje fall torde icke tidsskillnaden vara synnerligen stor. Den västra portalens läge, som icke utmärker gaveln som huvudfasad, gör det troligt att denna del av kyrkan från början avsetts till kapell. Den intressanta sviten av Birgittamålningar, som förekomma på dess väggar, är först från 1437.[1] Tegelorneringen är mycket sparsam. Den in-

[1] Lindblom, Birgittamålningarna i Tensta. Ord och Bild 1919.



Klisché V. H. A.

Fig. 50. Tensta kyrka från nordväst.

skränker sig till ett av två spetsbågiga nischer flankerat kors å västra gaveln, men fasadernas ytor artikuleras ju av blindarkaderna, ehuru dessa väl antagligen ej voro målade, högst hade någon dekoration på bågarna. Interiörens utseende bestämdes av det höga trätunnvalvet, som med sin väldiga halvcirkelformiga båge måste ha givit rummet en tidigare oanad rymdkänsla (pl. VI). Triumfröstets spetsbåge öppnade det med ett liknande klöverbladsformat valv täckta koret, och röstet ornerades från långhuset sett av tre höga, tvåbågiga blindnischer med vitputsade bottnar, kantade av röda linjer och varannan av bågarnas stenar vitmålad.

Tensta kyrka är den uppländska landskyrka, som starkast och mest oförmedlat gör intrycket av en gotisk skapelse. Samtidigt står den mera främmande bland sin samtids monument än någon annan kyrklig byggnad utom Uppsala Domkyrka. Och ändå äro dessa, som ovan framhållits, så tydligt verk av skilda krafter (jfr. s. 91). Att denna kyrka står så ensam gör den än mer gåtfull. ROOSVAL[1] har påvisat att den har nära anförvanter i Nederländerna, och för dess nederländska ursprung ha också JANSE[2] och

[1] Medeltidens kyrkliga arkitektur s. 21.

[2] UPPLAND, s. 565.

WRANGEL[1] uttalat sig. Se vi närmare på de av ROOSVAL påvisade Nederländska kyrkorna, är likheten med Tensta mycket stor.[2] Tydligt är emellertid att dessa holländska byggnader genomgående tillhöra övergångstiden, och det är troligt att Tenstas arkitekt antagligen just som byggmästare vid murningsarbetet på den höggotiska domkyrkan lärt sig att tillämpa mera gotiska former än den groeningska arkitekturskolan använde sig av.

Har Tenstabyggmästaren arbetat på domkyrkan, så har det sannolikt varit på tvärskeppet, där öst- och västväggarna ha likartade blindbågar. Var han, som jag sökt göra troligt (s. 35), den som införde trätunnvalvet i vårt konstområde, så måste hans verksamhetstid ligga före 1290-talets senare del, då en del kyrkor bevisligen äro tunnvälvda och förekomsten av utbildade gotiska fönster, som efterbilda domkyrkans, polygont kor m. m. visar att domen delvis måste ha varit uppbyggd.

Dateringen styrkes emellertid av att Tensta tydligt kan påvisas ha influerat tre kyrkor i grannskapet: Vendel, Lena och Tuna.

Medan Tenstas exteriör lidit av senare vandalisering, främst det tak av korrugerad plåt, som på 1890-talet fick ersätta det gamla spåntaket, står Vendel kvar som ett sällsynt väl bevarat monument icke blott över en viss medeltida stilepok utan över hela tidsålderns märkliga skapelse, kyrkostaden på höjden med murar, portar och torn (pl. III). I detta sammanhang är det emellertid själva kyrkan i dess ursprungliga gestalt, som intresserar oss. Den består av ett rektangulärt långhus, ett obetydligt smalare rakslutet kor och sakristia. Vapenhuset är en senare medeltida tillbyggnad[3], de nuvarande tegelvalven i långhuset äro från omkring 1450[4], och i norr är en på 1700-talet tillfogad korsarm. Murarna äro här som i Tensta skalmurar med ytskikt af tegel. Såväl långhus som kor ha spår av ursprungliga fönster, och sydportalen mellan vapenhus och långhus är kvar i sin gotiska form. Proportioner och profil överensstämma i detalj med Tenstas motsvarande portal. Likaså är den ursprungliga sakristiportalen bevarad, och denna omges av en förtjockning av murytan, som avslutas av en trappstegsartad avtrappning uppåt. Denna form förekom i Sigtuna Mariakyrka, vid västportalen, till den sista restaureringen. Mariakyrkans valvslagningsskede har tydligen också inspirerat sträckmurarnas trappfris och sakristigavelns trappstegformade strömskiftsfigur. Likaså visar korvalvet, som ovan sagts (s. 73, 74), en bestämd släktskap med Mariakyrkans och Skokloster kyrkas yngsta 1200-tals valv. Men gavlarnas blindering med de stora två- och trebågiga nischerna (pl. IX) ha liksom sydportalen sin tydliga motsvarighet i den närbelägna Tensta. Denna släktskap styrkes ytterligare av långhusets ursprungliga gestaltning. Det täcktes av ett högt

[1] Tegelarkitekturen, s. 83.

[2] DEHIO und BEZOLD, Taf. 500.

[3] Vapenhuset, vars murar äro av tegel i annat format än långhuset, stöter stumt mot detta, och långhusets från dess vind synliga sydmur har glättade fogar och har tydligen varit synlig utåt. JANSE's uppgift att vapenhuset är ursprungligt (UPPLAND s. 562) motsäges därav.

[4] Målningarna i valven äro daterade 1451.

halvrunt trätunnvalv, vars form ungefärligen framgår av behandlingen av de inre väggytorna å vinden. Fogarna äro nämligen glättade och målade med vitt på samma sätt som i Tensta. Som denna fogbehandling avslutats innan trätunnvalvet byggdes, är valvkonturen ojämn. Inga rester av valvet äro bevarade i takstolarna, som äro förnyade i senare tid. En annan överensstämmelse med Tensta är långhusets strävpelare, som endast ha murarnas artikulering till uppgift och icke betingas av valv. Vendel har även senare rättat sig efter Tensta, ty vapenhuset hade också här först trävalv, och såväl dess som långhusets 1451 målade tegelvalv äro mycket närstående de väl omkring 10 år äldre Tenstavalven. Genom en lycklig tillfällighet är Vendels invigningsår 1310 känt.[1] Detta måste gälla hela kyrkans fullbordan, och vi se då, hur den gotiska fönsterformen i den yngsta delen av långhuset efterträtt de kopplade ålderdomligare fönstren.

Medan Vendel och Tensta bevara sin ursprungliga exteriör, har Lena varit utsatt för många omvandlingar i senare tid. Koret har förlängts av det Bjelkeska gravkoret, och såväl dess barocka former som putsningen av alla murytor göra att kyrkans utseende nu är väsentligt olika de båda grannkyrkornas. Den utgjordes dock från början av ett rektangulärt långhus med smalare kor, med murarnas ut- och insidor klädda med tegel, fogarna glättade och fönstren av samma form som Vendels korfönster. På korgaveln återfinna vi en tvåbågig grund blindering. Långhusets innerväggar ha varit behandlade fullkomligt likt Tenstas och Vendels, och rummet har täckts av ett högt brädtunnvalv. Koret har ett ursprungligt tegelvalv, som står nära Vendels korvalv, ehuru konsolerna ha en mera utarbetad gotisk form. De nuvarande valven i långhuset, som målades 1448—52, äro av samma typ som Vendels och Tenstas. Lena har dock alltid skilt sig från de övriga kyrkorna genom sitt ursprungliga västtorn, som sannolikt tillkommit i försvarssyfte, ehuru frågan därom väl ännu måste lämnas öppen. En påfallande likhet med Vendel och Lena har Tuna kyrka i Olands härad (fig. 17, 51). Den är mindre och enklare än de båda grannkyrkorna. Planen är en enkel rektangel, och de enda utbyggnaderna utgöras av vapenhus och sakristia, som båda äro yngre, ehuru den senare möjligen endast ersätter en äldre mindre. Murarna äro också här skalmurar med ytskikt av tegel, men de vila på en hög sockel av naturlig sten. Teglet ligger i munkförband, som ställvis vacklar mot vendiskt. Den äldsta yttre fogbehandlingen kan ej iakttagas. Av de ursprungliga fönstren är korets trekopplade fönstergrupp med svagt spetsbågiga ljusöppningar bevarad, och att långhusets fönster haft samma

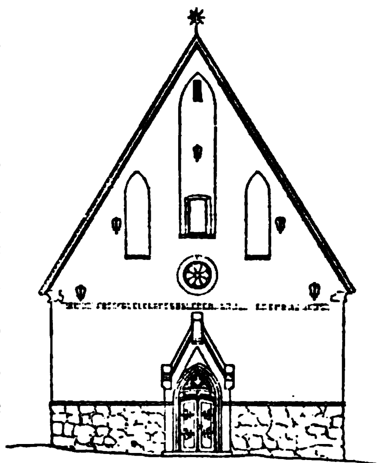


Fig. 51. Tuna kyrka. Uppmätning för SVERIGES KYRKOR av Sten Wennerström.

[1] HILDEBRAND i Månadsbl. 1881, s. 171. — Jfr även JANSE a. a. s. 562.

form kan iakttagas hos PERINGSKIÖLD och i AFRITNINGAR.[1] I motsats till de andra har i Tuna västfasaden varit markerad som huvudfasad, ornerad som den var med tre stora spetsiga bågnischer samt försedd med ett rundfönster som i Tensta och en portal i röstets mittaxel (fig. 51). Portalen, som omgavs av en blindbåge, fördärvades i den sista restaureringen, då också fönstren gjordes spetsbågiga. Samtidigt blev hela exteriören mycket hårdhänt omvandlad, fogstrykningen förnyad och cement använd på ett synnerligen olämpligt sätt. Invändigt täckes kyrkan av tegelvalv, som äro senare inslagna och efterträda ett klöverbladsformat tunnvalv, vars skelett ännu sitter kvar. Fogarna äro i långhuset vitmålade liksom i Tensta, men korgaveln bevarar tydliga spår av puts med grå målning och i vitt uppdragna fogar (jfr s. 93). Den närmast till hands liggande förklaringen är att detta efterbildar domkyrkans kvaderstensytor. Östra gaveln orneras av ett insänkt kors, som för tanken på Tenstas västgavel, men också kan ha inspirerats från annat håll.

Tuna kyrka har tidigare behandlats av AMBROSIANI,[2] som antagit att den uppförts omkring 1200 och ser ett bevis därför i stensockeln, som han förklarar så, att kyrkan börjat byggas i gråsten, men fortsatts i tegel, då det nya materialet blivit känt. Utom att kyrkan tillhör en senare tid och att vi ha samma anordning i Öster Lövsta, som bevisligen är byggd 1454, så är JANSE's förklaring, att man använt material av en gammal gråstenskyrka, mycket sannolikare.[3] Möjligt är dock att förklaringen ligger i den materialblandning, som förekom i Uppsala Domkyrka, hög huggstenssockel och tegelväggar. JANSE's datering till omkring 1250 är dock några decennier för tidig. Det tydliga inflytandet från domkyrkan och Tensta, tillsammans med den ålderdomliga fönsterformen gör det troligt, att den uppförts senast omkring 1300.[4]

Liksom Vendel och Lena visar Tuna gemensamma drag med både Tensta och Sigtuna. Likheten med Tensta är dock icke så stor, att man kan tänka sig att samma man varit mästare. De äro säkerligen verk av någon inhemsk byggmästare, som med sina intryck från Sigtuna Mariakyrkas valvlagningsskede förbundit modernare former från den närbelägna landskyrkan och domkyrkan. Dessa kyrkor få ett särskilt intresse genom att de så tydligt exemplifiera, hur de arkitektoniska nyheterna bröto sig mot de härskande äldre byggnadsformerna. De kopplade fönstren av typisk övergångsform och rundbågen i nischer och portaler vika långsamt för gotiska fönster och spetsbågen. Den

---

[1] AFRITNINGAR pl. 68. Kyrkan som i ms. saknar namn har oriktigt identifierats med Morkarla av utg. Ritningen står som Tuna i PERINGSKIÖLD, vilket bekräftas (utom av den tydliga likheten med kyrkan och Morkarlas helt olika utseende) av att de i AFRITNINGAR återgivna vapnen av RHEZELIUS beskrivas och avbildas såsom befintliga i Tuna.

[2] Trefaldighetskyrkan i Uppsala, Sv. F. M. T. XI.

[3] UPPLAND, s. 568.

[4] Den datering till 1300-talets slut, som AF UGGLAS antar för byggnaden, beror på bristande kännedom om kyrkan, som han kallar utpräglat gotisk. Dess enda i vanlig mening höggotiska tegelformer äro nämligen de av byggmästare Ekholm på 1890-talet utförda stora fönstren. Se AF UGGLAS a. a., s. 31.

rakslutna planen bibehålles, men strävpelarna finna användning, även där valv aldrig planerats, och trätunnvalvet efterträder de platta trätaken.

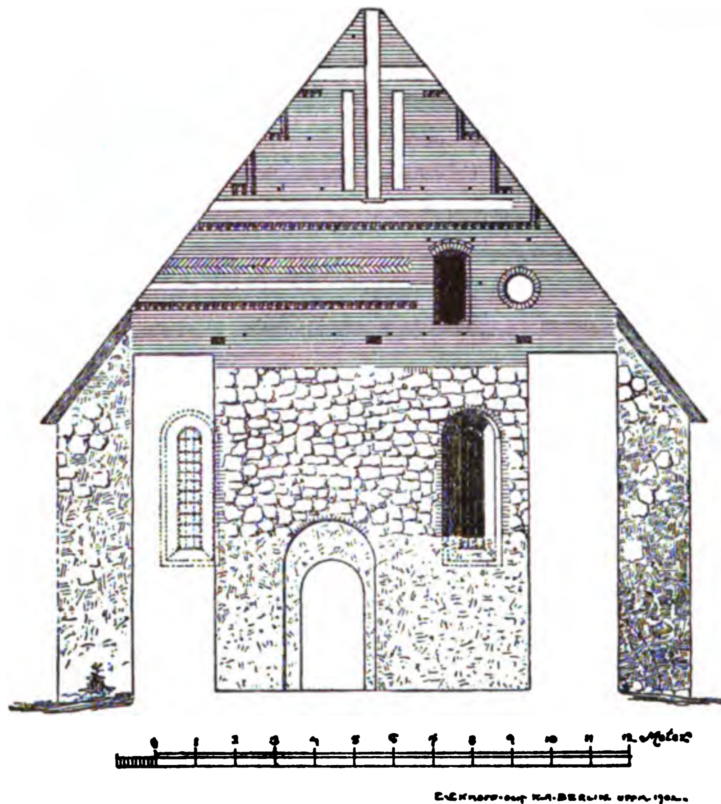
Vissa likheter med dessa kyrkor torde de betydligt enklare närbelägna gråstenskyrkorna i Lagga och Jumkil ha haft. Lagga har den tvåbågiga nischen i gavelns spets och en portalform, som erinrar om Tuna. I Jumkil upprepas Tenstas korsblindering och där äro profilerade portaler i väster och söder. Båda kyrkorna ha haft trätunnvalv med klöverbladsformad genomskärning, och åtminstone Jumkil har stora, enstaka placerade spetsbågiga fönster, som höra till detta byggnadsskede. Man har i Jumkil sparat så mycket som möjligt på teglet, och blinderingarna, som ligga i gråstensytan, ha endast ställvis tegelskodda kanter. Sannolikt hörde också Håtuna i det byggnadsskede, då den hade trätunnvalv och nischomfattad portal samt stora enstaka fönster med gotisk kalkstensmassverk, till denna kyrkogrupp.[1]

Jumkil, som har en senare tillbyggd sakristia, som torde stamma från senast omkring 1350, är väl gruppens yngsta nu påvisbara byggnad. Dess datering bör väl sättas till senast omkring 1330.

2. De baltiska kyrkorna. Medan det inflytande, som gjort sig gällande i Tensta, var deciderat nederländskt och sedan i grannkyrkorna bröt sig mot äldre lokala traditioner, framträder omkring 1300 också ett annat inslag i landskyrkoarkitekturen, som troligtvis även det utgått åtminstone i sista hand från någon vid domkyrkobygget verksam byggmästare. De rikaste exemplen därpå äro Frösthult, Svinnegarn och Erentuna.

Svinnegarn är en enkelt avlångfyrkantig kyrka utan strävpelare och utan sakristia. Murarna äro av gråsten utom röstenas övre delar, som ha ytskikt av tegel. Sakristian är senare tillbyggd, och framför västra gaveln ligger en senare, men ändå medeltida tillbyggnad, som utgör bottenvåningen till ett aldrig fullbordat torn. I väster och söder äro ingångar, av vilka endast den västra, rundbågiga portalen är bevarad. Två fönster på västgaveln äro ännu kvar i ursprunglig form (fig. 52). Huvudmotivet i tegelorneringen är ett kors, som stiger från ett horisontalband och flankeras av två rakavskurna nischer, som också utgå från horisontalbandet. Därunder är ett strömskift, och de tre nedre bårderna — axmurning, horisontalband och strömskift — löpa mot en stickbågig öppning, som antagits vara utgång till en skyttebalkong.[2] Till höger om denna är en cirkelblindering, och hela gaveln inramas av ett i trappform stigande band, vilket här liksom å Vendels sakristia är ett strömskift, ej som i Sigtuna Mariakyrka ett insänkt band. På östgaveln återkommer korset, men det flankeras där av sex rakavskurna nischer, som liksom korset stiga från horisontalbandet. Över korsarmarna äro två cirkelblinderingar och nederst ett strömskift. Detta genombrytes av en fönsteröppning, vars yttre rundbåge kan vara ursprunglig. Tegelbehandlingen är ytterligt omsorgsfull. Fogarna äro dels glättade, dels

[1] Se Ex. Prot. s. 83.
[2] Ex. Prot. 1910, s. 117.



Kliché: V. H. A.

Fig. 52. Svinnegarns kyrka. Uppmätt av E. Eckhoff och K. A. Berlin.

ryggskurna, och rundad, hårdbränd formsten förekommer i blinderingarnas kanter. Väggarnas utseende ovan valven visar icke klart, om det varit tunnvalv av bräder eller någon annan takform. Det är dock troligast att det varit ett uppvälvt tak.

Mycket nära Svinnegarn står Frösthults kyrka. Även den har enkelt avlångfyrkantig plan utan strävpelare, men med sakristia, som möjligen är ursprunglig, ehuru senare förändrad. Murarna äro av gråsten, men röstena ha yttre ytskikt av tegel. Hela kyrkan är vitputsad, men av den västra gaveln är ett stycke synligt från det på 1800-talet tillbyggda tornets vind. Liksom i Svinnegarn är gaveln snett indelad med en stor, svagt spetsbågig blindering t. h. om mittaxeln. Mot blindnischen, vars kantstenar äro av formtegel med avrundad profil, löper ett horisontalband och ett strömskift. På östra gaveln kan man genom putsen urskilja spår av orgelpipformigt ordnade fönsterlika blinderingar och enligt PERINGSKIÖLD hade kyrkan en rundbågefris (trappstegsfris?) utmed takfoten. Östra gaveln har kvar sina ursprungliga ljusöppningar, en grupp med tre svagt spetsbågiga fönster kopplade inom en rundbåge. Invändigt utgå fönstrens omfattningar från dekorativa ansikten i bränd lera. Kyrkan har haft trätunnvalv.

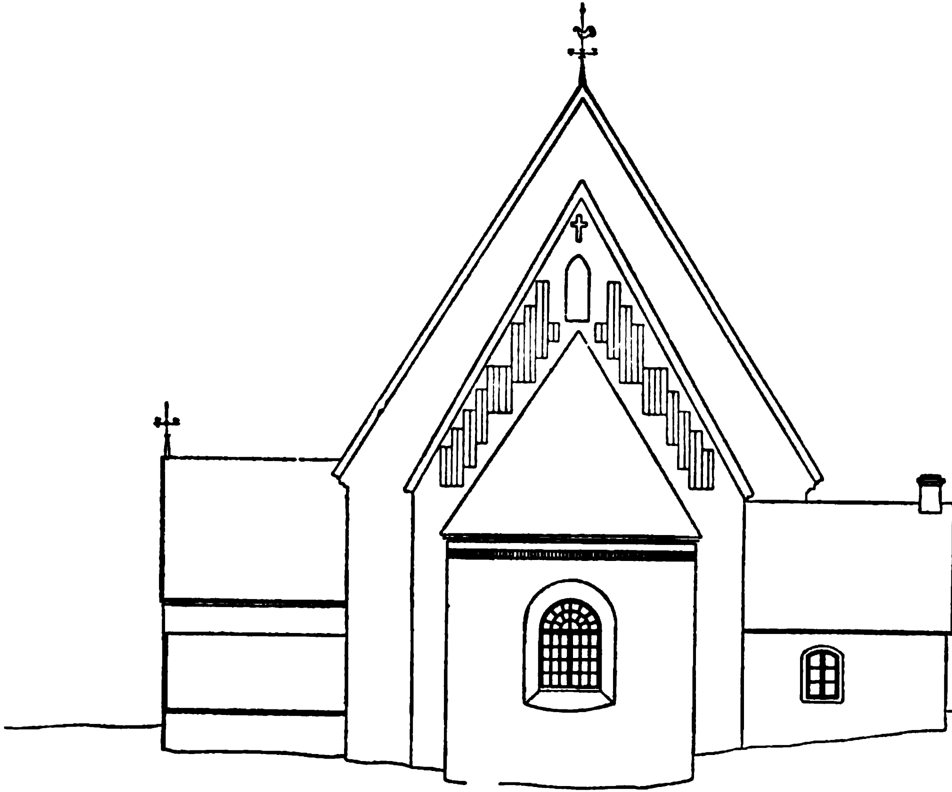


Fig. 53. Fundbo kyrka. Uppmätningsritning i A. T. A.

Nära släktskap med dessa båda kyrkor visar Erentuna kyrka en mil norr om Uppsala. Ehuru mindre ståtligt belägen och hårdare omvandlad, är kyrkan dock vid sidan av Vendel en av de vackraste och bäst bibehållna medeltidsmiljöer, som Uppland har kvar. Till det rektangulära långhuset sluter sig ett smalare kor, en sakristia och ett vapenhus. Väggarnas nedre delar äro av gråsten, men hela röstena äro klädda med tegel i munkförband med blinderingar i vitt (pl. VII). Korgaveln har endast en slappt trifoliumformad blindnisch, därunder ett fält med axmurning och nederst tre runda bländer. Långhusets östra gavel har en stigande rad rundbågiga blinderingar. Hela västra gaveln indelas av orgelpipformigt ordnade, en halvsten djupa rundbågiga fönsterformade nischer, och gavelspetsen utfylles av en strömskiftsgrupp. Den mellersta nischen är bredast, och sidonischerna ha samma egendomligt spinkiga proportioner som flanknischerna vid korset å Svinnegarns östra gavel. Korets östfönster bevara den yttre delen af den ursprungliga omfattningen, avtrappad och svagt spetsbågig. Det finns inga spår av mindre kopplade fönster, och på teckningen i AFRITNINGAR återges ej heller annat än enstaka, stora fönster.

Koret täckes av ett ursprungligt kryssvalv av tegel av samma form som de i Lena

och Vendel, men långhuset har täckts av ett trätunnvalv, av vars stomme dock inga spår äro bevarade i takstolarna, vilka torde ha förnyats, då de nuvarande tegelvalven slogos (invigda 1435). En del av bräderna ur tunnvalvet med dekorativ målning har emellertid använts som underlag för vapenhustakets spånbeklädnad.[1] Den datering, som AF UGGLAS givit detta taks målningar till omkring 1310[2], stämmer ungefär med här gjorda arkitektoniska iakttagelser, ehuru jag på grund av fönsterformerna skulle vilja precisera den till decenniet före 1310. Detta är dock beroende av om man vill ge Erentuna rollen av ledande moment. Korvalvets form och trätunnvalvet peka bådadera mot decennierna omkring 1300. Likheterna med Frösthult och Svinnegarn, som båda ha äldre fönsterformer, gör det nämligen troligt att vi här ha ett parallellfall till Tensta-Vendelgruppen med Erentuna som förebild. Därför tala de ovanliga orneringsformerna i förening med de stora gotiska fönstren. Å andra sidan kan riktningen ju tänkas ha haft en annan utveckling, om Erentunas modernare fönster bero på direkt inverkan från domkyrkan.

Domkyrkans korsarmsgavlar ornerades av orgelpipformigt ordnade blinderingar. ROOSVAL har påvisat sambandet mellan denna orneringsform och landskyrkorna.[3] Vi skulle då även här ha haft en invandrad byggmästare, — liksom på 1280- eller 90-talen »Nederländaren» — som verkat vid domkyrkan samt också arbetat på landsbygden. Detta styrkes av att de tre här beskrivna kyrkorna efter allt att döma ha nära släktingar i Mecklenburg och Pommern, vars landskyrkoarkitektur just i brytningen mellan övergångstidens och höggotikens former använt samma orneringsschema och haft samma plantyp.[4] Vilz, Witzin, Gaegelow m. fl. mecklenburgska kyrkor.[5] Wildberg, Völschow, Wolkow, Schmarzow, Anklam, Usedom m. fl. pommerska kyrkor äro typiska exempel.[6] Raden av stigande fönsterbländer som ornering av långhusets östgavel över koret i Erentuna[7], korset i Svinnegarn med sina flanknischer och de orgelpipformigt ordnade fönsterblinderingarna ha här tydliga motsvarigheter. De figurala teglen (Frösthult) äro icke heller främmande för de södra Östersjöländerna (jfr. s. 76). Emellertid behöver detta nordtyska inflytande icke bindas uteslutande vid domkyrkan. Det har tidigare påvisats att ett sydbaltiskt inslag var märkbart i de ledande 1200-talskyrkornas slutliga utformning, och det har i ett fall gjorts troligt att detta just visade mot det Mecklenburgska konstområdet,

---

[1] C. R. AF UGGLAS, Till kännedommen om det gotiska måleriet i Uppland. UPPSALASTUDIER, s. 18.

[2] A. a. s. 52 »något, troligen ett par årtionden tidigare» än de 1331 daterade målningarna i Västeråker. AF UGGLAS gör även en längre arkitekturutredning för att stödja dateringen. Han använder då, efter ROOSVAL, de kända årtalen för trätunnvalv och anför en mängd citat ur svensk och dansk litteratur, men ger intet nytt uppslag. Därför bemötas ej hans uppgifter, då de icke som i Tuna (jfr. s. 104) beröra här avhandlade frågor.

[3] Medeltidens kyrkliga arkitektur, s. 17.

[4] G. BOËTHIUS, Stilströmningar, s. 183.

[5] Bau und Geschichtsdenkmäler Mecklenburgs, I, s. 417, IV, s. 160—167.

[6] Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern, II, Stettin I, s. 76, 73, 78, 43, 102, 392. Jfr även Loist, a. a., Stettin II, s. 411.

[7] Jfr Neubukalow i Mecklenburg, a. a. III, s. 484.

även om Perleberg, där sambandet var tydligast, ligger ett stycke in i Brandenburg.[1] De många likheterna i orneringen mellan Svinnegarn-Erentuna å ena sidan och Sigtuna valvslagningsskede å andra sidan — främst det trappstegsformade bandet och den stigande raden av fönsterbländer — stöder ju, då den ställes i samband med domkyrkans blinderingar, den förut hävdade åsikten att vi hade en stark byggnadsskola, som spelat en viss roll vid domkyrkans detaljutformning och som bättre förklarar de baltiska inslagen i arkitekturen än hypotesen om en nederländsk eller tysk huvudarkitekt.

Att det emellertid fått ett friskt tillskott är Erentuna med sin utarbetade och omsorgsfullt komponerade tegelornering ett bevis för. Den synes också mig lämna ett stöd åt hypotesen att Erentuna spelat ungefär samma roll som Tensta för de med den besläktade kyrkorna och att dateringen därför bör sättas till 1300-talets första decennium. Troligen hörde ett flertal kyrkor i Uppsala-trakten till samma krets, t. ex. Åkerby. Även Funbos 1301 invigda ombyggnad står i tydligt samband med denna baltiska arkitekturströmning (fig. 53).[2] Teda, vars sakristia orneras av ett kors, som stiger från ett horisontalband, och Håbo-Tibble med sitt smalare kor och orgelpipformat ordnade bländer på röstet höra sannolikt till samma grupp.

Det baltiska inflytandet möta vi flerstädes utanför vårt område just vid denna tid. Det uppträder såväl i Skåne (t. ex. S:t Peder i Lund, Rengs) som i det egentliga Danmark, ehuru det vid denna tidpunkt är mera sällsynt än senare. I det medeltida Sverige har denna stil en stark blomstring i Östergötland, där Söderköpings stadskyrka, Åtvidabergs och andra kyrkor ha tegelornerade gavlar med korsblindering som huvudmotiv och cirkelrunda eller fönsterformade blindnischer. En särskilt livlig utveckling fick den Mecklenburg-Pommerska byggnadsstilen på finländsk mark, där den, framför allt i Egentliga Finland och Nyland, blev så gott som allenarådande. Där äro Töfsala, Bjernå, Borgå domkyrka, Pernå, Sibbo och Pyttis bland de rikaste exemplen.[3] I Tavastland förekomma detaljformer, som erinra om Svinnegarn och Frösthult, t. ex. i Hollola och Lampis med sina axmönsterbårder, som där paras med en komposition av rundblinderingar, som är vanlig i Pommern.[4] Det är omöjligt att med säkerhet datera kyrkorna med ledning av den finska materialpublikationen[5], men det vill synas som om de äldre kyrkorna, t. ex. Töfsala, skulle stamma från 1300-talets början (de tämligen små fönstren äro ännu kopplade) och som om typen sedan fortlevt långt in på 1400-talet. Den mängd av nordtyska former, som förekomma i Finland, men icke inom det av oss behandlade området, visar, att de båda landen vid denna tidpunkt knappast äro beroende av varandra. Däremot

[1] Jfr. s. 76. Reinshagen och Wattmanshagen ha även ornerade tegel, se Bau und Geschichtsdenkmäler IV, s. 291 och 309.

[2] Jfr. Marsows kyrka, Bau und Geschischtsdenkmäler Mecklenburgs, III, s. 91.

[3] C. L. LINDBERG, Teglet i Finlands gråstenskyrkor, Helsingfors 1919, s. 60 ff.

[4] Bau und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin.

[5] LINDBERG's a. a. som meddelar utmärkta avbildningar av de flesta finska landskyrkor, som använt tegel, men är lagt som ett deskriptivt verk och i regel ej upptar dateringsfrågor.

förefaller det sannolikt att ett direkt samband finnes mellan Finlands och Östergötlands tegelornerade kyrkor på 1300-talet jämsides med ett direkt nordtyskt inflytande.

3. VÄSTERÅKER. Det är omöjligt att förbigå Västeråker, då man sysslar med de av domkyrkan beroende kyrkorna. I många fall intar denna en särställning till de övriga förut skildrade byggnaderna. Långhuset är rektangulärt med ett obetydligt smalare kor, vars vattentak går i linje med långhuset (pl. IX). Korets väggar äro dock något högre uppdragna än långhusets och ha liksom detta för hörn ställda strävpelare. Byggnadsämnet är gråsten, som huggits i tämligen regelbundna, men ej finhuggna block. Den är vitputsad och täckes invändigt av ursprungliga kryssvalv av tegel på huggna konsoler av mörkgrå kalksten (samma sten som i domkyrkans sydportal). Konsolerna äro kantiga, och valven äro slagna på stick och ge i det hela ett mera gotiskt intryck än Lena-Vendelvalven, men erinra dock om dessa. Av kyrkans ursprungliga fönster blottades ett i en nyligen avslutad restaurering; det har en tegelomfattad smyg samt i kalksten hugget massverk, som erinrar om domkyrkans. Kyrkan har haft ingång endast i söder. I västra röstet är en tvåbågig nisch, den ena bågen öppen in till vinden, den andra blind. Det är mycket tydligt att kyrkan uppstått under direkt påverkan från domkyrkan, med dess huggstensbehandling som förebild. Kyrkans byggnadsår 1331 är känt genom en inskrift å donators, fru Ramborg till Vik, gravsten.[1]

Egentligen är Västeråker den mest fulländade kyrkan i en serie landskyrkor, som direkt utgått från 1200-talets salformade kyrka och utvecklats under gotisk påverkan. Ibland är det gotiska skedet endast en modernisering av ett äldre, i det att det platta trätaket ersatts av ett tunnvalv, såsom i Stavby (jfr. s. 32, 33). Ibland förbindes en dylik reparation med tillbyggnad, såsom i Funbo, oftast moderniserades koret t. ex. i Skepptuna, Husby Lyhundra, Vittinge m. fl. En hel del kyrkor byggas också nu till nyes, då de antingen äro enkelt rektangulära eller ha smalare rakslutet kor, men detta förefaller ej att ha något inflytande på dateringen, det är t. o. m. troligt att samme byggmästare använt båda planformerna. Tegel förekommer så gott som endast i omfattningar, och de av gråsten uppförda murarna äro ut- och invändigt vitputsade. Innertaket är ett tunnvalv av halvrund eller framför allt på 1300-talet klöverbladsformad genomskärning, och fönstren äro antingen kopplade, eller enstaka spetsbågiga. Efter fönstren dela vi dem till tiden i två grupper, före och efter omkring 1310. Efter detaljer om utformning urskilja vi emellertid två grupper, inom vilka kyrkorna stå hvarandra mycket nära.

4. MÄSTAREN FRÅN SALA LANDSKYRKA kallar jag den byggmästare, som torde ha uppfört kyrkorna i Kumla, Kila, Tortuna och Sala landsförsamling, byggt om Vittinge och möjligen också uppfört Härkeberga, alla i västra Uppland och Västmanland. Tunnvalvens konstruktioner, som äro bevarade i Sala landsförsamlings, Kila och Härkeberga

[1] AF UGGLAS a. a. s. 51.

kyrkor, förete många detaljlikheter. Dessutom löper en i muren inbakad bjälke 2—3 m. under det inre remstycket och förbindes med detta av ävenledes inbakade vertikalt ställda bjälkar. Denna konstruktion, som kan iakttagas genom putsen i alla de nämnda kyrkorna, är ett karakteristikon för byggmästaren. Portalerna gör han enkla och raksprångiga, fönstren trekopplade inom en stor, rund eller spetsbågig nisch (pl. II). I östra gavelspetsen är en rombformad glugg till vinden, en tradition från Sigtuna Mariakyrka.

5. ROMFARTUNA-MÄSTAREN. Den andra byggmästaren, som man på grund av hans uppfattning av rymdkänslan skulle kunna misstänka arbetat vid kyrkobygget i Tensta, är mästaren från Romfartuna. Den efter stora mått anlagda kyrkan med sin trefönstergrupp i öster, sina båda sydportaler och stora vitputsade murytor täcktes invändigt av ett oerhört högt tunnvalv av trä.[1] Det originella i utförandet är här att högbenen fått svängd form, vilket gör att båglinjen blir starkare och spänstigare. Denna konstruktion har använts i Säby och Berg, alltså i Västmanland. Jag anser också troligt att Dingtuna, vars takstol gått förlorad, men som i allmängestaltning närmar sig Romfartuna samt Kungs-Barkarö, hört hit.

6. LANDSKYRKOR MED ALLMÄNNA GOTISKA DRAG. Av de uppräknade kyrkorna har endast Berg tegelornering, tre rundbågiga nischer å östra gaveln. I de andra är teglets användning så gott som inskränkt till omfattningar. Inga bära spår av dekorativ målning på väggarna, men sannolikt ha valven i regel varit försedda med målningar (såsom t. ex. Stavby m. fl.). En stor del kyrkor av denna typ är det, på grund av senare ombyggnader och detaljförändringar, omöjligt att närmare klassificera. Dit höra bl. a. Björksta, Färnebo, Medåker, Norberg i Västmanland, Leksand och Rättvik i Dalarna samt ett flertal uppländska kyrkor.

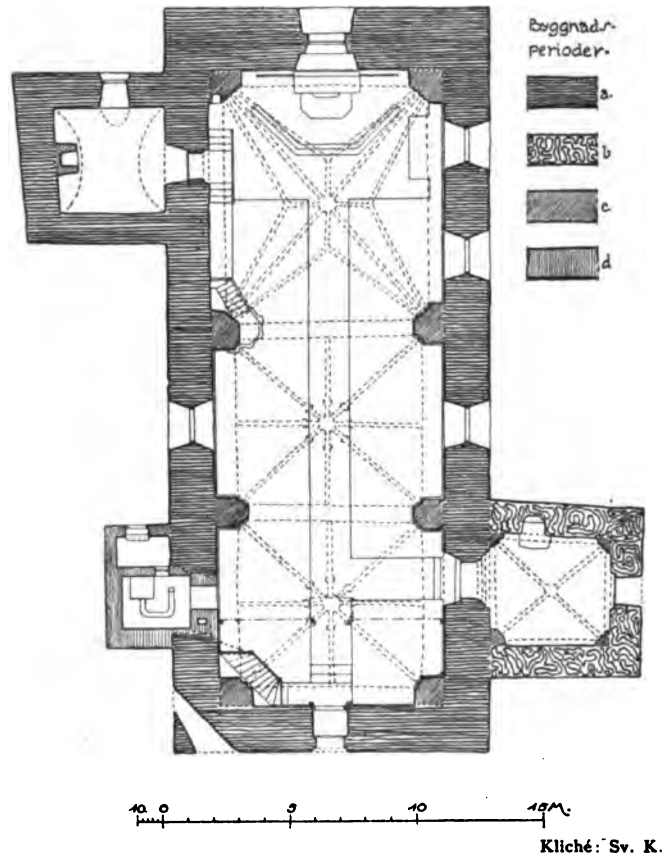
Samtliga hittills uppräknade gråstenskyrkor med tegelomfattningar och tunnvalv ha sannolikt[2] haft kopplade fönster, i öster inskrivna i en rund eller spetsbågig nisch. Det andra tidsavsnittets kyrkor ha gotiska ett och ett placerade ljusöppningar. Förekommer tegelornering, är det ett enstaka kors, en cirkelblindering eller t. o. m. endast några tegelskift i röstets spets. Murarna äro icke omsorgsfullt murade, mellan de oregelbundna blocken äro breda fogar, som fyllas av murbruk och småsten. Taklist saknas genomgående, liksom särskilt markerad sockel. I regel synas väggarna ha varit putsade. Exempel på dessa allmogemässiga upprepningar av de gotiska byggnadsformerna ge Häverö och Söderby-Karl (fig. 54). Att dessa kyrkor dock icke kunna vara enklare landsbyggmästares verk från årtiondena omkring 1300, utan att vi här ha rätt att tillämpa en kvalitetstypologi, styrkes av de enstaka placerade fönstren, ty dessa förekommo ej omkring

[1] Jfr. G. BOËTHIUS, Romfartuna kyrka, Västm. Läns tidn. 23/12 1920.

[2] Norberg, Leksand, Rättvik och Färnebo ha bl. a. inga ursprungliga fönster kvar.

1300 annat än i de särskilt moderna kyrkor, som efter all sannolikhet uppfördes av främmande eller utländskt skolade mästare.

7. ÄNGSÖ KYRKA OCH VÄLVNING I STEN SAMT GOTISKA SAKRISTIBYGGEN OCH VAPENHUS. Inom Ängsö slotts mäktiga vita gårdsmur lyser kyrkans röda tegelytor och pittoreska torn mot den besökande, som färdats från Kungsåra ned över det långa näset.



Kliché: Sv. K.

Fig. 54. Häverö kyrka. Plan ur SVERIGES KYRKOR.

Den har ett tresidigt kor, ett långhus med korsarmar, av vilka den norra inrymmer sakristian, och ett västtorn, som vid första ögonkastet visar sitt sena ursprung i murförband och arkitektoniskt kynne. Kyrkan i övrigt är en fullkomligt enhetlig skapelse. Murarna äro omsorgsfullt uppförda av tegel i munkförband med glättade fogar och ha ursprungliga strävpelare. Västra gaveln har prytts av en väldig från tornvinden synlig klöverbladsformad nisch med vitputsad botten. Såväl här som på korsarmarna förekomma axmurning och strömskift, och södra korsarmen har en elegant tegelomfattad portal av i form slagna eller möjligen i våt lera skurna tegel. Invändigt täckes kyrkan av kryssvalv,

slagna på stick med trifoliumformade ribbor. Slutstenarna äro ornerade med skulpterade träskivor med höggotisk skulptur, som i komposition föra Uppsaladomens kalkstensslutstenar i tanke. Fönstren äro stora och spetsbågiga, vilket torde vara den ursprungliga formen. Ärr efter mindre fönster kunna ingenstädes iakttagas. Tegelorneringen närmar kyrkan till de ovan beskrivna baltiska monumenten, medan den förvuxna trifoliumnischen förekommer i mycket likartad form å Vendels vapenhusgavel.

Axmurning, strömskift och fönsterlika blinderingar möta också i Jumkils sakristia, en elegant tegeltillbyggnad till den enkla gråstenskyrkan, med ursprungligt valv av samma typ som Ängsö (pl. VIII). Jumkils sakristia har en egendomlig plan, ett smalt tunnvälvt rum bredvid ett större kryssvälvt. En liknande gestaltning bevarar i det inre de senare utvändigt ändrade sakristiorna i Tensta, Teda och Svinnegarn. Valvformerna i sakristiorna och Ängsö erinra mycket om Trefaldighetskyrkans i Uppsala valv. Dessa valv ha målningar utförda al fresco på den första putsen. AF UGGLAS daterar dem, som det vill synas på goda grunder, till 1300-talets mitt[1] (jfr. s. 96). Vapenhuset i Vendel, liksom det likaledes av tegel byggda vapenhuset i Tensta, ha båda haft tunnvalv av bräder, vilkas skelett kvarsitta ovan de nuvarande valven. Tensta vapenhus har ingen ornering, som sammanför det med de övriga byggnaderna, men är givetvis från 1300-talet. Efter all sannolikhet böra alla de uppräknade byggnaderna tillhöra 1300-talets andra fjärdedel och mitt. Ängsö kyrka är enligt traditionen byggd på 1340-talet, och samtida med den äro tydligtvis valven i Björksta (pl. X), som ersätta ett tunnvalv av trä, och valven i Vaksala, som också CEDERSTRÖM hänför till denna period. Likheten mellan Vaksalas murpelare och Uppsala Domkyrkas förändrade långhuspelare är f. ö. påtaglig.

[1] AF UGGLAS, a. a. s. 54.

7.

Reaktionen mot gotiken.

DEN ÖVERVÄGANDE DELEN GOTISKA BYGGNADSSKOLOR, SOM uppblomstrade inom vårt område, voro alltså baltiska. Det var en arkitektur med rötter i romansk och övergångsstil, i vilken man till en viss grad tvingat in gotiska former och gotisk rumsuppfattning. Uppsala Domkyrka var och förblev områdets enda fullödigt gotiska skapelse. Men vi ha sett att den tillhörde den franska höggotikens sista 1200-talsskede, och där liksom på andra håll bröto nya strömningar fram. På Östersjöns södra kuster, där vi nu hade våra direkta beröringspunkter, hade visserligen fransk gotik trängt igenom på ett annat sätt än hos oss, men åtminstone i landskyrkorna behöll traditionen sin makt, och där som i våra trakter sammansmälte två starka stilar. Ur denna korsning gick en ny stil fram, som i början, såsom i de skildrade gotiska byggnadsskolorna, gjorde eftergifter åt ena eller andra hållet, men som till slut stannade i en ny form, en sengotik, där reaktionen mot den aldrig förstådda stilen blir allt klarare uttalad. En baltisk stil uppstår, för vilken teglet spelar den största rollen, en stil, som visserligen använder ett gotiskt formspråk, men som står i tydlig opposition mot gotikens mål. Bäst exemplifieras kontrasten av att hallkyrkan efterträder basilikan. De tre skeppens strävan mot lika höjd och bredd visar en helt annan rymduppfattning än den på perspektivisk verkan och mystik anlagda basilikans oändlighetssträvan. Man bygger på sätt och vis direkt vidare på vissa av övergångstidens nyskapade former. Landskyrkan av saltyp blir fortfarande allenarådande, men den starkare belysningen i förening med nya takformer framtvingar ett annat totalintryck.[1] Hos oss kommo de båda företeelserna, utbildad gotik och baltisk hallkyrkostil, samtidigt fram, och den senare segrade över hela området. Jag erinrar om hur hallkyrkan slår igenom på Gottland liksom om hur de basilikalt anlagda tegelkyrkorna i Mälardalens städer inom ett halvt sekels förlopp förändrats till hallkyrkor. Hade hos oss Uppsala domkyrkobygge ej skjutit emellan, skulle vi sannolikt ha haft en jämn utvecklingslinje från övergångstidens bygg-

[1] Jfr DEHIO und BEZOLD II s. 318 ff.

nadsformer till modifierad gotik och fram till den stil, som blir allenarådande under medeltidens sista skede i vårt land och som har motsvarighet i den västerländska byggnadskonsten över huvud.[1] Den nya stilen trängde fram inom vårt område och manifesterade sig då i första hand i de ledande byggnadsverken. Uppsala Domkyrka blev så underkastad dess omvandlingar. Som WRANGEL visat, torde man redan under 1300-talets tredje fjärdedel ha börjat anlägga tornen. Det är nämligen den enda förklaringsgrunden till de då omtalade arbetena vid kyrkan, som tydligen voro mera omfattande än tillfälliga ombyggnader och kompletteringar betingade.[2] Det vill synas som om man då planlagt tornbygget, som icke var beräknat från början. Tornen blevo emellertid ej fullbordade i det skick som de bevarats i till vår tid (pl. XVI, XVII) och torde ej heller ha haft spiror. En uppgift 1441 omtalar att åskeld fördärvade »turris seu media ecclesiæ», vilket KJELLBERG framhållit utesluter att andra mera betydande spiror funnits.[3] Längre fram skall visas att starka skäl tala för att tornen fått sin slutliga gestaltning just efter eldsvådan 1441. Tornmurarna voro uppförda i vendiskt förband, vilket ännu kan iakttagas

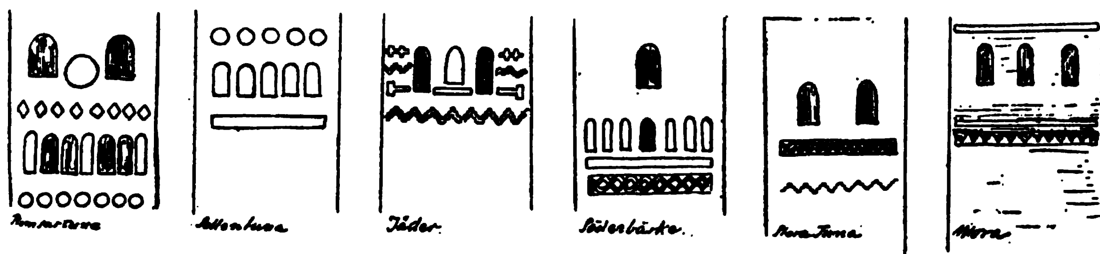
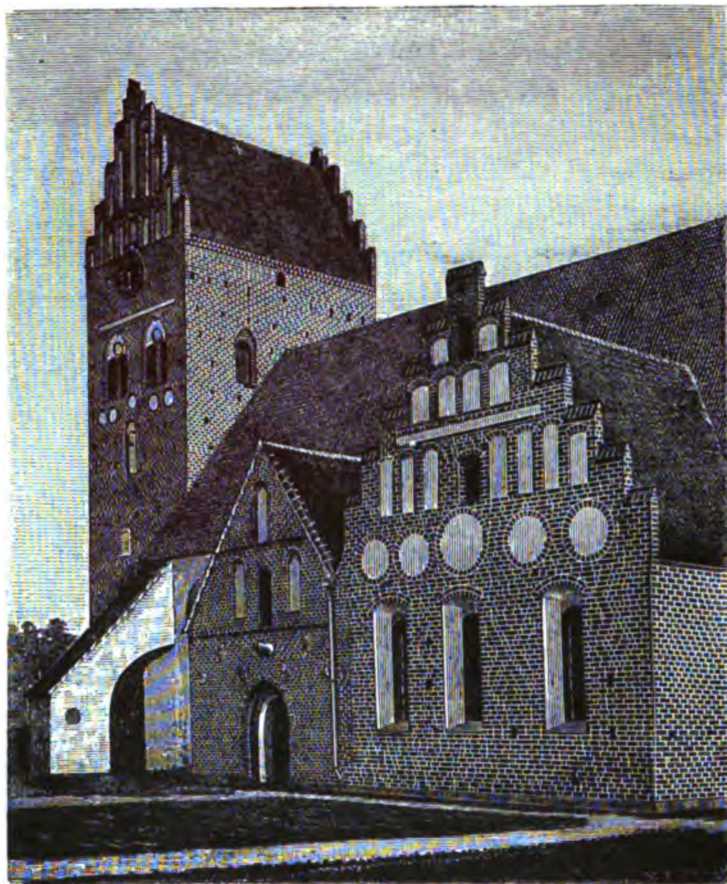


Fig. 55. Tornblinderingar.

å murytor, där ytskikten ej förnyats i restaureringen. Tyvärr blevo då de övre våningarna med tegelorneringen helt nybyggda. Det är denna del av tornen, som jag antager ha tillkommit först i en senare period.

Tornanläggningen i Uppsala Domkyrka var icke någon enastående företeelse vid slutet av 1300-talet och följande år. Domkyrkorna i Strängnäs och Västerås samt Stockholms Storkyrka fingo också då västtorn. Dessa tornanläggningar, som visa ett tydligt samband med varandra, bestå av ett kraftigt torn i kyrkans längdaxel, flankerat av från början anlagda eller senare byggda eller vidgade kapell (pl. VII). Murarna äro uppförda i vendiskt förband med glättade fogar och orneras av rader av fönsterlika blinderingar. Med dessa omväxla i Strängnäs och Västerås rundbländer och insänkta band, i Storkyrkan trifoliumformade nischer. Orneringen ger byggnadsmassan en markerad horisontalindelning. Denna torntyp möta vi i Åbo domkyrka med likartad tegelornering, vilken där liksom hos oss tydligt sammanhänger med en viss grupp landskyrkoarkitektur. Tornet

[1] Jfr GERSTENBERG, Deutsche Sondergotik.
[2] WRANGEL, a. a. s. 1 o. 2.
[3] U. F. T. h. 17, s. 157 ff.



Kliché: V. H. A.

Fig. 56. Åhus kyrka.

i Strängnäs är daterat 1424—44, Västeråstornets valv har kopierats i Romfartuna 1428.[1] Stockholms Storkyrkas torn har ett senare inslaget 1400-talsvalv, och de västra partiernas byggnadshistoria motsäger icke en datering till omkring 1400.[2]

Dessa torns ornering har efterbildats i flera landskyrkor. Sollentuna, Romfartuna (fig. 55), Uppsala Trefaldighetskyrka (pl. XI), Arboga landskyrka (pl. X) och Norbergs kyrka äro alla exempel därpå. Leksand har haft ett västtorn av tegel, vars senare inslagna valv stammar från 1400-talets senare del och som därför måste vara senast från århundradets förra hälft. En stor del landskyrkotorn uppblanda med de på domtornen använda orneringsformerna trappfriser och andra horisontalbårder, som tillhöra en senare tids formspråk. De äro då i en del fall även delvis beroende av inflytande från de sköldornerade delarna av Uppsala Domkyrkas torn och andra senare arkitekturriktningar (jfr fig. 55).

[1] Se G. Boëthius, Studier i Västerås domkyrkas byggnadshistoria. Fornv. 1919, s. 185.

[2] Enligt meddelande av prof. J. Roosval.

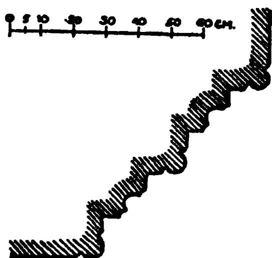
Den baltiska stilen, tydligen en direkt utlöpare av den mecklenburg-pommerska kretsen under ung- och höggotiken, lever upp inom området i samband med tornbyggena. En liknande utveckling äger också rum i Danmark[1], och företeelsen kan även iakttagas i Skåne (fig. 56). Inom vårt område bibehålles i stort sett orneringschemat från Svinnegarn och Frösthult, ehuru en viss bestämd tendens kan iakttagas i utvecklingen. De viktigaste monumenten äro nu Knivsta, Hubbo, Härnevi, Långtora, Viksta I, som alla tillhöra det äldre skedet, samt Viksta II, Tegelsmora, Ekeby, som jämte en del även från andra håll influerade kyrkor tillhöra periodens sista del. Två motiv äro här ständigt återkommande, det stora hela röstet uppdelande korset med flanknischer och de hela eller halva fönsternischformade blinderingarna, som orgelpipformigt ordnade utfylla hela gaveln. I båda fallen ha kors och nischer stått med avputsade vita bottnar mot den fogstrukna tegelmuren omkring. Gråstenen, som fortfarande utgjorde det egentliga materialet i murarna, var vitputsad, och ännu händer det att teglet endast användes i röstenas utskikt, medan gavlarna i övrigt ända upp äro av tegel. I landskyrkorna användes ständigt munkförbandet.

KNIVSTA kyrka omfattar i sin ursprungliga anläggning ett avlångfyrkantigt långhus och sakristia (pl. IX). Byggnadsämnet är till största delen gråsten, och tegel förekommer endast ställvis även i de utåt tegelklädda gavlarnas inre delar. Båda gavelröstena orneras av spetsbågiga nischer, vilka icke, som annars är vanligt, ligga en stensbredd in i ytan utan äro avtrappade med en formstensprofil. Sakristians röste har en strömskiftsyta. Fönstren ha från början varit placerade ett och ett och haft spetsbågig form. Den sannolikt ursprungliga sydportalen är bevarad med sin rika tegelomfattning (fig. 57). Teglet är slaget i form och icke arbetat med mejsel. Sakristian, som ursprungligen haft platt trätak, har haft en vindsvåning, som efter all sannolikhet öppnat sig mot koret. På vinden är nämligen en med gråsten och tegel omsorgsfullt slagen stickbåge, som numer är igenmurad och med en dörröppning står i förbindelse med långhuset.[2] Efter allt att döma är muren i bågen ej samtidig med igenmurningen. Dylika bågöppningar mellan koret och sakristians vindsvåning äro vanliga inom en annan grupp kyrkor vid denna tid[3], och en genomgång mellan vindarna eller mellan kor och sakristivind var under medeltiden mycket vanlig i hela mellersta Sverige och berodde på att det i koret i regel var en läktare, från vilken man bekvämt kom upp till vinden. Det givetvis märkligaste i Knivsta är att spår av den ursprungliga takformen äro bevarade (jfr s. 32, fig. 18). Genom avtrycken i putsen är det tydligt att de tvärs över kyrkan lagda bjälkarna varit ilaxade i den längsgående stocken, och det hela har tydligen tjänat som ett utomordentligt ankarsystem för murarna.[4] Under bjälkarna har ett brädtak varit spikat. Även här bevarar murbruket ärret efter plankorna, och därunder är muren omsorgsfullt putsad

[1] Jfr M. Mackeprang, Aarb. 1914, s. 136.
[2] Sv. K. Uppland IV, fig. 109.
[3] Jfr nedan Torsång-Nysätra gruppen, jfr även Sv. K. Dalarna I, s. 111 och s. 163.
[4] Sv. K. Uppland, IV, s. 112.

och vitslammad. Kyrkan har, väl på grund av det platta trätaket, daterats till omkring 1300[1] och har av ROOSVAL sammanställts med domkyrkogavlarnas tegelornering.[2] Det platta trätaket tillsammans med de utvecklat gotiska formerna gör det emellertid svårt för mig att foga kyrkan in bland Erentunas närmaste anförvanter. Här saknas både axmurning och småblinderingar, och portalens form för tanken på senmedeltida portaler, t. ex. Öster Lövsta 1454 (fig. 58).[3] Dessutom är sambandet med andra kyrkor tämligen tydligt.

Härnevi har samma plan som Knivsta (fig. 58). Den västra gaveln har tämligen djupa spetsbågiga nischer, men den östra har ett insänkt kors, omgivet av fönsterlika blinderingar och strömskift. Murarna krönas av en taklist i tegel. Fönstren ha tydligen aldrig haft annat än spetsbågig form och fördelningen mellan tegel och gråsten är ungefär densamma som i Knivsta. Sydportalen har en enkel profil och är utvecklat spetsbågig. Tillståndet ovan valven ger ej något bestämt utslag om det ursprungliga takets form, men putsrester finnas på sträckmurarna och västra gavelns nedre del, medan de övre gavelpartierna äro råa och icke bära några spår av puts. Därav följer att det ursprungliga taket sannolikt varit platt liksom i Knivsta. De nuvarande valven, ovanligt eleganta stjärnvalv från omkring 1480, vila på kraftiga sköldbågar och murpelare samt äro tydligen yngre än murarna.



Kliché: Sv. K.
Fig. 57. Knivsta sydportal.

Långtoras byggnadshistoria är i detalj lik Härnevis, utom att stjärnvalven tillhöra den mera allmogemässiga västra typen, influerad av valven med de krusade ribborna. Tegelorneringen på västra gaveln är helt överputsad, men på den östra skymtar man genom putsen en fönsterlik mittnisch, omgiven av orgelpipformat ordnade halva nischer. Murarna krönas av en takfris lik Härnevis. Även här ha fönstren varit spetsbågiga och placerade ett och ett. En ursprunglig portal (fig. 9) i söder innanför det senare tillbyggda vapenhuset har profil med skråkanter omväxlande med rundstav.

Hubbo kyrka invid Tillberga erinrar mycket om de båda föregående. Tegelgavlarna stå här oputsade mot den vita muren, och hela kyrkan med sin tjärade stapel, sin höga mur och stiglucka ger ett samlat intryck av medeltida stämning, som knappast har motstycke i Västmanland. Taklisten har samma form som i Härnevi och Långtora, tegelorneringen upprepar i väster Härnevis fönstergrupp, ehuru med endast hela blindnischer, och har i öster samma kyrkas kors och flankerande nischer. Sydportalen, som är igensatt, är spetsbågig med enkel tegelprofil, och fönstren ha alltid varit stora och spetsbågiga. Liksom i Knivsta har sakristians övre våning stått i förbindelse med koret med en båge i nordmuren. Vapenhuset är senare tillbyggt, och valv, som äro senare inslagna,

[1] Sv. K. Uppland IV, s. 129.
[2] SVENSK KONSTHISTORIA, s. 11.
[3] Ang. portalen är dock att märka att den kan tänkas vara uppförd i samband med vapenhuset. Jfr Sv. K. Uppland IV, s. 111.

äro av den bredribbiga typen från 1400-talets andra fjärdedel. Det ursprungliga innertaket har också här troligen varit ett platt eller obetydligt uppvälvt trätak.

Det nischflankerade korset pryder också Vikstas västra och äldsta gavel. Det är nämligen tydligt att kyrkan är skarvad mellan andra och tredje valvkvadraten från väster och att detta skett, då de nuvarande valven slogos. Den äldre kyrkan torde ha haft platt eller obetydligt uppvälvt trätak. Takfrisen (fig. 7) har fortsatts runt kyrkan, och syd-

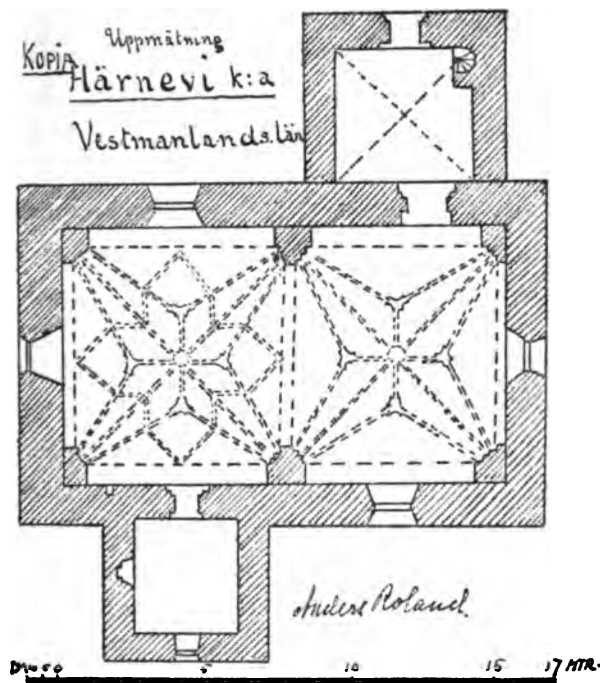
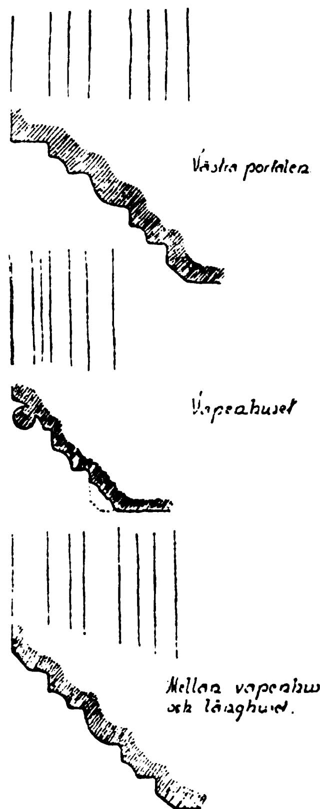


Fig. 58. Härnevi kyrka. Plan i A. T. A.



Del. S. Wennerström.

Fig. 59. Öster Lövsta. Ritning för SVERIGES KYRKOR.

portalen är spetsbågig med profilerad tegelomfattning av samma typ som Långtoras (fig. 9). Vikstas senare tillbyggda östra gavel har samma korsornering som den västra, men här möter ett nytt inslag av horisontala bårder, som motverka korsstammens vertikala strävan. Samma sak kan iakttagas i den från början välvda kyrkan i Tegelsmora, och slutligen uppblandas kors- eller nischmotivet med andra former så, att det upphör att vara huvudmotiv och tvingas från sin centrala plats upp till röstets spets som en oväsentlig del av de övriga strömönstren. Knivsta gavlar (fig. 60 A) visa jämte Hubbo och Härnevi (fig. 32) hur horisontalbårderna i fönsterblinderingar smyga in i det vertikalt beräknade ornerings-schemat. Solna vapenhus och Hjälsta (fig. 60 B—C) visa ytterligare exempel på samma

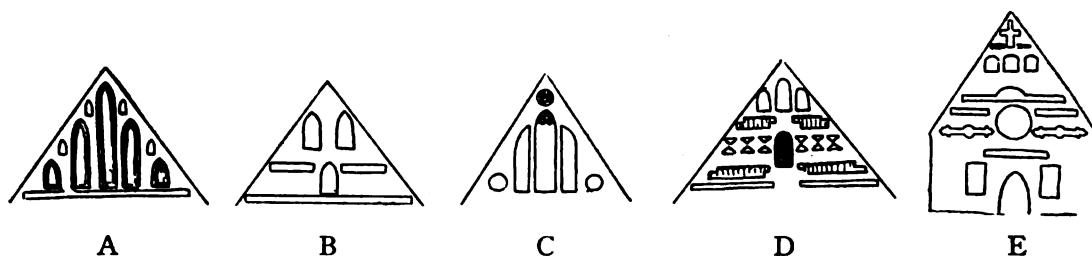


Fig. 60. Gavlar med fönsterblindering. A. Knivsta. B. Solna vapenhus. C. Hjälsta. D. Rasbokil. E. Badelunda.

sak, medan Rasbokil och Badelunda (fig. 60 D—E) samt Simtuna III (fig. 62) visa motivets totala upplösning och uppblandning. De första kyrkorna äro äldre än valven med enstens strålar. Solna vapenhusmålningar äro från 1400-talets mitt,[1] men Badelunda västgavel kan knappast vara äldre än c:a 1515. Samma sak kan iakttagas, då det gäller korsblinderingarna. I Härnevi (fig. 32) och Hubbo ha flera horisontala bårdmotiv kommit in än i de gotiska kyrkorna, likaså i Viksta I. I Viksta II (fig. 61) är utrymmet mellan korsarmarna utfyllt av strömskift och insänkta band. I Tegelsmora och Malma (fig. 63) är det strömskiftsytor, som tillika med horisontala bårder minska korsets vertikalsträvan, och i Edsbro, Husby Långhundra samt Trefaldighetskyrkans vapenhus I (pl. XI) har korset åkt upp i gavelspetsen. Uppsala Näs (fig. 62) visar liksom Badelunda ett fullkomligt strömönster. Förhållandet till valven är detsamma som då det gällde fönsterbländerna. Viksta II har valv med enstens ribbor, Tegelsmora har stjärnvalv av en tidig form, som stå mellan de bredribbiga valven och stjärnvalven med halvstens ribbor. Malma har ursprungliga stjärnvalv av en tämligen sen form, likaså Edsbro, Husby Långhundra och Rimbo (fig. 77). Den sistnämnda, som har korsornering på östgaveln, har å västgavelns horisontalbårder, rundbländer och strömskiftsytor, former som äro hämtade från andra arkitekturriktningar. Detsamma gäller Husby Långhundra och Rasbokil. Vi möta således här samma korsning av två stilar, som vi förut sett, då det gällde tornen. Det är till

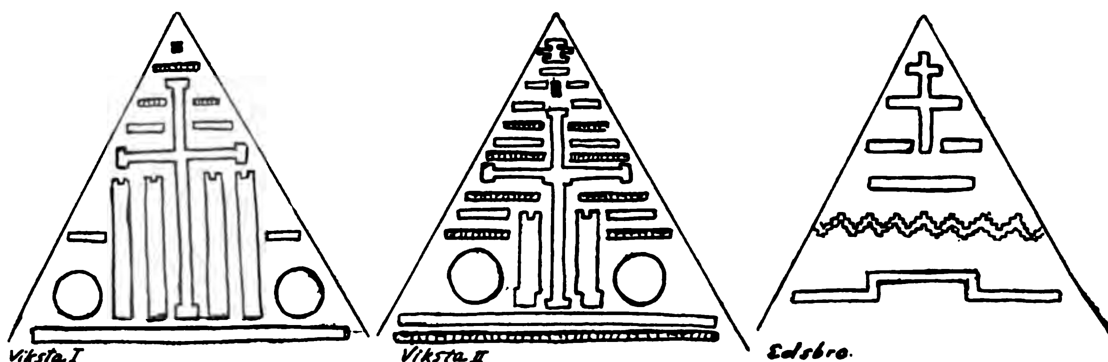


Fig. 61. Gavlar med korsblindering.

[1] S. WALLIN, Målaren Peter, Uppsala studier I, s. 132.

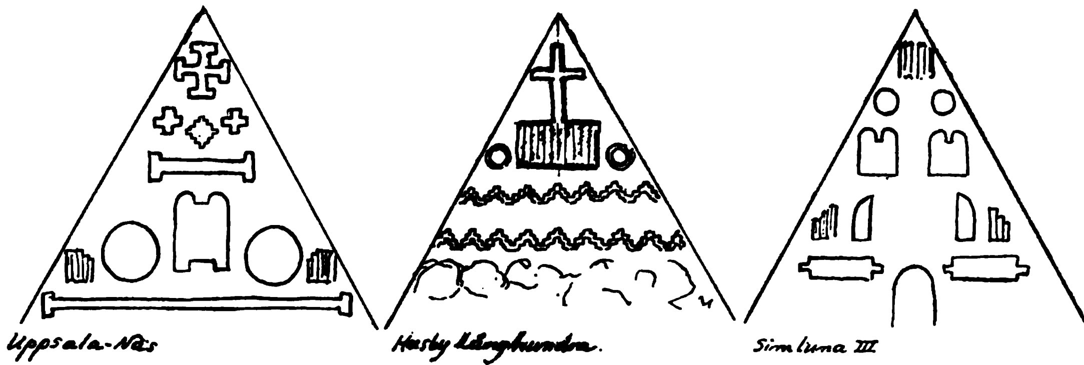


Fig. 62. Gavlar med fönster och korsblinderingar i strömönster.

den andra riktningen, som vi måste vända oss för att få ytterligare hållpunkter för dateringen: 1400-talets högdekorativa stil.

TORSÅNG—NYSÄTRA-GRUPPEN. En av de märkligaste landskyrkogrupperna i mellersta Sverige under den yngre medeltiden är utan fråga den i formen slutna, men till tiden utbredda arkitekturriktning, som använder rundbågefriser, trepass och rosfönster tillsammans med i tegel och puts utförda figurer i ytterorneringen, valv med ansikten och figurer samt sakristior med två våningar, och s. k. gapskulle.

Gruppens geografiska utbredning går från Trögden och Lagunda, där Enköpings stadskyrka och Nysätra representera stilen, upp genom Västmanlands och Upplands gränstrakter, genom södra Dalarna och Bergslagen samt utmed Österdalälven till Siljanstrakten och Falusjöarna till Svärdsjö. Gruppen tillhör sålunda i stort sett Västerås stift, och redan den geografiska utbredningen gör det troligt att de uppländska kyrkorna påverkats därifrån. Tyvärr äro relativt få monument bevarade i någorlunda ursprungligt tillstånd. Men de karakteristiska formerna äro så originella och utarbetade, hela byggnaderna äro, jämfört med de förut behandlade kyrkornas, så artikulerade, att även relativt obetydliga

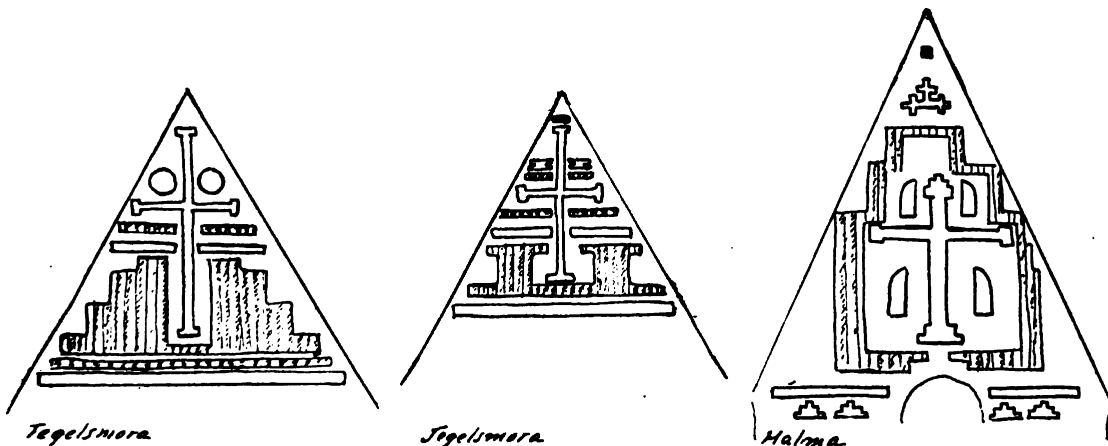


Fig. 63. Gavlar med korsblinderingar och strömskiftsytor.

Kliché: V. H. A.

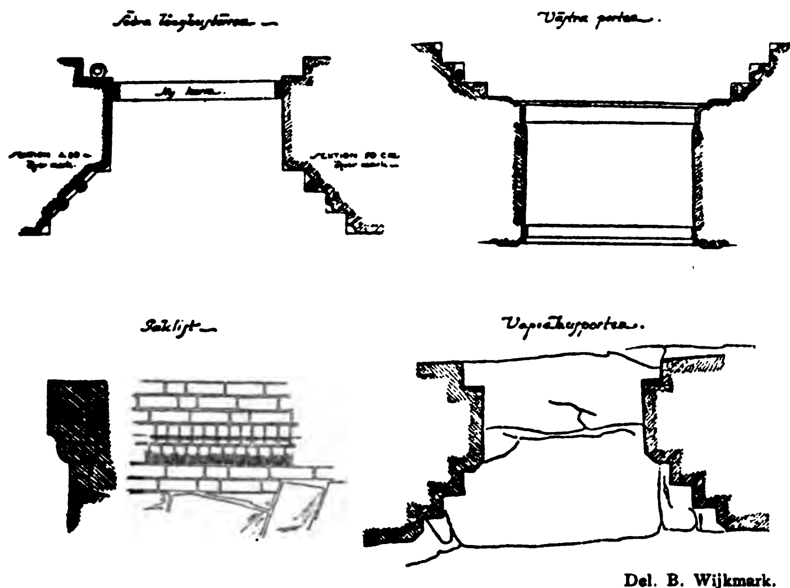
A. B. C.

Fig. 64. A. Nysätra. B. Hvittis (Finland), C. Stiglucka i Möklinta.[1]

rester ge oss tillräcklig upplysning om skolsammanhang. En del kyrkor falla inom stjärnvalvsperioden, en del äro äldre, ha senare inslagna valv eller om- och tillbyggnader, som visa deras relativa ålder. Av de valvlösa är det endast Torsång, Nysätra, Mora II och Svärdsjö, som bevara något av det ursprungliga utseendet. Gagnef II och Orsa I ha endast nordmurarna med gapskullanordning delvis bevarade, men för Orsa finnas dokumentariska belägg för att gavlarna haft den karakteristiska tegelorneringen. Möjligen hörde också By och Husby Sjutolfts kyrkor hit.

Bäst bibehållen av dalakyrkorna är Torsång. Planen är rektangulär, utan strävpelare, men med sakristia, som västerut fortsättes av ett kapell och bildar ett i det yttre sidoskeppsartat utsprång. Murarna äro av gråsten med tegel i röstenas yttre delar och i den takfris av enkla profilstenar (fig. 65), som kröner alla murar. Dess nedre kvartsstav fortsätter om hörn in på röstet och bildar den undre avslutningen på en tegelförkroppning, som följer röstets kanter, och avgränsas nedåt av en med koppar lagd rundbågefris (pl. XVII). Ovanför frisen äro i väster strömskiftsytor, som synas ämnade att bilda en trappvis ordnad ornering (jfr Fundbo fig. 53). Överst är ett kors, t. v. fragment av en ur tegelytan utkragad, i puts modellerad manlig figur, som säkerligen haft i rött på vitt målade dräktdetaljer. Motsvarande figuren, som sannolikt föreställer kyrkans skyddspatron, är t. h. en rundbågig nisch. Under frisen är endast en rosfönsterblindering med ett dekorativt ansikte i mitten. I öster saknas strömskiftsytorna, men i stället äro där kors och cirklar, varjämte under frisen, som fått en triangelformad avslutning, är en trifolium- och en

[1] Nysätra efter AMBROSIANI, Medeltida kyrklig byggnadskonst i Sverige, Hvittis efter LINDBERG, Teglet i Finska gråstenskyrkor.



Del. B. Wijkmark.

Fig. 65. Torsångs kyrka. Portaler och taklist. Ritning för SVERIGES KYRKOR.

rosblindering samt en rad av små insänkta likarmade kors. Fönstren ha varit stora och placerade ett och ett; i kapellets västgavel och till sakristians vind äro rundfönster med profilerade smygar. Båda de ursprungliga portalerna äro bevarade. De ha en form, som vacklar mellan spets- och rundbåge, ha profilerade tegelomfattningar, som i kapitälhöjd avdelas av tre tegelskift. I sydportalen förekommer ställvis glaserat tegel, och formstenarna bära ingenstädes spår av efterbehandling med mejsel. Takfrisen har endast varit fogstruken och har icke rester av yttre målning. Flera omständigheter tala för att innertaket varit platt. Gavlarna äro invändigt av gråsten i tämligen små block, och visa icke godsida, då insidan är betydligt mer oregelbunden än ytterväggarnas behandling och även i putsat skick skulle varit ojämn. Inga putsspår ha heller iakttagits på gavelns insida, men häftiga eldsvådor, som härjat kyrkan, kunna väl ha utplånat alla spår. Visst är dock, att de nuvarande stjärnvalven med halvstens avfasade ribbor äro yngre än yttermurarna. Sakristians övervåning har nämligen varit inredd och med en rundbåge öppnat sig mot koret. I norra kormuren går en spiraltrappa av tegel upp till vinden, och från denna leder i murtjockleken en gång direkt in i bågen. Sakristian måste ursprungligen ha haft platt trätak. Då valven i långhuset slogos, kom korvalvets sköldbåge att skjuta över muröppningen, som då blev snett avskuren ifrån koret sett.

Nysätra kyrka företer många likheter med Torsång (pl. XII, fig. 64 A). Planen är densamma, utom att kapellet saknas, och teglet överväger i murarnas ytskikt. Orneringen på gavlarna är strängare komponerad. Rundbågefrisen, som också här är lagd med koppar, går ett stycke in på röstet, och ovanför är i öster en trappvis ordnad strömskiftsyta. Under frisen äro både i öster och väster ett hakformigt strömskiftsband, sköldar

och trifoliumblindering. I väster är dessutom en tiobladig ros. Murarna krönas av en takfris av formsten, och i öster, väster och söder äro de ursprungliga fönstrens konturer mestadels bevarade. De ha dels oregelbundet rundbågig, dels spetsbågig form, ha varit stora och placerade ett och ett. Västportal har här icke funnits, men den södra, som är spetsbågig, har kapitälbandning och en profil, som starkt erinrar om Torsångs (pl. VIII, fig. 9, 65). Liksom i Torsång är det här omöjligt att yttra sig om vilken form innertaket ursprungligen haft. Väggarna stå oputsade med nedstrukna fogar på vinden, men stjärnvalven, som vila på sköldbågar och murpelare, verka icke ursprungliga. Sannolikt har kyrkan stått någon tid med öppen takstol.

Av Mora II återstå endast den västra gaveln samt den överputsade och påbyggda nordmuren. Gaveln har rundbågefris och ovanför den tämligen regelbundna strömskiftsytor, som icke ha sammanhang med varandra. Någon annan ornering förekommer ej. Gaveln utgör, som fig. 66 visar, norra delen av den nuvarande västgaveln, från vilken den skiljes av en tydlig skarv. Den från vinden synliga insidan av det gamla röstet, vilket ända upp till spetsen är byggt av naturlig sten (sandsten, porfyrartad sten samt granit) har visserligen huggna block, men visar liksom Torsångsröstena så oregelbundna ytor, att den icke kan ha varit synlig nedifrån. Som sträckmurarna äro höjda 1676 i en av N. Tessin d. ä. verkställd reparation, är det också där omöjligt att göra fullt säkra iakttagelser.[1] I Gagnefs äldre kyrka äro endast norra muren med gapskullbåge och rester av en spiraltrappa av tegel bevarade. Trappan är synlig från sakristivinden. Det är tydligt att stjärnvalv med halvstens ribbor funnits i kyrkan, ty ribbsten påträffades vid grävningar under golvet 1916. Valven torde icke ha vilat direkt på murarna utan voro senare inslagna. Korläktaren har antagligen endast utgjorts av en nischartad fördjupning i korväggen, från vilken man inkom till sakristivinden genom en stickbågig dörr (fig. 67).

Av Svärdsjö kyrkas äldsta byggnad kvarstå endast de norra, södra och östa yttermurarna, av vilka den sistnämnda har tegelornament, rundbågefris, trifolium- och cirkelblinderingar (fig. 71). Från sakristivinden är ett stycke av den av tegel lagda takfrisen synlig. Gapskulle har icke funnits, och murarnas insidor ovan valven visa att de för valven ändrade takstolarna stått öppna utan mellantak någon tid innan valven slogos. Ett avlatsbrev till kyrkans byggnad 1405 måste beteckna byggnadsarbetena på den nuvarande kyrkan.[2]

Orsa kyrka, som nu är en senmedeltida, treskeppig kyrka, bevarar i sin nordvästra del gavelväggen och sträckmuren av en äldre kyrka. Gaveln som hade ungefär halva den nuvarandes bredd, ornerades av rundbågefriser och hade portal i sin mittaxel, d. v. s. strax utom det nuvarande tornets norra vägg.[3] I norra murens östra del gick en ännu

[1] Jfr G. Boëthius, Mora kyrka i Mora tidn. 1919 n:r 131.

[2] Sv. K. Dalarna I, s. 243.

[3] Jfr J. Gabrielsson, Minnesskrift över Orsa kyrkas historia, Falun 1913, och där citerade arkivaliska källor.

från vinden tillgänglig spiraltrappa, som haft en tvärgång in till en båge. Denna har stora likheter med anordningen i Torsång.

By kyrka är i sin äldsta form endast känd genom arkivaliska notiser, och den ursprungliga nordväggen, som kvarstår i den nuvarande byggnaden, är helt överrappad och kan icke studeras utan ingående undersökningar.[1] Enligt Herwegr[2] var kyrkan av tegel och gråsten, hade sakristia och nordligt kapell som i Torsång, och gavlarna voro tegelornerade. Bland ornamentmotiven omtalas de båda heliga konungarna Erik och Olof, som i kroppsstorlek voro avbildade på röstet. Uppgiften i protokollen att valven skilde sig från murarna, så att springor uppstodo, synes ge vid handen att de ej vilade på murarna utan på sköldbågar och murpelare och alltså sannolikt voro sekundära.

De från början välvda kyrkorna äro dels nybyggen, dels ombyggnader av äldre medeltida kyrkor. Till dem sluta sig en del vapenhus, som i regel dock endast äro allmogemässiga upprepningar av långhusgavlarnas ornering. Bevarade exteriörer eller detaljer av exteriörer ha Mora, Stora Tuna, Vika, Stora Skedvi, Hedemora, Grangärde, Söderbärke och Möklinta, Hubbo, Nysätra, Sparrsätra och Björksta vapenhus samt tornet i Folkärna. Därtill komma valv i Enköping,

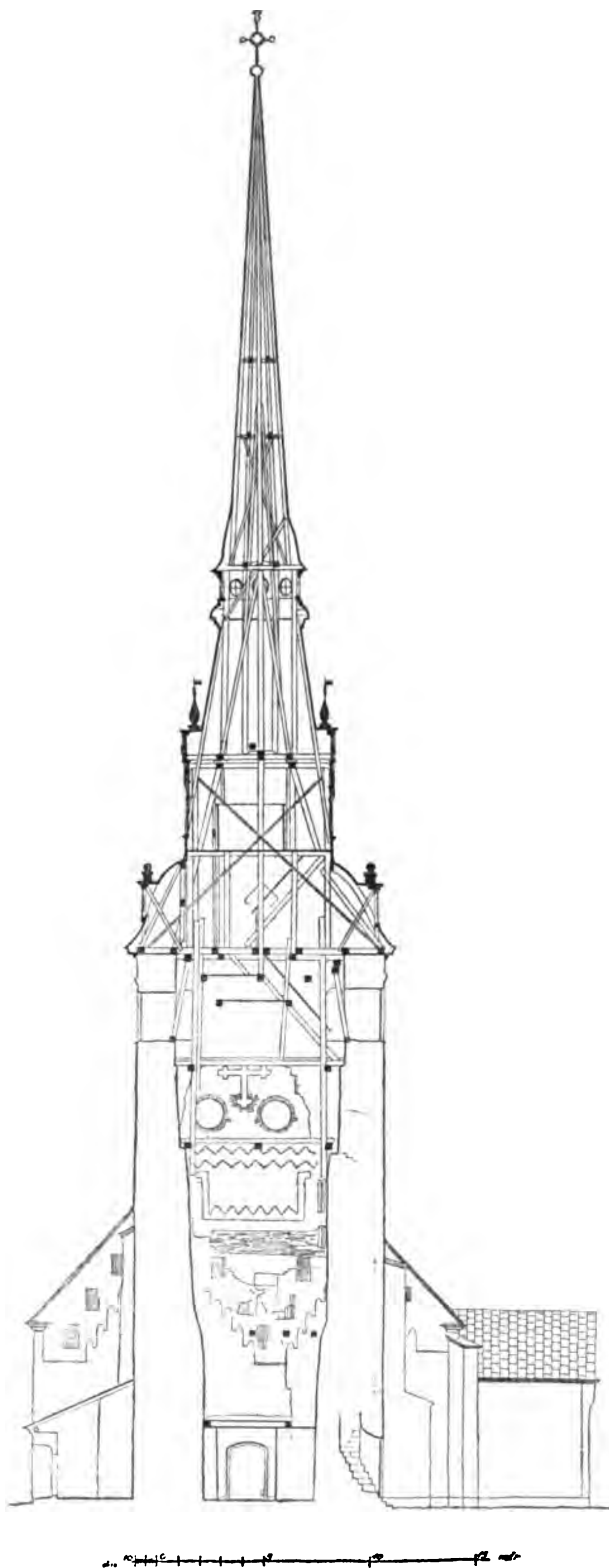


Fig. 66. Mora kyrka. Uppmätt av ark. Bergentz och Lagergren för SVERIGES KYRKOR.

[1] Se CARL LARSSON, i By, En Dalasockens historia, Sthm 1920, s. 180 ff., där de hittills kända uppgifterna om kyrkan äro sammanförda. Jag begagnar här tillfället att tacka Carl Larsson för många värdefulla upplysningar.

[2] Herwegr, ms i U. B., sign. S. 47 B.

Harbo, Haraker, Fläckebo, Väster-Lövsta och Enåker. I en del kyrkor äro endast spår av korläktaren, den så kallade gapskullen, bevarade. I sin utvecklade form (fig. 21) var denna en läktare, som sträckte sig in över sakristians övervåning, vilken med en rund eller spetsbågig genombrytning öppnade sig mot koret. Uppgången skedde genom en spiraltrappa i kormuren, som gick upp till vinden, men med en gång i murtjockleken stod i förbindelse med bågen. I Vika, där korläktaren fått den rikaste utformningen, öppnade sig övervåningen också mot kuren. I Gagnef äro bågen och delar av trappan kvar (fig. 67), i Väster-Lövsta vidgar gången ut sig till ett litet tunnvälvt rum med fönsterglugg mot koret (en predikstol?). Hedemora har utnyttjat utrymmet genom att göra en besparingsbåge i kormuren åt sakristivinden till, men där har icke varit någon öppning till koret, utan övervåningen har utgjort ett självständigt litet rum med vitputsade väggar. Vilken form, som är den äldsta, är nu omöjligt att avgöra, liksom till vilken grad man skall räkna samband med besparingsbågarna i de uppländska kyrkorna såsom i Knivsta, Sparrsätra, Uppsala Näs och Kårsta. Den sistnämnda är ovanligt djup, men varken bågar eller murytorna äro behandlade som godsidor. Utom i dessa kyrkor ha vi rester av gapskullanordningen i Mora, Stora Tuna, Söderbärke, Norrbärke, Möklinta, Hubbo och Haraker. Husby Sjutolft I, som möjligen tillhört just denna kyrkogrupps äldre valvlösa skede, hade en gång i murtjockleken mellan kor och sakristia, såväl i övre som nedre våningen. De ledande monumenten äro Väster-Lövsta, Stora Tuna, Vika och Mora.

Stora Tuna[1], som sannolikt anlagts till domkyrka vid en påtänkt stiftsdelning, är möjligen den tredje kyrkan på platsen. Den är treskeppig med tresidigt kor och hade ursprungligen sakristia och vapenhus. Den förra som var tvårummig, utvidgades 1719, det senare revs omkring 1808. Murarna äro uppförda av gråsten med de övre delarnas ytskikt av tegel och krönas av en takfris, som följes av en trappfris och en fris med varandra skärande spetsbågar. Sidoskeppens gavlar ha rundbågefriser utmed röstenas kanter, och antagligen har också mittskeppsgaveln haft samma ornering, som sedan fördärvats, då tornet byggdes. Kleristoriemurarna ha även haft takfris och trappfris. Sträckmurarnas friser fortsätta över gavelväggen, och kleristoriemurarnas fris ersättes av ett horisontalband med korslagda stenar. Den övriga orneringen utgöres av en rosblindering med dekorativt ansikte i mitten och två, tre meter höga figurer i tegel och puts, av vilka den högra är utmärkt såsom S:t Olof, den vänstra, som är skadad, sannolikt föreställt S:t Erik. Dräktdetaljerna äro målade i rött på putsen. T. h. om S:t Olof knäböjer en donator med en kalk. Ett spetsbågigt fönster och en även spetsbågig, något snett placerad portal med en nisch vid högra sidan, ha ursprungligen ingått i gavelns komposition. Spetsbågiga, eller snett rundbågiga fönster med en yttre avtrappning ha funnits såväl i koret som i norr och söder. Till långhuset leder i söder en spetsbågig portal med profilerad omfattning (fig. 9). En liknande har gått till koret, och i norr har varit

[1] Se fig. 6, 12 och pl. XII, XIV. Jfr även Sv. K. Dalarna I, 3 (under utgivning).

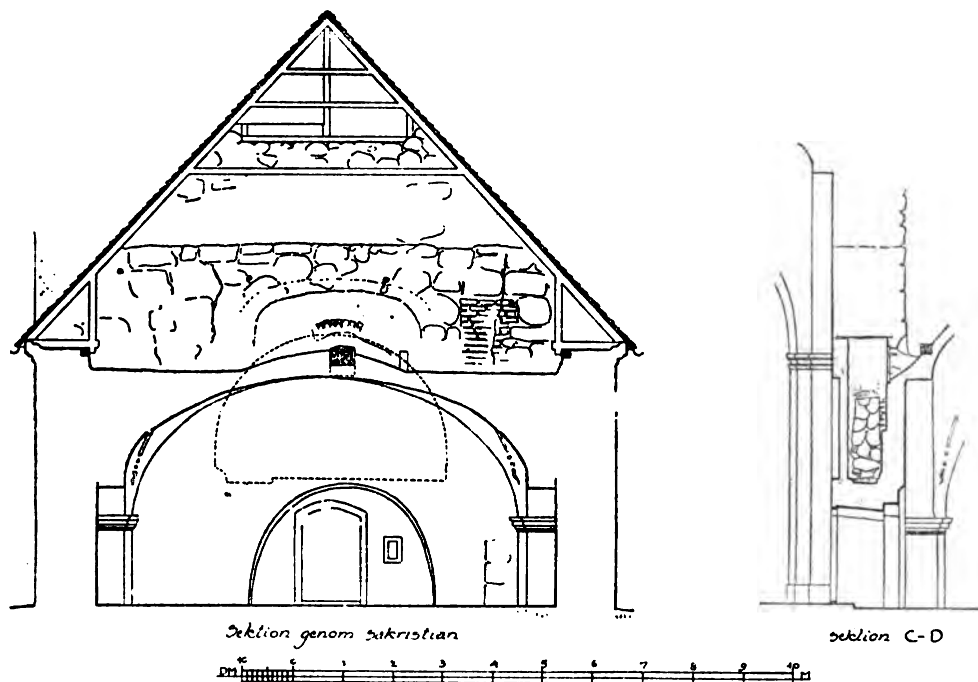
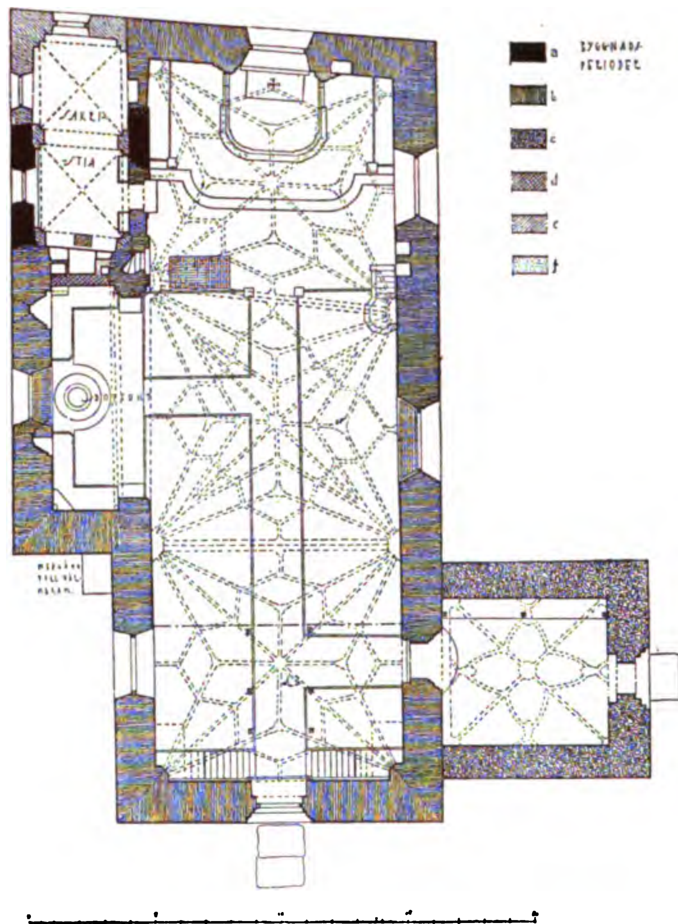


Fig. 67. Gagnefs kyrka. Uppmätning av gapskullen. Ritning för SVERIGES KYRKOR av K. Norberg, kompletterad av A. Roland.

en portal av okänd form. Murarna i det yttre torde ha visat teglet med ojämnt ryggskurna fogar och vita fönsternischbågar omgivna av vit målning med röda ornament (bevarat i väster). Omkring rosblinderingen var en målad bård, och teglet omkring södra långhusportalen har varit rödfärgat med skarpt uppdragna vita fogar. Gråsten och tegel ha i allmänhet skurit ojämnt i varandra, och gråstensytorna bära ingenstädes spår av puts. I det inre äro stjärnvalv i mittskeppet och sneda kryssvalv med strävbågsartade gördelbågar i sidoskeppen. Valven ha plastiska ansikten i sidoskepp och koromgång, men i mittskeppet äro ansiktena endast målade på putsen. Pelarna äro åttkantiga med varannan fas refflad eller försedd med förkrympta knektar och ha kapitäl, som utgöras dels av en utskjutande vulst bildad av kvartsstav och skråkant, dels av kvartsstaven, som går över ribbornas anfang. Sidoskeppsvalven voro ursprungligen beräknade som lägre kryssvalv, men ändrades under arbetets gång, väl av bärighetshänsyn. Därmed följde att sidoskeppens tak höjdes och att en mindre del av kleristoriemurarna blev synlig i exteriören. Sakristian hade övervåning, som var välvd med tegelvalv, men i övrigt var anordnad som Torsångs med spiraltrappa i korväggen.

Liksom Stora Tuna var också Mora III anlagd som en treskeppig hallkyrka, men hade rakslutet kor. Vid ombyggnaden fick den äldre kyrkans västra gavel stå kvar, men blev på- och tillmurad åt söder. För att undgå snedhet i orneringen så mycket som möjligt lät man rundbågefrisen och strömskiftsytor fortsätta och bilda ett röste vid sidan

av det gamla, varpå det hela sammanhölls av de över belägna blinderingarnas trappfriser, insänkta band och kors med cirkelblinderingar (fig. 66). Av intresse är där det hakformigt avslutade insänkta bandet, en i Sverige mycket ovanlig form, som däremot ofta förekommer i Finlands från Nordtyskland inspirerade kyrkor.[1] Valven, som vila direkt på murarna, äro sådana som de planerats i Stora Tuna, stjärnvalv i mittskeppet och



Kliché: Sv. K.

Fig. 68. Vika kyrka. Plan. Uppmätning för SVERIGES KYRKOR.

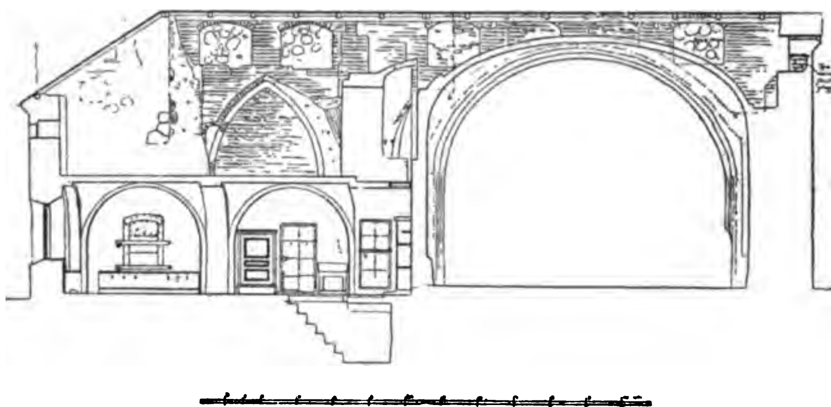
kryssvalv i sidoskeppen. De vila på åttkantiga pelare och anfang i yttermurarna. Pelarna ha icke förkrymta knektar, men valvens likhet med de i Stora Tuna är mycket stor, och samma valvtyp återfinna vi i Leksand[2], där pelarna haft förkrympta knektar och sidoskeppen avlånga kryssvalv på konsoler, pelare och murpelare. Pelarnas kapitäl äro i Mora överputsade med vanprydande listverk, men ha ursprungligen haft samma form som

[1] Jfr LINDBERG, a. a. fig. 12, 40, 42.

[2] Sv. K. Dalarna I, s. 15 fig. 10, 12, 14.

de i Tuna. Sakristian har även här haft mot kyrkan öppen övervåning, till vilken dock lett en inre trappa. Spår av spiraltrappa i muren ha ej kunnat upptäckas.

Vika kyrka ger tack vare sin sällsynt väl bevarade interiör en samlad bild av vad arkitekturriktningen vill. Planen är rektangulär med sakristia och kapell. Murarna, som till stora delar äro tegelklädda, krönas av taklist, under vilken ett horisontalband löper. Möjligt är att varannan sten varit målad i vitt. Fogarna äro ojämnt ryggskurna, och teglet ligger i munkförband. I väster och söder äro de ursprungliga tegelomfattade långhusportalerna i behåll, båda med glaserade tegel här och var vid sidan av röda samt i väster i vitt putsade ytor mellan fogstrukna. Fönstren ha varit spetsbågiga och stora, två mindre fönster i kapellet, den s. k. kuren, äro bevarade. Valven äro stjärnvalv med ansikten och sakna sköldbågar, men ha murpelare med tresidig genomskärning och profi-



Kliché: Sv. K.

Fig. 69. Vika kyrka. Längdsnitt genom sakristia och kur. Uppmätning för SVERIGES KYRKOR.

lerad mittfas, vilka sluta med ett skråsnitt ungefär i bänkhöjd (fig. 21, 68). Kuren har öppnat sig mot kyrkan med två spetsbågar, vilkas poster ha rundstavsprofil, och sakristians övre våning har med spetsbågar stått i förbindelse med både kur och kor. Liksom i Tuna är den välvd med kryssvalv av tegel (restaurerat 1918). En egendomlighet i Vika är att nordmurens övre delar genombrytas av stickbågiga öppningar, som tydligen endast tjänat besparingssyfte (fig. 69).

Kopparbergs kyrka i Falun företer många likheter med Vika, bland annat just besparingsbågarna å vinden. Kyrkan, som förvanskats i senare ombyggnader samt slutligen i den sista restaureringen, var ursprungligen en tegelbyggnad med markerad västfasad, vars ornering inskränkte sig till en rundbågefris och taklist. Den är liksom Mora och Tuna en treskeppig hallkyrka (pl. XV) och var ursprungligen raksluten, men har på 1600-talet försetts med ett kor. I norr var den ännu som kapell bevarade sakristian inredd med gapskulle i övervåningen. Portalerna ha glaserade och oglaserade stenar, och formen vacklar mellan rund och spetsbågig. I det inre äro stjärnvalv på åttkantiga släta

pelare och klumpiga konsoler, men utan sköldbågar. Pelare och valv stå närmast Mora III. Gavelorneringen, som vi endast känna av en handteckning, är relativt enkel med stigande rundbågefris och trifoliumbländer.[1]

Direkt till Vikas närmaste krets måste man också föra Väster Lövsta och Möklinta. Den förra, som enligt AFRITNINGARS skissblad hade rundbågefris, har fått exteriören fördärvad, men den från vapenhusets vind synliga sydmuren har takfris med varannan sten vitmålad, och valvsystemet är mycket likt Vikas. Ansiktena i stjärnvalven äro ersatta av hela figurer (pl. XIII, XV), men de avskurna pilastrarna, den profilerade posten till kuröppningen och gapskullen med sin trappuppgång återkomma. Gången mellan skulle och trappa har dock här på ett ställe vidgats till ett litet tunnvälvt rum med glugg till koret, möjligen en predikstol. Möklinta har valv, som i detalj likna Väster Lövstas, kur med profilerad bågpost, gapskullanordningar och portal i söder med tegelprofil. Taklisten följes liksom i Vika av ett horisontalband och gavlarna ha överputsade, men synliga tegelornament (fig. 71), rundbågefriser, trifoliumblindering och sköldar samt en strömskiftsyta i östgavelns spets. Röstena ha omgjorts till brutna i en reparation på 1700-talet, varvid tegelorneringen delvis förstörts.

Detaljlikheterna i de fyra sist skildrade kyrkorna äro så stora, att man knappast kan antaga annat än att samma mästare varit verksam. Jag vill dock även hålla före att det är han, som uppfört Hedemora stadskyrka. Den ursprungliga anläggningen visade där ett enskeppigt långhus med sakristia och ett kapell väster därom. De synliga murdelarna voro övervägande av tegel, och murarna kröntes av en takfris med växelmålning i vitt, följd av ett horisontalband med vit botten. Västra gaveln hade en utmed röstets kant löpande rundbågefris, i vars övre del, under frisen, var en trifoliumformad blindering (avskuren av tornvalvet), på vars vita botten ett i rött målat invigningskors är synligt. Sakristian hade två våningar, men den övre tyckes ej ha varit öppen mot koret, åtminstone täcker nu obruten puts korväggens utsida och går in i den runda bågen, som tyckes ha givit övervåningen en nischartad utvidgning. Valven äro stjärnvalv med figurer, och de nuvarande pelarna äro samtida med sidoskeppen och senare. Frågan om kyrkorna i Söderbärke och Norrbärke hört nära samman med Vikagruppen måste lämnas öppen. Norrbärke har gapskullbågen synlig från vinden, Söderbärke bevarar den stigande rundbågefrisen på västgaveln. I det inre äro båda ombyggda. Detta är också fallet med Grangärde, där ett stycke av norra sträckmurskrönet egentligen är det enda, som återstår av den äldsta kyrkan. Detta visa taklist och horisontalband, liksom i Hedemora, men med målning. Själva frisen har burits av kariatidhuvud utförda i tegel och puts, av vilka några äro bevarade och som tyckas ha varit placerade på jämna avstånd.

Det är tydligt att den, som arbetat i Vikagruppens kyrkor, icke är identisk med den, som byggt Stora Tuna kyrka. Mästaren till Vika och Kopparberg har haft vida större sinne för detaljernas elegans än Tunamästaren. Å andra sidan är det klart att medan

[1] Topografiska planschsaml. i U. B.

valven i Tuna och Mora förete mycket stora likheter, så visar ytterarkitekturen helt skilda byggnadsritningar. Den, som förde upp murarna i Mora, har använt sig av den äldre kyrkans rundbågefris och strömskiftsmotiv för att få symetri, men hans ornamentik i övrigt visar icke nära släktskap med den, som kommit till användning i Stora Tuna, ej heller med den, vi sett använd i Möklinta och Hedemora. Medan vi således förgäves spåra byggmästaren från Stora Tuna i de övriga kyrkorna, återfinna vi besläktade valv i Leksand, Torsång, Svärdsjö och Stora Skedvi, där murarna samtidigt höjdes i tegel med rundbågefris å gavlarna. Sannolikt har dock en växling i arbetsledningen ägt rum i Stora Tuna under valvslagningen. Mittskeppsvalven använde icke ansikten eller figurer. Innan kyrkan var färdig var detta modernt, ty den målade dekoreringen försåg valven med dylika ansikten, och sidoskeppsvalven, som äro senare och av enklare konstruktion (ribborna ligga ej i förband med kapporna utan äro klistrade under med bruk), ha tämligen planlöst insatta ansikten å strålarna. Men mittskeppsvalven i Stora Tuna ha nära anförvanter i en hel del av ärkestiftets och Västmanlands kyrkor. Jag anför här Kumla, Tortuna, Nysätra, Boglösa, Rasbo kor. Det är med andra ord en vanlig form av stjärnvalvens typ b, som vi här ha. Det sätt, varpå denna bryter sig mot gubbvalven, ger oss ett bidrag till dateringsfrågans lösning, liksom Rasbo kor, där stjärnvalv av b-typ omväxla med ringvalv. Ringvalven tillhöra, som vi sett, tiden fr. o. m 1280-talet (s. 42).

En annan faktor synes emellertid här liksom på andra områden spela en tydlig roll. Det är de horisontala bårderna. Stora Tuna kyrkas gavelornamentik är horisontalbetonad, och i Mora ge trappfriser och horisontalband det höjda röstet en vågrät ornering. Likaså upptas horisontalbandet med eller utan ornering, som dubblering av takfrisen i ett flertal kyrkor, som stå Vika nära. Vapenhuset i Björksta, som icke är en upprepning av långhusgavlarnas ornering, har över varandra placerade horisontala band, och det samma gäller vapenhuset i Sparrsätra, som förenklat rosblinderingen till en cirkelnisch, men har ett horisontalband tvärs över röstet (fig. 70), samt vapenhuset i Mora, som har både horisontalband och trappfris.

De avtrappade ytornerande bårderna inom denna grupp är egentligen ett lån från en annan arkitekturgrupp, som står i samband med Uppsala Domkyrkas torn. Dess ornering gav karaktären åt en del av byggnadsverken under 1400-talets senare del inom hela vårt område. Hur denna riktning korsar sig med Dala—Västmanlandskyrkorna exemplifieras av tornet i Folkärna med dess trappbårder, till trappfris översatta fyrpass, varandra skärande spetsbågar och tillsammans med detta tegelfigurer och trifoliumblinderingar. I ornamentets utformning står tornet närmast Stora Tuna III. Skillnaden mellan Folkärna torn och de senare tornen i Stora Tuna, Hedemora, Söderbärke och Mora ligger i öppen dag (fig. 55).

Efter denna närmare granskning av Torsång—Nysätragruppens huvudmonument under valvslagningstiden och med dem besläktade verk återgå vi till frågan om gruppens ursprung och datering. Det första problemet blir då: hur förhåller sig Torsång till Stora

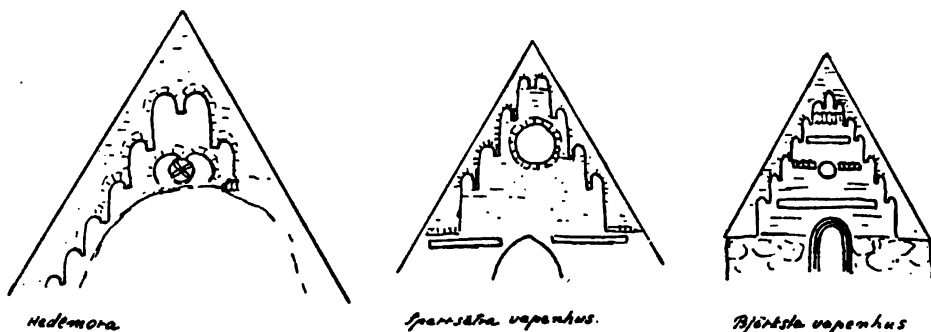


Fig. 70. Rundbågefrisornerade gavlar.

Tuna? Att den icke är endast en förgrovad och förkrympt kopia av den stora grannkyrkan har ådagalagts genom att visa att den har ett äldre skede än valvslagningsskedet och att det sista är samtidigt med Stora Tunas, det förra alltså äldre. Detta styrkes även genom parallellfallet i Mora, där den mindre kyrkan ombyggts till en treskeppig hallkyrka, som stod Tunas valvslagningsskede mycket nära. Det är, synes det mig, ofrånkomligt, att vi ha att göra med två byggnadsskeden och att dessa ha en gemensam förebild, som varit inspirationskälla under ungefär ett århundrade. Det äldre skedets monument ge oss en upplysning om var denna källa är. Skillnaden i deras och de yngres gavelkomposition ligger egentligen i att rundbågefrisen i de förra icke löper utmed röstets kanter, utan ligger ett stycke in på ytan, varigenom en förkroppad tegelyta uppstår, som utfylles av ornering. I Mora och Torsång består denna av upplösta trappfigurer bildade av strömskift. I Torsång ha också fönsterblindering och tegelfigurer använts. Det är påtagligt att den gavel, som då erhålles, är en fri kopia efter någon kyrka av de ledande 1200-talskyrkornas typ, i det skede, då murarna höjts för de icke från början beräknade valven. Sigtuna t. ex. har trappfiguren ovan frisen bildad av ett vanligt horisontalband, men dess översättning till strömskift ha vi redan iakttagit i Svinnegarn (jfr. s. 105). Det förefaller då som om kyrkorna i Torsång, Nysätra och Stora Tuna måste haft till utgångspunkt en så ombyggd gavel, som haft ornering med trifolium och rosfönsterblindering samt en trappfigur. Man skulle också vilja påstå att förebilden haft tegelfigurer och dekorativa ansiktsmasker. Detta är så mycket troligare som Arboga Franciskanerkyrkas äldsta gavel hade ansiktsmasker (fig. 49) tillsammans med flanknischer, som tydligen inspirerats från Västerås Domkyrka eller någon liknande fasad. Det är emellertid egendomligt att tegelfigurer i det yttre icke förekommit i Upplands och Västmanlands landskyrkoarkitektur, icke ens i Nysätra, som i så många detaljer företer de mest ingående likheter med Torsång. En möjlighet är också att stuckfigurerna av större mått äro ett försök att efterbilda storfigurig målning, som bevisligen funnits å de ledande byggnadernas fasader.

Det skulle kanske vara djärvt att sluta sig till en äldre fasads existens med ledning

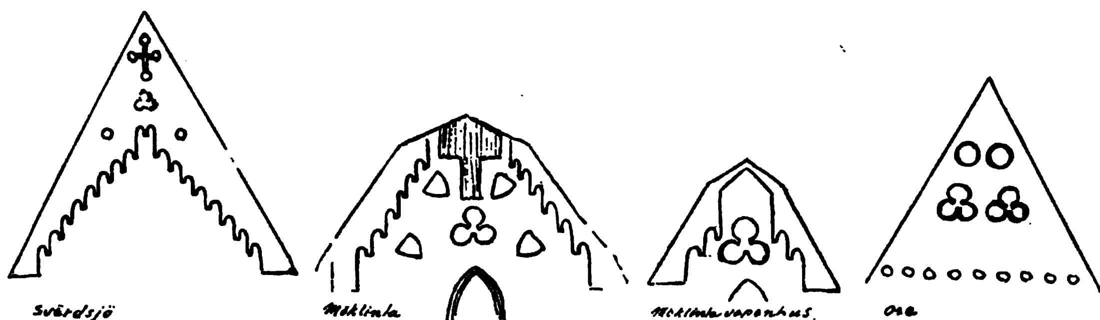


Fig. 71. Rundbågefrisornerade gavlar.

av några någorlunda bevarade och ett par fragmentariska byggnadsverk, men vi ha dess bättre, ehuru utom det nuvarande Sveriges gränser, ännu en grupp kyrkor, som stå i det intimaste samband med Torsång, Nysätra och deras förmodade förebild. Det är kyrkorna i Satakunda i Finland, den urgamla svenska bygd, som sträcker sig upp utmed Kumodalen.[1] Hvittis kyrka med sin av stigande strömskiftsytor inramade östgavel, rosblindering, trifoliumnisch och sköldar har en utpräglad likhet med Nysätra (fig. 64). Tyvärr äro röstets övre delar försvunna. Har rundbågefris funnits, har denna legat över strömskiftsytorna. Däremot finnes över och under trepasset ansiktsmasker i bränd lera. Lempäälä har i öster rundbågefris ett stycke in på ytan, kors och trepass nedanför, medan västgaveln endast har strömskiftsytor, ordnade som de i Mora; Ulvsby, Tyrvis och Messoby sakristia ha större eller mindre likheter med Torsång—Nysätragruppen; den sistnämnda är av största intresse genom sina dekorativa ansikten i frisens bågar och å den överliggande murytan. I de finländska kyrkorna kämpar rundbågefrisorneringen med ett annat motiv, den korskrönta trappfiguren av strömskift, vilka tydligen där i regel utesluta varandra å samma gavel. LINDBERG[2] antar en direkt överföring från Sverige och sätter Lempäälä, som dokumentariskt kan dateras till 1418 eller 1419, då den var fullbordad, såsom gruppens ledande byggnadsverk. Den inbördes dateringen monumenten emellan, liksom tydliga inflytanden från grannlandskapen, kan här icke diskuteras. Att valven äro senare inslagna, t. ex. i Ulvsby, synes framgå av text och avbildningar.[3] Genom årtalen 1418—19 få vi emellertid ett fixt datum för kyrkor, som äro nära besläktade med vårt områdes före valvslagningsepoken. Vi lägga därtill årtalet 1405 för pågående byggnadsarbeten i Svärdsjö. Nu saknas sköldar i de bevarade Dala-kyrkornas ornering, troligen emedan adliga donatorer voro sällsyntheter i landskapet. Men trifoliumblinderingen och korset återfinna vi i Svärdsjö. Att Nysätra och Hvittis måste stå mycket

[1] Jfr. CAROLUS LINDBERG, Teglet i finska gråstenskyrkor, Helsingfors 1919, som gör en sammanställning av de finska och svenska monumenten delvis byggd på av ark. A. Roland och förf. lämnade fotos och upplysningar.

[2] C. LINDBERG, a. a., s. 77.

[3] C. LINDBERG, a. a., fig. 70.

nära varandra i tiden är påtagligt genom sköldarnas form och gavelns gestaltning. Dessutom gör det starka skolsammanhanget mellan de finländska monumenten det sannolikt att de alla ligga i tiden mycket nära varandra vid början och fram till mitten av 1400-talet. Det är egendomligt att ingen av Satakunda-kyrkorna tycks ha haft gapskulle. Åtminstone genomgång från en inre läktare i koret till vinden har dock tydligen funnits i andra finländska kyrkor, t. ex. i Nousis, Wirum, Wemo.[1] I Nyland synes Tenala haft något slags gapskullsanordning[2] liksom även kyrkorna i Sagu, Kimito och Pernå.[3] Gap-

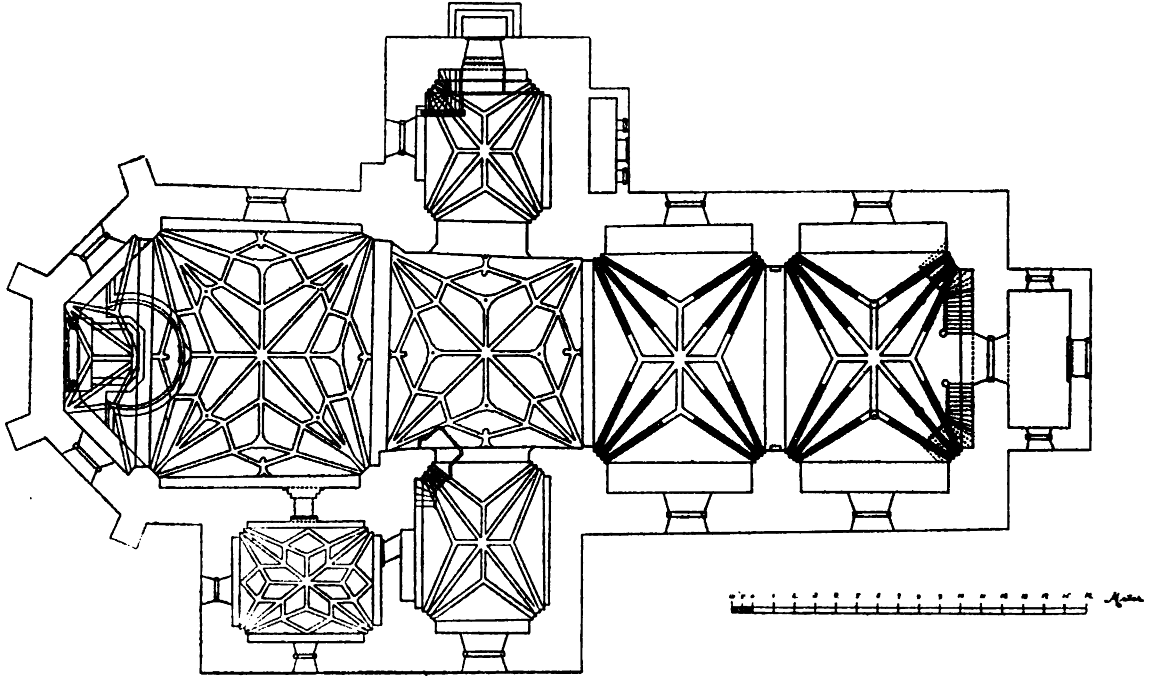


Fig. 72. Enköpings Stadskyrka. Uppmätning i A. T. A.

skulle fanns ju emellertid icke i Sverge varken i Nysätra eller Svärdsjö och möjligen ej heller i Mora II.

Den bestämda bakre gränsen i tiden för gruppens uppkomst ger Folkungatidskyrkornas valvslagningsskede. Emellertid ha våra undersökningar visat att de av Uppsala domkyrkobygges gotiska skede influerade kyrkorna sällan använda horisontala friser ens som takfriser eller dem följande bårdmotiv. Icke heller kunna vi anta att stora enstaka fönster och portaler, vilkas spetsbåge slappats till rundbågig form, kunna ha förekommit under höggotiken. Då förekom icke heller det platta trätaket, vars existens vi kunde sluta oss till i Torsång, Mora I och Husby Sjutolft. Liksom de baltiskt influerade, korsprydda kyrkorna böra våra ha uppförts under 1300-talets senare del och 1400-talets förra

[1] LINDBERG, a. a., s. 42, 43.
[2] LINDBERG, a., s. 61.
[3] LINDBERG, a. a., s. 48, 49 och 70.

hälft. Deras egenskap av sluten grupp förklaras därigenom, medan gruppens relativt långa livslängd har en fullkomlig motsvarighet hos de korsornerade kyrkorna. Av en händelse kunna vi även överblicka det sista skedet av denna arkitekturs blomstring. Ore kyrka, som sedermera rivits, stod under byggnad 1570.[1] Älvdalens kyrka uppfördes i samband med socknens avskiljande från Mora mellan 1574 och 1586. Båda synas av bevarade teckningar att döma ha varit lantliga efterbildningar av de äldre monumenten, som tämligen oorganiskt hopat olika orneringsmotiv (fig. 71).

Det torde vara ställt utom allt tvivel att arkitekturgruppens ursprung är svenskt. Det är också klart att någon mellanlänk måste gått förlorad. I Danmark och Nordtyskland tages visserligen rundbågefrisen upp som ornamental form under medeltidens sista skede, men i intet mig bekant fall får den en så konstituerande betydelse för gavelns gestaltning som i våra kyrkor. Däremot finnas de flesta av de former, som ingå i de svenska kyrkornas ornering, i Nordtysklands och Danmarks dekorativa formvärld, ehuru ej i samma kombination. I Nordtyskland ha vi tegelfigurer t. ex. å tornet i Greifenbergs Mariakyrka[2], som väl stammar från omkring 1300. I Danmark förekommer å S:t Laurentii torn i Roskilde en i tegel och puts utförd bild av S:t Lars, som har stora likheter med figurerna i Dalarna. Tornet stammar från 1400-talets slut, men var säkerligen ej någon isolerad företeelse. I Roskilde Domkyrkas torn liksom i Hellig tre konges kapell äro dekorativa ansikten använda som konsoler i valven. I tornet är ett oxhuvud av en form, som återkommer i figurvalven i Himmeta.[3] Den tunna röda och svartblå ornamentiken i Dala-kyrkorna återfinnes även flerstädes i Danmark, bl. a. just i tornet i Roskilde. Slaglilles kyrka på Själland har i sina valv från omkring 1400 kollonetter, vilkas konsoler utgöras av dekorativa ansikten. Av intresse är också förekomsten av nedtill spetsiga sköldar i Danmark, som ha samma form som de i Nysätra och Möklinta, alltså äro av en äldre typ än de genom Uppsala Domkyrkas torn senare lancerade formerna. De förekomma t. ex. i S:t Lars kapell i Roskilde (stiftat 1384).[4] Även i Nordtyskland börjar sköldformen relativt tidigt att göra sig gällande. Korläktaren är icke heller någon okänd form i Nordtyskland. I Västpreussen förekommer den bl. a. i Thorns Johanneskyrka.[5] Dock har endast parallellföreteelser, icke i något fall några detaljlikheter med Torsång—Nysätragruppens kyrkor konstaterats, och därför må frågan om utländsk influens här lämnas därhän.

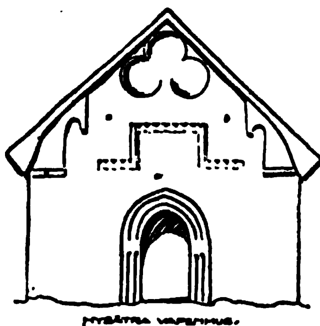
Å andra sidan förekomma de med gubbar och ansikten ornerade valven i ett stort antal kyrkor, där de äro senare inslagna. Långhusvalven i Frösthult, Långtora, Skerike, vapenhusvalvet i Väster Åker m. fl. äro exempel därpå. Långtoravalven ha såväl ansikten som krusade strålar (jfr s. 42). Detsamma gäller Himmeta. Däremot ha de här

[1] Brev från biskop Johannes Nicolai Ofeegh († 1574), i Västerås domkapitels arkiv.
[2] Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern h. 2 s. 58 ff.
[3] Kapellet instiftat 1406; jfr LØFFLER, Udsigt over Danmarks kirkebygninger, Kbvn 1883, s. 291.
[4] LØFFLER, a. a., s. 262 ff.
[5] Bau und Kunstdenkmäler Westpreussens.

ovan uppräknade kyrkorna i Harbo, Haraker, Fläckebo, Enåker och Enköping olika detaljer, som ställa dem i bestämt samband med de rundbågefrisornerade kyrkorna. Konceptteckningen i AFRITNINGAR visar att Harbo, som haft gapskulle, också haft rosfönsterblindering. Alla ha stora valvfigurer. Det är också fallet med Grytnäs, som har en om Vika starkt erinrande takfrisanordning, men där murpelarnas kapitäl ha rader av ansikten såsom i Skerike och Långtora. I vilket förhållande det ovanligt eleganta kurvalvet i Torsång (pl. XIII) står till de övriga kan ej klarläggas förrän man kan studera de målade detaljerna och ansiksbehandlingen i de andra kyrkornas ännu överputsade valv. Emellertid förefaller det sannolikt att ansiktena bildat utgångspunkten och som om konsoler, liksom i övergångstidens arkitektur, varit bärande element. Figurerna i Väster Lövsta snarare hänga i armarna och ha båda benen profilställda till skillnad från de spänstiga bredbenta bärarna av strålarna i Torsångs- och Vikavalven.[1] Någon tidsgradering av allmängiltig art tror jag dock ej att man kan avvinna figurernas växlande form, de äro snarare att anse som utslag av olika byggmästares arbeten.

Blomstringstiden för de välvda kyrkorna, som vi här sammanfört omkring Vika, Stora Tuna, Väster Lövsta och Mora dateras i stora drag av, att man ständigt använder valv av typerna b och c (jfr s. 40—41). En del kyrkor ha yngre valvformer, särskilt Orsa, som har ringvalv och kapitäl med fördjupningar (jfr s. 42), medan Ore och Älvdalen visa prov på en ännu längre gående retardering. Det är en stor förlust att tegelorneringen i så många fall fördärvats i senare ombyggnader. Nu är det endast i några fall, som man kan iakttaga hur andra strömningar tränga in i orneringen. Liksom inom den Mecklenburg—Pommerska gruppens kyrkor är det här 1400-talets högdekorativa stil, som med sina trapp- och bågfriser, sköld- och strömskiftsfigurer löser upp de fasta kompositionerna i ytornerade horisontalmönster.

[1] Avb. i Sv. K. Dalarna I, fig. 159.



Del. *Gertrud Boëthius.*
Fig. 73. Nysätra vapenhus.

8.

Fjortonhundratalets högdekorativa stil.

DE MED SKÖLDAR OCH HORISONTALA BÅRDER ORNERADE KYRKORNA OCH UPPSALA DOMKYRKOTORN. De rundbågefrisornerade kyrkornas märkligaste monument förde oss mitt upp i det nästa skedet av svensk arkitekturhistoria, den period då inom vårt område reaktionen mot gotiken mognat och den medeltida landskyrkoarkitekturen i Svealand når sin sista blomstring och slutligen dukar under för högrenässansen. Det slutliga och, som föregående kapitel visat, länge förberedda genombrottet sker med fullbordandet av Uppsala Domkyrkas torn. Då infördes en del nya dekorationsformer och framför allt ett nytt sätt att ordna röstenas blinderingar. Bårder, isynnerhet trappfriser, varandra skärande bågar, fyrpass, strömskiftsytor och cirklar ordnas över varandra och avbrytas aldrig av vertikalt strävande former. Ett nytt ornament, de i cirkelrunda nischer inskrivna sköldarna, som ha nedtill rundad, någon gång sned 1400-talsform, vinner nu också insteg och blir nästan stilens karakteristikon. Den från Torsång—Nysätragruppen bekanta tiobladiga rosen upptas även. De nya orneringsformerna ha tillämpats såväl i kor och långhusgavlar som i ett stort antal torn, i vapenhus och i korsarmsförsedda kor. Den sistnämnda planformen tyckes stå i ett visst sammanhang med den nya orneringsstilen.

Ombyggnaden av koret i Rasbo är det enhetligaste exemplet på kor med korsarmar. Till den rektangulära västtornskyrka, som vi tidigare lärt känna (s. 61), byggdes ett rakslutet kor med två korsarmar (fig. 5). Materialet är gråsten med tegel i ytskikten utom i murarnas nedre del, som äro helt av granit. Korgaveln har en ovanligt rik ornamentik med en storbågig fris, rosblinderingar och kors (fig. 76). Södra korsarmsgaveln är enklare med endast kors, cirkelblinderingar, horisontalband och strömskift. Den norra korsarmen har samma storbågiga fris som koret, men dessutom tre cirkelnischer med sköldar och horisontala bårder. Valven i koret, som äro samtida med murarna, ehuru de vila på tunna sköldbågar och refflade murpelare, ha avfasade halvstensribbor och ett elegant ribbmönster, där strålarna äro ofasade strax ovan kapitälen och där skärnings-

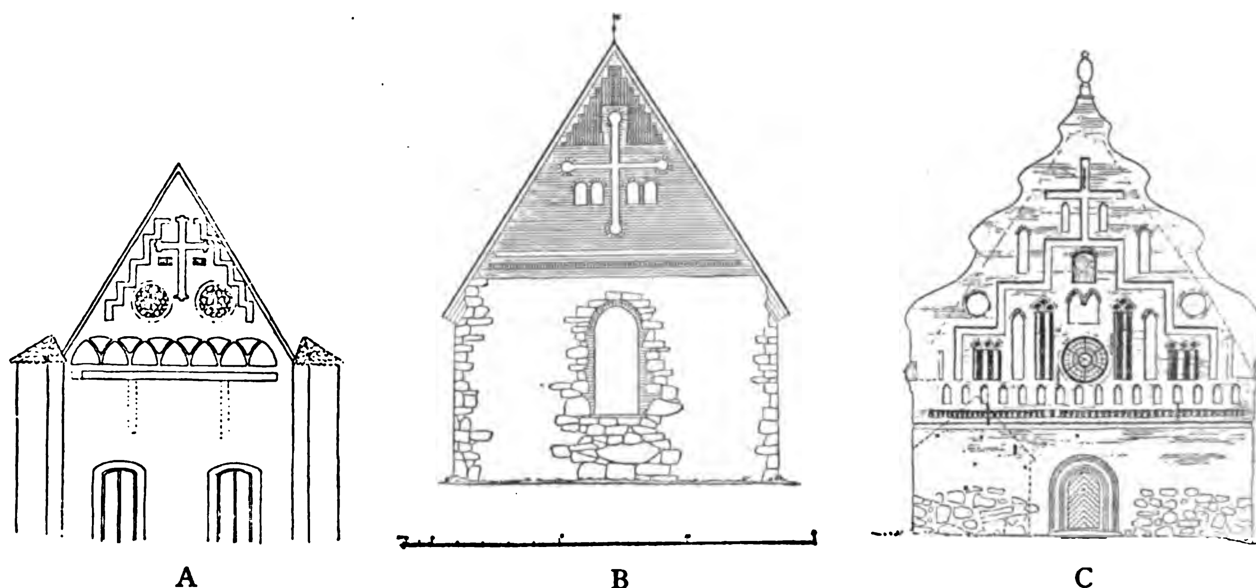


Fig. 74. A. Rasbo östgavel. B. Rimbo östgavel. C. Öster Lövsta västgavel.
Uppmätningar för SVERIGES KYRKOR.

punkterna markeras av trekanter eller ringar. De båda korsarmarna sluta sig i det inre tämligen oorganiskt till koret. De tjocka murgenombrytningarna verka låga och trånga och ge mera intrycket av avskilda kapell än av organiska lemmar, som skulle vidga koret. De ha sannolikt också avsetts till stora helgonkapell, skilda från koret med skrank. Medan högkoret och norra korsarmen blevo fullbordade, stannade arbetet innan den södras valv blev färdigt. Där äro endast anfangen utförda, och dessa ha ornamentala fördjupningar. Kor och korsarmar äro tydligen byggda i ett, och vi ha alltså här ett exempel på en korsning mellan stjärnvalv av b-typ och ringvalv. Vi ha förut jämfört valv och kapitäl med Stora Tuna kyrkas (s. 131) och funnit ett stöd för dess datering till 1400-talets sista fjärdedel. Värmdö kyrka, som icke är tegelornerad, har samhörighet med denna grupp genom korsarmarna, som fogats till en på 1450- och 60-talen byggd kyrka, vars ena valv står mycket nära Storkyrkans ringvalv. Korsarmarna äro således där från 1480-talets slut eller 1490-talet (fig. 76).

Liksom i sitt tidigare byggnadsskede följer Uppsala Trefaldighetskyrka åter Domkyrkans mönster. Två korsarmar tillfogas, av vilka den norra, åt kyrkans förnämliga sida, ornerades med sköldar, kors och horisontalband samt trappfris (pl. XI). Kors och sköldmotiv förekomma alltså här liksom i Rasbo tillsammans med trappfriser. Sträckmurens trappfris har legat utmed murkrönet och dess nuvarande läge ett stycke nedanför beror på att murarna höjts i renässansförband. Valven, som ha halvstensribbor, äro vanliga enkla kryssvalv.

Vaksala kyrka har även den fått korsarmar, vilkas ytskikt äro av tegel i munk-

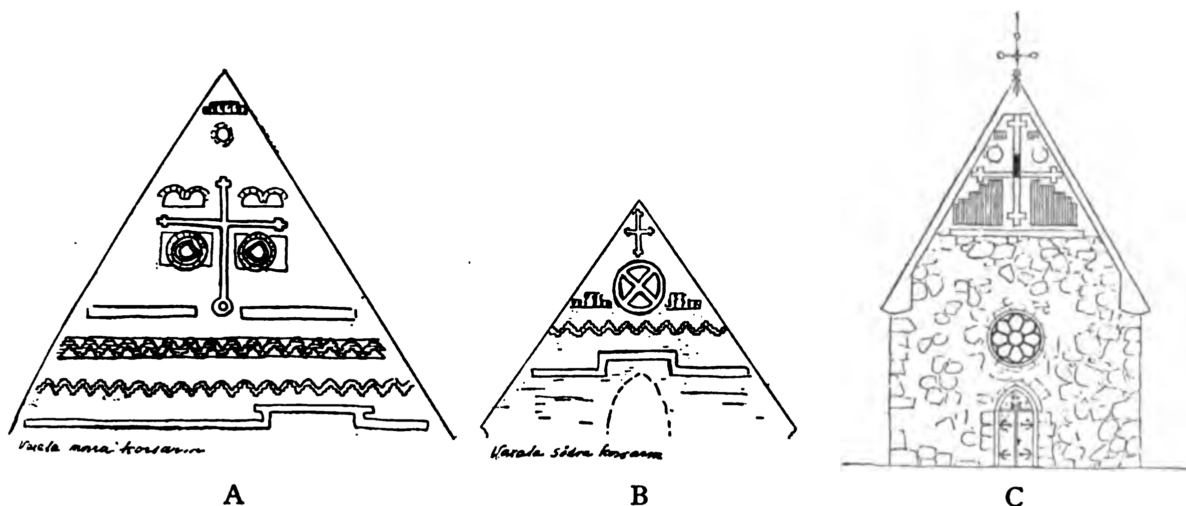


Fig. 75. A—B. Vaksala kyrka. C. Films västgavel. Uppmätt för SVERIGES KYRKOR av Sten Wennerström och Jacob Beck-Friis.

förband.[1] Den norra är sammanbyggd med sakristian. Då detta skedde, ha de fått ett gemensamt röste med rika ornament (fig. 74). Sköldarna återkomma även här tillsammans med korset, och horisontallinjen betonas av parvis ordnade rundbågar ovanför koret. Alla rösten ha ursprungligen haft trappgavlar.[2] Södra korsarmen har en mycket likartad ornering, men sköldarna ersättas av ett i cirkel inskrivet Andreaskors och ovanför detta ett vanligt kors insänkt i murytan. Båda korsarmarna, som ha ungefär samma tegelformat och sannolikt äro tämligen jämnåriga, täckas av ursprungliga stjärnvalv, som sakna sköldbågar och ha enkla anfang. De ha en påtaglig frändskap med valven i Väster Lövsta, och det södras hjässribbor dela sig och ha stöd mot väggen, varigenom en figur bildas som mycket väl skulle kunna tänkas utförd som en bredbent gubbe med strålarna till armar. Det södra kapellet hade enligt PERINGSKIÖLD Oxenstiernas vapen bland målningarna och var därför, efter all sannolikhet, fullbordat under Jöns Bengtssons ärkebiskopstid d. v. s. 1448—1467.

Gamla Uppsala kyrka har också fått tegelornerad gavel under direkt påverkan av tornbygget i Uppsala. Den välvdes och fick samtidigt sin östra gavel påbyggd till trappgavel och dekorerad med sköldar, trappfriser och kors. Valven äro kryssvalv med helstens ribbor och ha fått en ovanlig höjd samt bilda liksom valven i Tierp smala rektanglar. Gamla Uppsala är den enda kyrka, där sköldorneringen förekommer tillsammans med valv av denna typ. Dess bättre äro vi i tillfälle att precisera dateringen. En del av valven voro nämligen målade under Jöns Bengtssons biskopstid och Karl Knutssons regenttid, sålunda på 1450-talet eller c:a 1464, ty 1467, då ärkebiskopen flydde för

[1] Se R. CEDERSTRÖM, Svenska konstminnen h. 9, Sthlm 1916.

[2] PERINGSKIÖLD, Monumenta Uplandica, ibid. s. 232.

den åter segerrike konungen, målade man väl knappast bådas vapen i kyrkan. På grund av likheter i orneringens komposition med korsarmarna i de uppräknade kyrkorna måste man räkna Vendels södra stiglucka[1], Bro, Malsta och Estuna vapenhus till denna trängre krets av byggnader, som inspirerats av domkyrkotornen (pl. III, IX).

Dit räkna vi också i första hand tornet i Skepptuna (pl. X), som direkt upprepar såväl sköldorneringen som fyrpassfrisen och trappbårderna på domkyrkotornen. Överst är en vanlig rundbågefris (koppfris) använd. Valvet i tornet är ett enkelt kryssvalv, som icke ger någon säker hållpunkt för dateringen, men tornet är äldre än långhusvalven, som troligen stamma från omkr. 1460. Tornet i Bollnäs hör också tydligen till denna grupp[2], och i Västmanland spåra vi i två monument direkt inflytande från Uppsala domkyrkotorn, i Björksta och i det norra kapellet vid Västerås Domkyrkas torn, där det ursprungliga valvet också är ett stjärnvalv, som i detalj liknar det i Vaksala södra korsarm. Jag har tidigare antagit[3] att detta kapell byggts av biskop Lydeka (1466—1487), som tillhörde Sparresläkten. I varje fall står det i nära samband med de förut beskrivna. Vapenmålningar och jämförelser med andra byggnader ha alltså givit oss vissa tämligen fasta dateringar för de sköldornerade kyrkorna. Gamla Uppsala korgavel och Skepptuna torn äro de äldsta, båda sannolikt redan från 1450-talet eller omkr. 1460. Vaksala korsarmar, av vilka den södra var färdig före 1467, ge oss en ytterligare hållpunkt, och Rasbo kor med dess något överlastade och osäkert komponerade ornamentik i förening med ringvalv kan icke vara äldre än 1490-talet och icke senare än 1514, då Jacob Ulfssons vapen stått i målningarna. Rimbo kyrka har visserligen icke sköldar, men en ornering med Andreaskors, som står nära Vaksala södra korsarm. Valven i Rimbo äro mycket lika korvalvet i Kärrbo, som uppförts på mitten av 1480-talet. Båda gavlarna i Rimbo visa inblandning av en annan orneringsform, strömskiftsytor med strömönster. Det är också fallet med ett flertal andra sena byggnader, såsom gaveln i Sparrsätra (pl. XVIII), vars till trappfris översatta fyrpassbård och rundbågefris för den till domkyrkotornens krets. Såväl där som i andra byggnader från århundradets slut är det dekorativa schemat uppblandat med andra motiv och missförstått. Frötuna sista tillbyggnad (pl. XVIII), ett aldrig fullbordat torn med ursprungligt ringvalv, bevarar ännu något av hållningen, men korsarmarna i Simtuna, den i sen tid rivna korsarmen i Alunda[4], Husby Långhundras kor och Uppsala Näs gavlar ge alla exempel på orneringens upplösning.

Domkyrkan invigdes 1435, och årtalet 1431 står på västportalen. Det är emellertid egendomligt att de byggnadsverk, som vi med säkerhet kunna datera till 1400-talets andra fjärdedel, icke använda sig av domkyrkotornens nya orneringsformer. Icke ens den rika och omsorgsfullt byggda Öster Lövsta (fig. 74) har i de flitigt använda horison-

---

[1] PERINGSKIÖLD, a. a., s. 188.
[2] Avb. i CORNELL, Norrlands kyrkliga konst., fig. 44.
[3] Studier i Västerås domkyrkas byggnadshistoria, Fornv. 1919, s. 187.
[4] Avb. i AFRITNINGAR, pl. 66.

talbårderna tagit upp en enda form från domkyrkotornet. Men efter i runt tal 1460 finnes det knappt en enda kyrka, som icke smyger in sköldformer eller komponerar gavlarna horisontalt med en användning av trapp- och bågfriser, som tidigare var okänd. Detta kan icke förklaras på annat sätt än att domkyrkotornen ej voro färdiga 1435 och

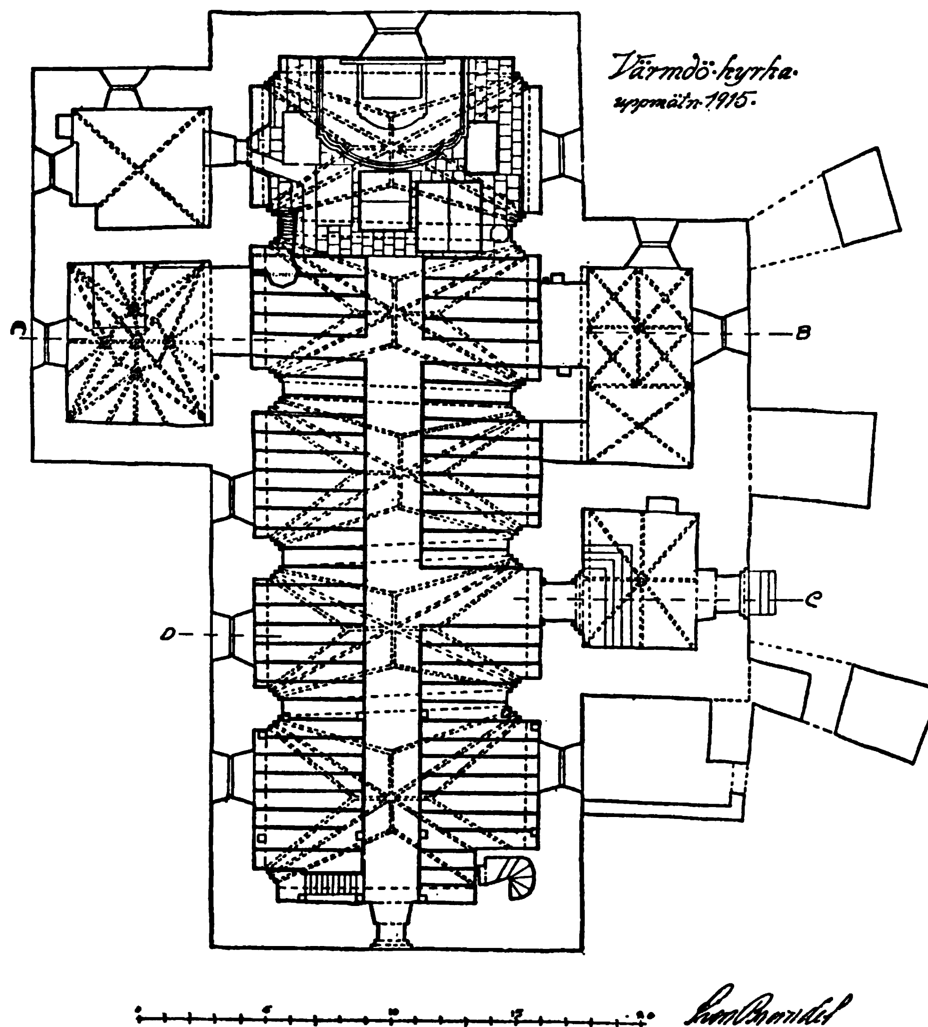


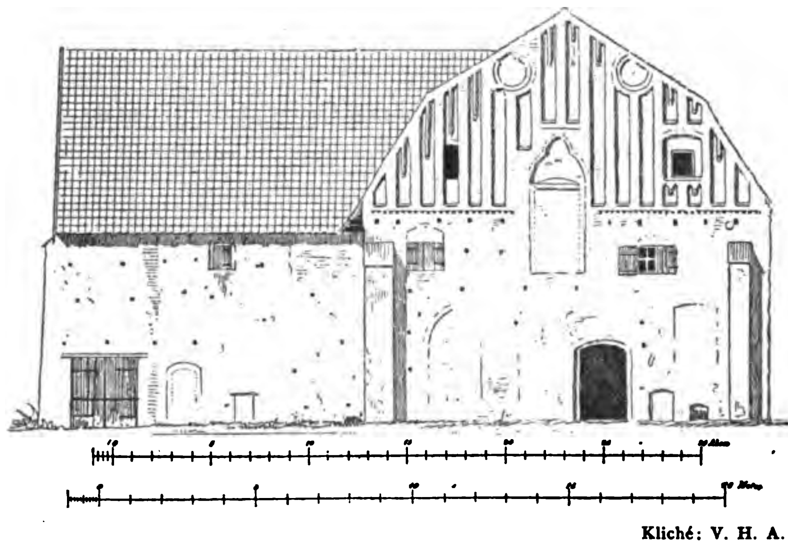
Fig. 76. Värmdö kyrka. Plan uppmätt av Sven Brandel för SVERIGES KYRKOR.

att KJELLBERG rätt tolkat krönikans ord »turris seu media ecclesiæ» (jfr s. 115). Man invigde kyrkan, innan de översta våningarna fullbordats, och deras invigning var antagligen ett av Jöns Bengtssons första värv.

Det är ännu en öppen fråga i vilken grad fullbordandet av domkyrkotornen i Uppsala och den dekorativa stilens slutliga genombrott sammanhänger med de två plantyper, som äntligen förmå rubba något på den rektangulära gråstenskyrkans sega konservatism:

korsarmskoret och den polygona avslutningen. Att de tresidiga koren i Västerås och Strängnäs domkyrkor spritt sistnämnda planform lika väl som stjärnvalven torde vara ofrånkomligt. Västerås Domkyrka, som så tydligt inspirerat Stora Tuna, har dock icke samma valvtyp i koret och i den enda tillbyggnad, som har Uppsala-tornens ornering, det norra tornkapellet. Valvet där tillhörde i stället den här s. k. b-typen. Dess och korets byggnad ha därför knappast skett i samband med varandra. Däremot äro sköldarna en ständigt återkommande ornering på korsarmarna, och det förefaller nästan som om denna plantyp lancerats samtidigt med Uppsala-tornens orneringsschema.

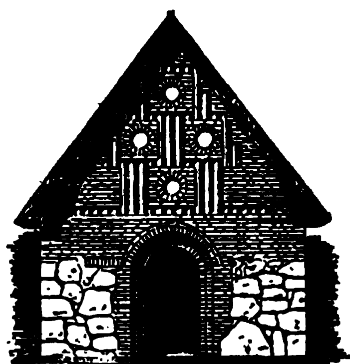
Det har redan flera gånger framhållits, hur den högdekorativa stilen tränger in i de båda äldre arkitekturriktningarna och löser upp orneringen i ett ytornerande strömönster.



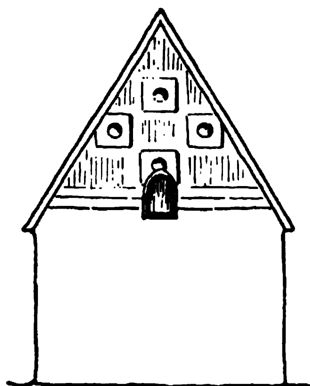
Kliché: V. H. A.

Fig. 77. Ystads kloster.

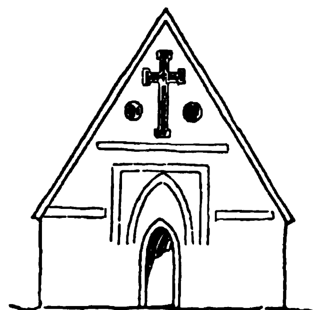
Det sätt, på vilket såväl de baltiska kyrkornas som Torsång—Nysätragruppens fasta gavelkomposition uppblandades med de dekorativa horisontala bårderna, är utan vidare ett bevis för stilarnas inbördes kronologi och den yngre stilens starka livskraft och popularitet. I de kyrkor, som icke längre använda sköldformen, t. ex. Husby Långhundra korgavel, Uppsala Näs, Simtuna, Rasbokil, Sparrsätra västgavel m. fl., har den dekorativa ytorneringen helt segrat över det arkitektoniska momentet och består av en symetriskt ordnad provkarta på de sista århundradenas orneringsformer (fig. 62). Samma upplösning skulle vi otvivelaktigt kunna successivt följa inom de rundbågefrisornerade kyrkorna, om icke så många mellanlänkar försvunnit. Ore västgavel (fig. 71) och, jämförda härmed, Torsång (pl. XVII), Nysätra (fig. 64) och Stora Tuna (fig. 12) äro dock tillräckliga bevis för riktigheten av påståendet.



Kliché: V. H. A.



Del. *G. Boëthius.*



Del. *G. Boëthius.*

Fig. 78. A. Jumkils vapenhus. B. Tierps sakristia. C. Vidbo vapenhus.

STRÖMSKIFTSYTA MED CIRKELBLÄNDER. Det är emellertid icke Uppsalatornen ensamma, som åstadkomma den stora revolutionen i orneringen. Väl några årtionden senare, men ändock tillräckligt tidigt för att bryta sig mot den ännu någorlunda livskraftiga stilen, tränger en annan dekorationsform fram, som släppt varje annat mål än tegelgavelns ytornering. Strömskiftsytan med cirkelblinderingar på rektangulära släta tegelytor förekommer egentligen i Uppland, framför allt i Uppsalatrakten. Jumkils vapenhus (fig. 78 A), Dannemora västgavel[1] och Tierps sakristia (fig. 78 B) representera de säkrast komponerade formerna. Rimbo kyrka inblandar Andreaskors och horisontala bårder på östgaveln, har kors med flanknischer och ett strömskiftsfält på östgaveln (fig. 76 B), och vapenhusets gavel ger, som så ofta är fallet, en matt upprepning av långhusgavlarnas ornamentik. Ununge kor och vapenhus visa hur ornamentet slappnat och uppblandats med korsformer, medan vapenhuset i Rö bevarar något av mönstrets ursprungliga fasthet (fig. 79). Trefaldighetskyrkans med horisontala bårder ornerade vapenhus har i en senare höjning av murarna en strömskiftsyta, vars konturer ge en återklang av t. ex. Jumkils sakristias mönster, men som förlorat rundblinderingarna och passat in ett kors i gavelns spets (pl. XI). Dannemora och Film ha mycket likartade valv, utan eller på tunna sköldbågar med murpelare, markerad kapitälbildning och halvstens avfasade strålar. De båda västra valvkvadraterna ha i båda tämligen rika stjärnvalv, men koret, som skiljes från långhuset av en inbyggd triumfbåge, har endast åttadelat valv. Samma valvform återkommer i Skepthammar och Rasbokil, och alla dessa kyrkor äro målade in på 1500-talet, i vissa fall först på Gustaf I:s tid. Kyrkornas arkitektur, takstolar och murningssätt visa nära släktskap, men Rasbokil har en betydligt mera upplöst tegelornamentik än Dannemora och Film, medan Skepthammar helt saknar tegelornering. Att de emellertid alla tillhöra den medeltida landskyrkans yngsta monument inom vårt område är givet.

[1] Avb. i UPPSALASTUDIER I, fig. 115.

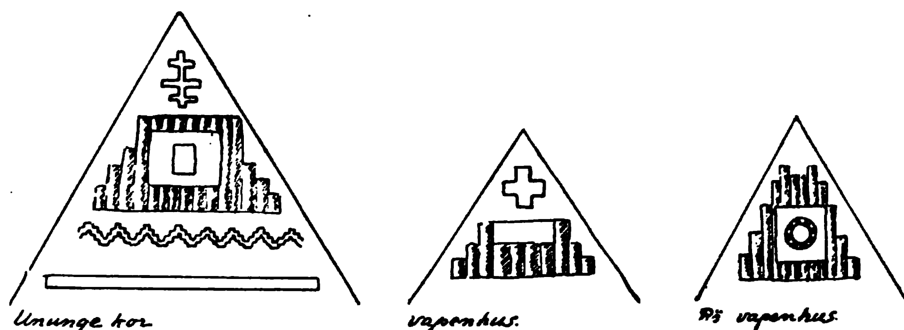


Fig. 79. Ununge kor och vapenhusgavel. Rö vapenhusgavel.

Orneringen, som ju givetvis icke i början var en upplöst ornamentik, utan en komponerad ytornering, kan icke sättas i samband med någon bevarad medeltidsfasad inom vårt område. Jag håller emellertid före, att den är en förenkling av gavlar av den typ, som förekom t. ex. i Ystads kloster (fig. 77). Gaveln i Ystad har möjligen danskt ursprung. Ornamentiken är icke ovanlig i den danska arkitekturen.[1]

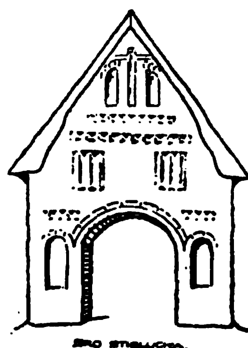
Med de båda riktningarna i tegelorneringen, sköldar och horisontala bårder samt strömskiftsytor ha vi nått fram till den sista utvecklingsfasen i den uppsvenska medeltida landskyrkan. Det var teglet, som gav den sin särprägel, och tack vare teglet var det också, som välvningen kunde taga den fart den gjorde. Ty om teglet också gav karaktär åt exteriören, så var det valven med de rika strålmönsten, dekorativa strålarna och först och sist målningarna, som bestämde rymdkänslan i det inre. Den välvda och målade 1400-talskyrkan är den enskeppiga salkyrkans sista utvecklingsfas. I jämförelse med den gotiska kyrkan äro detaljerna råa och klumpiga, felberäkningar och snedheter förekomma överallt, men det ligger något av frisk skaparhåg, färgglädje och stolthet över tidsålderns verk. Edebo kyrka i Roslagen med sina klumpiga valv och obrutna gråstensmurar spar sin kraft till valvens målningar och friska berättarbragd. De legender och visor, som under sekler fyllt ut tiden vid vinterkvällarnas brasa och sjungits under dagens arbete, ta form för målarens pensel. Det går som en fräsande vårvind av kraft och ungdomligt mod genom tidsåldern. Engelbrekt och Karl Knutsson satte strömmen i gång. Det var ungrenässansen som bröt in. Under Sturarna växte den sig stark. Det finns då knappt en enda socken inom vårt område, som inte gör en större ombyggnad eller helt nybygger sin kyrka. Det är som om den vaknande lusten för bragd också med nödvändighet trängde sig fram på konstens område. I stjärnvalvens målningar mer än i annat är det nu som den svenska skaparkraften växer. Utländska förebilder användas på alla om-

[1] Jfr S. Maria i Helsingør och kyrkan i Kjerteminde, TRAP, Kongeriket Danmark, 2, s. 311 och 3, s. 370.

råden. Den störste dekorationsmålaren var måhända tysk och arbetade i varje fall med tyska träsnitt som förebild, och de förämsta skulpturerna voro verk av främmande krafter. Men ingen, som fördjupat sig i studiet av våra svenska landskyrkor, kan undgå att känna den svenska klangen i anslaget. Edebo kyrkas målningar kunna endast ha uppstått på svensk mark, Stora Tunas storvulna nybyggnad med sina väldiga tegelfigurer bära varsel om det friska humöret hos sena tiders dalmålare.

Och om också tidens livliga kommunikationer, handelsintressen och politik gåvo en viss nordtysk färg åt tidsålderns svenska konst, så bär just en av de uppländska landskyrkorna med sina inskrifter vittne om att man kände svenskt och var stolt över det land och folk, som sekellång utveckling började att ge formen av ett fosterland i vår tids mening:

Gentes scitote quod claret Suecia
vicine sive remote plebeque militia.



Del.: *Gertrud Boëthius.*
Fig. 80. Stigluckan i Bro.

Register över kyrkor och andra byggnadsverk i Sverige.

Med kortfattad byggnadshistoria för kyrkorna inom det här behandlade området.

ALSIKE, Uppl., s. 82, 83, fig. 4.

I. Antagligen avlångfyrkantig tegelkyrka utan sakristia. Fönstrens form okänd. Utmed takfoten strömskift och i hörnen lisenartade förkroppningar. Platt trätak. 1200-talets tredje fjärdedel.

. II. Torn, sakristia och vapenhus tillbyggas.

III. Långhuset får tegelvalv med helstens ribbor. c. 1430—c. 60.

IV, Nya valv. 1631.

V. Nya valv, tornet ombygges, nytt kor och korsarmar. 1700—1800-talen.

Källa: Sv. K. Uppl. IV: 1.

ALSNÖHUS, Uppl., s. 23, 84, *78*, fig. 5, 22.

ALUNDA, Uppl., s. 17, 61, 140.

I. Kyrka med smalare, sannolikt rakslutet kor och västtorn. Sakristia i norr. Helt av gråsten. I långhuset troligen platt trätak. 1200-talets förra del.

II. Koret rives och ett större kor tillbygges av långhusets bredd. Valv med helstens ribbor slås; sakristian utvidgas så, att den får tre rum. 1400-talets mitt, närmare bestämt före 1465, då kyrkan målades.

III. Korsarm tillbygges i söder med tegelornerat röste. 1400-talets slut.

Källor: Sv. K. Uppl. (ms. av G. Boëthius), KLINGSPOR i V. F. T., I, s. 11.

ALVASTRA Ög., s. 65.

ARBOGA FRANSISKANERKYRKA, Västm., s. *96*, fig. 49.

ARBOGA LANDSKYRKA, Västm., s. 17, 42, 62, 116; Pl. X.

I. Kyrka med långhus, smalare kor och absid. 1100-talet.

II. Koret rives och ett nytt tresidigt avslutat kor av långhusets bredd tillbygges; västtorn. Platt trätak. Rundbågiga tämligen små fönster med tegelomfattning, placerade högt upp. 1200-talets början.

III. Tornet höjes och kyrkan får ett nordligt skepp samt välves med tegelvalv. Medeltidens senare del.

Källa: Ex. PROT. 1915, s. 27.

ASK, Ög., s. 57.

ASPNÄS, Uppl., Pl. XVI. En nästan kvadratisk tegelbyggnad med förhall och sakristia uppförd i munkförband med glättade fogar. Alla gavlar senare raserade. Stora spetsbågiga fönster med profilerade smygar. Från början välvd med gotiska kryssvalv. 1300-talets senare hälft eller mitt. Står nära Ängsö, jfr s. 113.

BADELUNDA, Västm., s. 34, 120, fig. 10, 60.

I. Avlångfyrkantig gråstenskyrka med smalare rakslutet kor. Platt trätak. 1200-talets förra del.

II. Sakristia tillbygges i norr.

III. Kyrkan välvs med stjärnvalv av typ b. Korvalven sakna kapitäl, men ha förtjockade ribbor på kapitälens platser. 1400-talets slut.

IV. En valvkvadrat tillbygges i väster med tegelornerad gavel, som hämtat sin komposition från Västerås Domkyrkas tornfasad efter sedan stentavlorna infällts. 1500-talets förra hälft.

BERG, Västm., s. 42, 111.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med tegel i gavlar och omfattningar. Sakristia. Trätunnvalv med svängda högben av samma form som Romfartunas. Glugg från sakristivinden till koret. Fönstren kopplade. Senast omkr. 1300.

II. Långhuset får stjärnvalv av typ b med inslag av typ c. C. 1490.

Källa: GRAU.

BJÖRKLINGE, Uppl., s. 40, 95.

I. Rektangulär kyrka av gråsten och något tegel. Trätunnvalv. 1280—1350.

II. Kyrkan välves med kryssvalv med ribbor av trifoliumformad genomskärning. 1400-talets början. Målningar från 1400-talets mitt.

III. En västlig travé tillbygges, från början välvd med stjärnvalv av typ b. Målningar från tiden vid biskopskiftet 1468 (båda biskoparnas vapen).

IV. Förlänges kyrkan åt öster, taket avvalmas och sandstensskulpturer göras. 1600-talet.

BJÖRKSTA, Västm., s. 37, 111, 113, 125, 131, 140; fig. 70, pl. X.

I. Rektangulär gråstenskyrka med trekopplat östfönster inom rundbågig nisch. Trätunnvalv. Omkr. 1300.

II. Kyrkan välves med kryssvalv av tegel. Invigd 1349.[1]

III. Vapenhus tillbygges i söder. Gaveln orneras av rundbågefris och cirkelblindering. Ett torn uppföres i väster från början täckt av stjärnvalv.

Källor: GRAU. EX. PROT. 1910—11, s. 23.

BJÖRSKOG, Västm,, s. 17, 62. Endast tornet, östra och västra gavlarna kvarstå av den äldsta kyrkan. Gråstenstorn i huggsten med trappor i murarna och rester av valv av gråstensflis. Omkr. 1200.

BOGLÖSA, Uppl., s. 131.

I. Rektangulär gråstenskyrka med trätunnvalv (säkerligen kan vid närmare undersökning ett äldre skikt konstateras). Ornerade vindskidor från 1200-talet. Senast omkr. 1300.

II. Stjärnvalv av samma form som Nysätras.

BOLLNÄS, s. 140.

Källa: EX. PROT. 1911, s. 116. — A. T. A.

BRO, Västm., s. 17, 62, 86, fig. 35.

I. Gråstenskyrka med tresidigt avslutat kor, strävpelare och västtorn. Smala rundbågiga fönster med tegel i omfattningarna placerade ett och ett högt upp under murkrönet. Innertak av bräder, möjligen i ryggåsform (möjligt är också att det varit öppen takstol). 1200-talets förra del.

II. Kyrkan välves med stjärnvalv med ansikten. Sena valv av typ c. 1400-talets slut eller senare.

BRO, Västm., Stiglucka, fig. 80. Av tegel med blinderat röste, som är typiskt för de sena upplösta strömönstren. Porten flankerad av rundbågiga nischer. 1400-talets slut.

Källa: EX. PROT. 1915, s. 19.

BRO, Uppl., s. 140.

I. Kyrka bestående av ett rektangulärt långhus motsvarande den nuvarande kyrkans andra och tredje travéer från öster, sannolikt ett smalare kor med absid. Platt trätak. Smal rundbågig portal i söder. 1100-talet.

II. Kyrkan förlänges åt väster med två travéer samt välves med tegelvalv med enstens ribbor. Omkr. 1430—omkr. 1460.

III. Sakristian tillbygges eller förstoras.

IV. Det gamla långhuset välves.

V. Koret rives och ett nytt kor tillbygges, som får långhusets bredd. Stjärnvalv av typ b. Vapenhus med samma ribbor i valvet och tegelornering inspirerad av Uppsala domkyrkotorn. Omkr. 1465—omkr. 1490.

BY, Dalarna, s. 51, 83, 122, 125.

I. Kyrka av gråsten. 1100- eller 1200-talet. Endast grundmurarna bevarade.

II. Rektangulär kyrka av gråsten och tegel med kapell i norr och sakristia uppföres å ny plats. Tegelornerade gavlar med dekorativa figurer i tegel och gråsten föreställande de båda heliga konungarna. Ovisst om den var välvd eller om tegelvalv tillkommo i en senare period. Det förra dock sannolikast. Stod nära Torsång I. Sannolikt omkr. 1400.

III. Under nyare tid raseras kyrkan och en ny bygges.

Källor: Carl Larsson i By, En Dalasockens historia, Sthlm 1920. — A. T. A. — U. B.: S. 47 B.

BYARUM, Smål., s. 74.

BÄLINGE, Uppl., s. 17.

I. Gråstenskyrka med västtorn, närstående Rasbo I och Alunda I.

II. Tegelvalv och andra medeltida till- och ombyggnader, som ännu ej äro utredda, samt reparationer i nyare tid.

BÖRJE, Uppl.

I. Kyrka med långhus och smalare kor och sakristia. Material: gråsten med tegel i omfattningar. Fönstren placerade ett om ett. Klöverbladsformat trätunnvalv. 1310—50.

II. Tegelvalv med helstensribbor. 1430—60.

Källor: EX. PROT. 1911, s. 79.

DANMARK, Uppl., s. 16, pl. XIX.

I. Tegelkyrka, möjligen med ursprungligt torn, hög gråstensgrund och trapp- eller rundbågefris utmed takfoten. Tornet ornerat med trappfriser. Sannolikt närbesläktad med Tensta och Vendel. Omkr. 1300.

II. Ett tresidigt avslutat kor tillbygges och hela kyrkan välves med kryssvalv med helstens ribbor. I söder tillfogas ett vapenhus med tegelornering. 1400-talets mitt (tidigast andra fjärdedel).

Källa: PERINGSKIÖLD, Monumenta Uplandica I.

DANNEMORA, Uppl., s. 27, 143, fig. 31.

I. Rektangulär gråstenskyrka med sakristia och tegelornerade rösten. Stora rund- och spetsbågiga fönster. Stjärnvalv med halvstensribbor och inbyggt trimfröste. 1400-talets sista fjärdedel.

II. Vapenhus tillbygges. Kyrkan målas. 1500-talets början.

Källor: Sv. K. (ms. af G. Boëthius); G. Boëthius, Stilströmningar, UPPSALASTUDIER I.

DINGTUNA, Västm., s. 111.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med tegelomfattade fönster. I norr sakristia med högt tunnvalv av sten, möjligen indelad i två våningar. Fönstren kopplade, det östra inom nisch. Innertaket ett halvrunt trätunnvalv. Omkr. 1300.

II. Kyrkan välves med stjärnvalv med halvstensribbor. 1470—85.

III. Sakristian ombygges, taket avvalmas.

Källa: EX. PROT. 1915, s. 5.

EDEBO, Uppl., s. 144.

I. Rektangulär kyrka med sakristia i norr. Material: gråsten med tegel i röstenas spetsar och omfatt-

[1] GRAU, s. 633.

ningar. Stjärnvalv av tegel med rektangulära halvstensribbor och murpelare, men inga sköldbågar. Valven stå Kårsta och Kärrbo nära, tämligen klumpiga. Omkr. 1490.

II. Vapenhus tillbygges. Kyrkan målas. Omkr. 1514.

Källor: ASPLUND, Edebo kyrkas målningar, UPPSALASTUDIER I, s. 134. EX. PROT. 1912—13, s. 5.

EDSBRO, Uppl., s. 120, fig. 61.

I. Kyrka av täml. finhuggen gråsten. Troligen 1200-talet.

II. Kor med östgavel av tegel med ornering. Stjärnvalv med halvstensribbor. 1470—c. 90.

Källa: JANSE, Uppland.

EDSBRO, Stiglucka: Efterbildar öströstet på koret. 1400-talets slut.

EKEBY, Uppl., s. 83, 117.

I. Avlångfyrkantig kyrka med sakristia. Sannolikt platt trätak. Troligen 1200-talets förra del.

II. Kyrkan härjas av brand. Gavlarna höjas i tegel och orneras med kors och bårder. Valv med helstensribbor. 1425—50.

III. Vapenhus tillbygges i söder. 1400-talets slut.

Källor: Sv. K. Uppl. (ms. av G. Boëthius).

ENKÖPING, VÅR FRU KYRKA, s. 41, 125, 136, fig. 72, pl. XIV.

I. Sannolikt korsformig kyrka med centraltorn. Material: gråsten. Tillhörde sannolikt Sigtuna—Gamla Uppsala-gruppen. Senast 1100-talets förra hälft.

II. Kyrkan ombygges, förlänges åt väster och får nytt, tresidigt kor samt välves med stjärnvalv med halvstensribbor och dekorativa figurer. Står nära Hedemora, Harbo m. fl. 1400-talets senare hälft.

III. Den medeltida exteriören omvandlas. Nyare tid.

Källa: EX PROT. 1911.

ENÅKER, Uppl., s. 126, 136.

I. Rektangulär kyrka med sakristia i norr. Stora enstaka fönster. Stjärnvalv med halvstensribbor och figurer. Av samma byggmästare som Grytnäs, Haraker, Harbo m. fl. 1400-talets slut.

II. Vapenhus tillbygges (senare rivet).

III. Kyrkan fördärvas i en 1800-tals restaurering, får torn, kor och nygotiska detaljer.

ERENTUNA, Uppl., s. 34, 37, 38, 39, 48, 74, 105, *107—110*, pl. VII.

I. Kyrka med smalare rakslutet kor. Sakristia. Material: gråsten med tegel i ytskikten. Rikt ornerade gavlar med fönster och trifolium-blindningar samt axmurning. Tegelvalv i koret, tunnvalv av bräder i långhuset. Omkr. 1310.

II. Långhuset välves med tegelvalv med helstensribbor. Invigt 1435.

III. Vapenhus tillbygges och välves. 1400-talet.

Källor: AF UGGLAS, Till kännedomen om det gotiska måleriet i Uppland, UPPSALASTUDIER I, s. 18.

ESTUNA, Uppl., s. 33, 34, 84, 85, 140.

I. Kyrka med smalare kor och sakristia, Material: gråsten, antagligen med tegel i fönsteromfattningar. Väggarna invändigt kvaderristade. Öppen takstol. 1200-talets förra hälft.

II. Trätunnvalv göres i långhuset. Invigt 1298.

III. Kyrkan välves med stjärnvalv med helstensribbor av typ från 1425—60 samt målas under Jöns Bengtson Oxenstiernas tid.

Källor: HILDEBRAND i A. T. 2: 383. KLINGSPOR i U. F. T., II, s. 9.

FALUN, KOPPARBERGS KYRKA, s. 28, *129*, pl. XV.

I. Rektangulär tornlös hallkyrka av tegel med sakristia i norr. Sakristians övre våning öppen mot korets sidoskepp. Åttkantiga pelare och stjärnvalv av typ b i mittskeppet, kryssvalv i sidoskeppen. Tegelornerat väströste med koppbågefris, portaler av glaserat och oglaserat tegel och samma profil som Vika sydportal.

Under 1700-talet omvandlas kyrkan, får torn, kor och avvalmat tak.

FILM, Uppl. s. 25, 43, fig. 15.

I. Rektangulär kyrka i norr. Material: gråsten med tegel i gaflar och omfattningar. Kors- och bårdblinderingar. Enstaka stora spetsbågiga (resp. rundbågiga) fönster. Stjärnvalv med halvstensribbor. Sakristia med vindsglugg till koret. 1400-talets sista fjärdedel.

FITTJA, Uppl., s. *15*, 23, 46, 50, pl. XV.

Källa: KLINGSPOR i U. F. T., I s. 19.

FLÄCKEBO, Västm., s. 136.

I. Rektangulär kyrka med sakristia i norr. Material: gråsten och tegel. Stora fönster, placerade ett och ett. Gavlarna troligen tegelornerade. Stjärnvalv med halvstensribbor och tegelfigurer. Samma grupp som Haraker. 1400-talets slut.

II. Vapenhus tillbygges.

III. Kyrkan förlänges åt öster. Taket avvalmas.

FOLKÄRNA, Dalarne, s. 51, 125, 131.

I. Rektangulär gråstenskyrka med sakristia. Troligen 1300-talet eller början av 1400-talet.

II. Ett torn tillbygges i väster av gråsten och tegel, med rika tegelornament och figurer i exteriören. Sannolikt välves kyrkan. 1400-talets senare hälft.

Källor: EURÉN, AXEL, Tal och Predikan vid Kyrkoinvigningen i Folkerna jemte Berättelse om Folkerna Församlings Gamla och Nya kyrka. Sthlm 1853. Kyrkans arkiv.

FORSHEM, Västerg., s. 31.

FRÖJESLUNDA, Uppl.

I. Rektangulär kyrka med sakristia. Material: gråsten med tegelgavlar och omfattningar. Ornerad med kors, trappbårder och strömskrift. 1400-talets senare hälft.

II. Vapenhus tillbygges.

FRÖSTHULT, Uppl., s. 41, 49, *105—109*, 117, 135.

I. Rektangulär kyrka med sakristia i norr. Material: gråsten med tegelornering i gavlar och omfattningar av tegel. Fönstren kopplade. Invändigt trätunnvalv. C. 1280—c. 1310.

II. Kyrkan täckes med stjärnvalv med senare borthuggna figurer i strålarna. Omkr. 1470—90.

Källor: EX. PROT. 1910 s. 13; PERINGSKIÖLD.

FRÖTUNA, Uppl., s. 15, 61, 62, 140, pl. XVII.

I. Kyrka bestående av långhus och absid. Sakristia i norr. Stenomfattad portal i murens yttre liv, små rundbågiga fönster i söder. 1100-talet.

II. Kor och absid rivas och kyrkan förlänges österut med ett nytt kor av långhusets bredd. Kopplade fönster med tegelomfattningar. Troligen platt trätak. Omkr. 1250—omkr. 1280.

III. Kyrkan välves med stjärnvalv av tegel med helstensstrålar. Glasmålningar i korfönstren med Johan Kristersson Vasas (1449—77) och hans första hustrus, Brita Stures († 1472) vapen. 1425—omkr. 1460.

IV. Vapenhus avdelat med kapell i öster tillfogas utanför södra portalen. Täckes av stjärnvalv med Sten Stures, hans gemåls och Jacob Ulfssons vapen, som alltså målats mellan 1470 och 1503.

V. Torn tillbygges i väster, men fullbordas ej, utan förses med tegelornerad gavel med trapplister och sköldar. Stjärnvalv med ringar, före 1503 då kyrkan försågs med målningar. 1400-talets slut.

Källor: SVENSK ARKITEKTUR 1909, h. 2, s. 9—11, pl. 11—16; EX. PROT. 1910 s. 57; KLINGSPOR i U. F. T. II, s. 21. PERINGSKIÖLD.

FUNDBO, Uppl., s. 27, 31, 32, 33, 34, 47, 109, 110, 122, fig. 34, 53, pl. VIII.

I. Kyrka med smalare kor och absid. Material: gråsten. Portal i söder med sandstensomfattning. Platt trätak i långhuset, öppen takstol i koret. 1100-talets andra hälft.

II. Kyrkan förlänges åt väster, murarna höjas med tegel och få i koret strömskiftsbård, på östra långhusgaveln stigande strömskiftsytor. Trätunnvalv i långhuset, tunnvalv av tegel i koret. Invigd 1301.

III. Kyrkan välves med tegelvalv med helstensribbor. Vapenhus tillbygges. Arbetena pågå 1439—43. I målningarna har stått årtalet 1453.

Källor; SYLWAN, kalkmålningar i Uppland, A. T. XIV, s. 77. KLINGSPOR, U. F. T. III, s. 35.

FÄRNEBO, Västm. s. 111.

I. Rektangulär gråstenskyrka med sakristia. Trätunnvalv. Troligen 1300-talets förra hälft.

II. Stjärnvalv av B-typ. Omkr .1465—omkr. 1490.

III. I nyare tid ombygges kyrkan och får korsarmar och centraltorn. Det gamla långhuset bibehålles dock.

GAGNEF, Dalarna, s. 83, 124, 126, fig. 67.

I. Rektangulär gråstenskyrka av mycket små mått. Proportionerna överensstämma med Stora Tuna och By äldsta kyrkor. Troligen 1200-talets förra del.

II. Kyrkan rives utom norra väggen och en ny gråstenskyrka av större mått med sakristia i norr uppföres. Gapskulle. 1300-talets slut eller 1400-talets början.

III. Vapenhus tillbygges. Kyrkan välves med stjärnvalv med halvstensribbor. 1400-talets senare hälft.

IV. Kyrkan utvidgas åt söder med ett sidoskepp. 1674—88.

V. Valven rivas och kyrkan vidgas åt väster. Tunnvalv av tegel. Tom. 1771—72.

Källa: Sv. K. Dalarna 1, s. 109, undersökningen senare kompletterad med grävningar.

GAMLA UPPSALA, Uppl., s. 20, 36, 50, 57—59, 63, 64, 87, 88, *139—140*.

I. Treskeppig gråstenskyrka med korsarmar, centraltorn, kor och tvärskepp med absider.

II. Kyrkan härjas av brand på 1240-talet. Därefter raseras hela byggnaden utom koret, centraltornets nedre delar och absiden, som få bilda en kyrka.

III. Gavlarna och murarna höjas i tegel och få blinderingar med trappfriser och sköldliknande ornament. Kyrkan välves med tegelvalv med helstensribbor. 1400-talets mitt (målad i Jöns Bengtssons tid, sannolikt på 1450-talet eller omkr. 1464).

Källor: KJELLBERG, Gamla Uppsala Domkyrka; CORNELL, Sigtuna och Gamla Uppsala.

GARDE, Gottl., s. 25, 27, 31, 64.

GRANGÄRDE, Dalarna, s. 48, 51, 125, 130.

I. Tegelornerad gråstenskyrka med sakristia och nordligt kapell. Sakristians övervåning öppen mot koret. Murarna krönta av tegelfris av samma profil som Torsångs. Ornerad med växelmålning i vitt. Under frisen insänkt band med målad ranka i caput mortuum och dekorativa ansikten i relief, utförda i tegel och puts. Invändigt tegelvalv av okänt utseende. 1400-talets senare hälft.

II. Kyrkan ombygges på 1600-talet och förändras ytterligare under nyare tid.

GRYTA. Uppl., En gråstenskyrka av okänt utseende, får på 1400-talets mitt tresidigt kor och välves med kryssvalv med helstensribbor.

GRYTNÄS, Dalarna, s. 41, 42, 136.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med stjärnvalv med tegelfigurer och dekorativa ansikten på murpelarnas kapitäl. Samma grupp som Harbo och Haraker.

II. I nyare tid har kyrkan ombyggts med torn och i öster fått avvalmat tak.

GUMLÖSA, Skåne, s. 11, 65.

HACKSTA, Uppl.

I. Rektangulär kyrka med smalare kor. — Smal rundbågig tegelomfattad portal. Platt trätak(?) c. 1225—80.

II. Sakristia tillbygges.

III. Vapenhus tillbygges och kyrkan välves med stjärnvalv av typ b.

HAGA, Uppl., s. 83, fig. 81. — I. Rektangulär gråstenskyrka med platt trätak.

Följande perioder se Sv. K., Uppl., IV.

HALLA, SÖ. s. 42.

HALMSTAD, s. 92.

HARAKER, Västm., s. 126, 136.

I. Rektangulär kyrka av gråsten och tegel med sakristia med gapskulle i norr. Fönstren placerade ett och ett. Innertaket stjärnvalv med figurer och ansikten. 1400-talets slut.

II. Kyrkan förlänges västerut, taket avvalmas, torn tillbygges. Nyare tid.

HARBO, Uppl. s. 126, 136.

I. Rektangulär kyrka med sakristia. Material: gråsten och tegel. Stjärnvalv med avfasade halvstensribbor och tegelfigurer. Samma grupp som Haraker. 1400-talets slut.

II. Vapenhus tillbygges (rivet).

III. Kyrkan förlänges åt öster. Sakristian rives. Nyare tid.

Källor: K:ans arkiv, GRAU.

HARG, Uppl.

I. Kyrka av gråsten med stjärnvalv av b-typ. Sannolikt från 1480—1500.

II. Kyrkan målas. 1514.

III. Tillbyggnad på 1700-talet.

Källa: Ex. PROT. 1912—13, s. 113.

HEDEMORA, Dalarne, s. 46, 51, 125, *130—36*, fig. 70.

I. Rektangulär kyrka med sakristia. Materialet övervägande tegel. Murarnas krön ornerat av profilerad, målad fris och horisontalband. Västra gaveln med rundbågefris och trifoliumblindering. Stjärnvalv med tegelfigurer. 1470—90.

II. Torn tillbygges i väster. Nedre delen gråsten, övre tegel i munkförband. Ornerat med trapp och rundbågefris. 1500-talets förra hälft.

III. Kor och sidoskepp utbyggas.

HELGA TREFALDIGHET, se UPPSALA.

HIMMETA, Västm., s. 42, 62, 135.

I. Rektangulär gråstenskyrka med västtorn. Små rundbågiga tegelomfattade fönster. Platt trätak eller öppen takstol. Står nära Bro och Arboga landskyrka. 1200-talets början.

II. Kyrkan välves med stjärnvalv av en blandform av typ c. och d.

HJÄLSTA, Uppl., fig. 60.

I. Rektangulär kyrka. Stora spetsbågiga fönster. Tegelornerade gavlar med fönsterblinderingar och kors. 1400-talets senare hälft.

II. Efter en paus i byggnadsarbetet inslås stjärnvalv. Sakristian tillbygges. 1400-talets senare hälft.

Källor: Ex. PROT. 1911, s. 134.

HOSSMO, Smål., s. 57.

HUBBO, Västm., s. *117—20*, 125, 126.

I. Rektangulär kyrka med tegelornerade gavlar. Sakristia. Besparingsbåge i korets norra mot sakristian vettande mur. Troligen platt trätak. Samma grupp som Knivsta och Härnevi. 1300-talets senare del.

II. Stjärnvalv över allt. Vapenhus.

Källor: Ex. PROT. 1910, s. 32.

HUSABY, Västerg., s. 64.

HUSBY ERLINGHUNDRA, s. 63. Se Sv. K., IV s. 1.

HUSBY-LYHUNDRA, Uppl., s. 11, *14*, 36, 62, 110, fig. 3, 46.

I. Gråstenskyrka med smalare kor och absid. Smal sandstensomfattad portal. Sockel av sandsten. 1100-talet.

II. Koret rives och ett nytt kor av samma bredd som långhuset uppföres. Kopplade tegelomfattade fönster. Trätunnvalv. Sakristia med kryssvalv av gråsten. Omkr. 1280—1310.

III. Kyrkan välves med valv med helstensribbor.

HUSBY-LÅNGHUNDRA, Uppl., s. 15, 62, 120, 140, fig. 62.

I. Rektangulärt långhus och smalare kor med absid.

II. Tegelvalv. 1400-talets förra hälft.

III. Kor och sakristia rivas och kyrkan förlänges åt öster med ett tegelornerat stjärnvälvt kor. Nu eller något tidigare tillfogas vapenhuset. Enligt inskrift 1460.

Källor: Ex. PROT. 1912—13, s. 41.

HUSBY-SJUTOLFT, Uppl., s. 40, 122, 132.

I. Rektangulär kyrka av tegel och något gråsten med sakristia i norr. Profilerad spetsbågig tegelportal i söder. Muren genom sakristia och kor genombruten av två tunnvälvda gångar, en i nedre våningen och en i sakristians övre våning. Såväl den övre som den nedre ha utgångar åt norr och söder. Platt trätak. Står nära Knivsta.

II. Torn tillbygges. 1400-talets förra del.

III. Vapenhus tillfogas i söder och kyrkan välves med stjärnvalv och nätvalv med helstensribbor.

HÅTUNA, Uppl., s. 105, pl. XVI.

I. Gråstenskyrka utan tegel. Endast västgaveln synlig. Troligen platt trätak. Omkr. 1200-talets förra del.

II. Kyrkan utvidgas åt söder och öster till en rektangulär tunnvälvd kyrka. Profilerad tegelomfattad portal. Sakristia med gotiskt fönster. 1300-talets mitt.

III. Kyrkan välves med stjärnvalv med enstensribbor. c. 1430—c. 1460.

Källor: Ex. PROT. 1911, s. 141.

HÄGGEBY, Uppl., s. 61.

I. Rektangulär kyrka med västtorn. Material: Gråsten med tegel i omfattningar. Rundbågiga tämligen små fönster med tegelomfattning placerade ett och ett. Platt trätak. 1200-talets början.

II. Eldsvåda. Trätunnvalv och i öster trekopplat fönster. Omkr. 1300.

III. Kyrkan välves med fyra och åtta delade tegelvalv på sköldbågar och murpelare. Helstensribbor. 1425—50.

HÄRKEBERGA, Uppl., s. 40, 110, pl. II.

I. Rektangulär kyrka med sakristia. Material: Gråsten med tegel i omfattningar. Ut- och invändigt vitputsad. Kopplade fönster. Trätunnvalv. 1280—1310.

II. Stjärnvalv av b-typ. Vapenhus tillbygges och välves. Målningar av Albertus Pictor. Omkr. 1465—omkr. 1485.

Källa: CORNELL och WALLIN, Sengotisk monumentalmåleri i Sverige. Sthlm 1917.

HÄRNEVI, Uppl., s. *117—120*. Fig. 32, 58.

I. Rektangulär kyrka med sakristia i norr. Av gråsten med takfris och gavelrösten av tegel. Fönsterblinderingar, horisontalband och strömskift. Tak av trä något uppvälvt. 1300-talets senare hälft.

II. Ovanligt rika stjärnvalv slås på profilerade murpelare och sköldbågar. Avfasade ribbor. Omkr. 1465.

III. Vapenhus tillbygges och välves. Kyrkan målas av Albertus Pictor. 1400-talets slut.

Källa: SYLWAN, Kalkmålningar i Uppland, A. T. XIV.

HÄVERÖ, s. 111, fig. 54.

HÖKHUVUD, Uppl.

I. Rektangulär gråstenskyrka med valv av samma typ som Dannemora och Skäfthammar. 1400-talets slut. Målad på Gustav Vasas tid.

Källa: EX. PROT. 1912—13, s. 97.

IRSTA, Västm., s. 62.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med torn i väster. Stenarna huggna och ordnade i tämligen regelbundna skift. Rundbågig gråstensomfattad båge mellen tornvinden och kyrkans vind. Platt trätak. Omkr. 1200.

II. Kyrkan välves med stjärnvalv av a-typ med halvstens ribbor, delvis med päronformad genomskärning. Omkr. 1450—omkr. 1465. Möjligen har därförut en valvkvadrat tillfogats i öster.

JUMKIL, Uppl., s. 105, 113, 143, fig. 23, 78, pl. VIII.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med tegel sparsamt använt i omfattningar och blinderingar. Gavlarna av gråsten ända upp med insänkta med tegel kantade ornament. Spetsbågig portal med skråkanter, stora enstaka placerade fönster. Tunnvalv med klöverbladsformad genomskärning. Troligen omkr. 1310—20.

II. Sakristia tillbygges i norr med pulpettak. Den indelas i två rum, ett mindre tunnvälvt och ett större med kryssvalv. Gavlarna av tegel med fönsterblinderingar, strömskift och axornering. 1300-talets andra fjärdedel.

III. Kyrkan välves med stjärnvalv på murpelare och sköldbågar. Halvstens ribbor med avfasade hörn. 1470—90.

IV. Ett vapenhus tillfogas i söder och välves från början. Röstet orneras av strömskiftytor och cirkelblinderingar. Omkr. 1500.

Källa: EX. PROT. 1911, s. 5.

KALMAR, Dominikanerkloster, s. 75.

KIL, Närke, s. 57, 63.

KILA, Västm., s. 110.

I. Rektangulär gråstenskyrka med höga branta gavlar; sakristia i norr. Utvändigt vitputsad. Innertaket ett trätunnvalv. Står nära Sala Landskyrka. Omkr. 1300.

II. Tegelvalv slås i långhuset. Sannolikt 1400-talet.

III. Omvandlingar i nyare tid. Västtorn.

KNIVSTA, Uppl., s. 28, 32, 33, *117—120*, 126. Fig. 2, 18, 57, 60, pl. IX.

I. Rektangulär kyrka med sakristia i norr. Material: gråsten och tegel i rösten och omfattningar. Stora enstaka gotiska fönster. Portal i söder med rik profil. Platt trätak. 1300-talets senare hälft.

II. Vapenhus uppföres.

III. Kyrkan får tegelvalv med profilerade ribbor. Målningar. Omkr. 1500.

Källor: Sv. K., IV: 1.

KNISTA, Närke, s. 31.

KOLBÄCK, Västm., s. 17, 62, 65.

I. Kyrka av granit med västtorn och sannolikt smalare kor med absid. Omkr. 1200.

II. Ett kor av tegel tillbygges. Innertakformen okänd. Ryggskurna fogar. 1200-talets senare hälft.

III. Kyrkan välves med stjärnvalv. Omkr. 1500.

KULLA, Uppl., s. 17, 61, pl. XIV.

I. Kyrka med torn av gråsten. Långhus och troligen rakslutet kor. Senast omkr. 1200.

II. Kyrkan rives och ett nytt rakslutet långhus uppföres till det gamla koret. Trätunnvalv. 1300-talets förra hälft.

III. Stjärnvalv och vapenhus. Omkr. 1500.

Källor: EX. PROT. Egna undersökningar.

KUMLA, Västm., s. 40, 110, 131.

I. Rektangulär kyrka med sakristia i norr. Material: gråsten med tegel i omfattningar. Takkonstruktionens bjälkar inbakade i väggarna. Trätunnvalv. Kopplade fönster. Samma typ som Kila och Sala. 1280—1310.

II. Stjärnvalv av tegel med halvstens ribbor av typ b. c. 1470—c. 80, målad 1482 av Albertus Pictor. Vapenhus tillbygges.

Källor: SYLWAN, Kalkmålningar i Uppland. CORNELL och WALLIN, Sengotiskt monumentalmåleri i Sverige, Härkebergas kyrkas målningar, Sthlm 1917. EX. PROT. 1910, s. 37.

KUNGS-BARKARÖ, Västm., s. 111.

I. Avlång fyrkantig kyrka med sakristia i norr. Kopplade fönster, trätunnvalv. Omkr. 1300.

II. Kyrkan välves med stjärnvalv med halvstensstrålar. 1400-talets slut.

III. Torn av trä tillbygges.

KÅRSTA, Uppl., s. 126.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med tegelomfattningar. Ursprungliga stjärnvalv, som stå nära Rimbo och Kärrbo III. Sakristia med djup besparingsbåge åt vinden, som möjligen avsetts till inrett rum. 1400-talets sista decennier.

II. Vapenhus tillbygges.

Källa: EX. PROT. 1912—13, s. 49.

KÄLLUNGE, Gottl., s. 64.

KÄRRBO, Västm., s. 34, 83.

I. Avlångfyrkantig gråstenskyrka med platt trätak. 1200-talets mitt.

II. Trätunnvalv. 1280—1350.

III. Kor tillbygges med stjärnvalv 1485 eller 1486 på bekostnad av Greger Mattson Lillie.[1]

Källor: B. E. HILDEBRAND, 1828—29 (A. T. A.).

KÖPING, Västm., s. 17.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med tegel i omfattningar och valv. Västtorn med tegelornering. Torn och långhus från början välvda med valv som tillhöra samma typ som Vendel-Lenavalven. 1300-talets början.

II. Ett kapell tillbygges vid tornets södra sida. 1300-talets mellersta del.

III. Kyrkan utvidgas med sidoskepp i norr och söder. Det södra får kapellets bredd, det norra blir något smalare. Omkr. 1500.

IV. Kyrkan ombygges av Tessin. Omkr, 1700.

Källa: EX. PROT. 1915, s. 11.

LAGGA, Uppl., s. 105.

I. Avlång fyrkantig kyrka med trätunnvalv.

II. Kryssvalv med helstensribbor. 1425—60.

Källa: Ex- PROT. 1912—13, s. 35.

LANDSKRONA, s. 42.

LEKSAND, Dalarne, s. 128.

I. Rektangnlär kyrka med sakristia i norr. Ut- och invändigt vitputsad. Trätunnvalv. Omkr. 1300.

II. Ett torn tillbygges i väster, med nedre delen av gråsten, men högre upp uteslutande av tegel i munkförband. Senast 1400-talets början.

III. Kyrkan välves i tre skepp, det mellersta täckt av stjärnvalv med halvstensribbor, i sidoskeppet kryssvalv. Pelarna åttkantiga med varannan fas refflad. Står nära Västerås Domkyrka och Stora Tuna. 1470—90.

IV. Tornet välves. 1400-talets slut.

V. Ett vapenhus tillbygges i söder och välves. 1500-talet.

VI. Vapenhuset vidgas åt öster så att ett sydligt sidoskepp bildas. 1668—72.

VII. Efter en eldsvåda 1709 bygges ett nordligt sidoskepp; tornets övre delar rivas och det kvarstående partiet får valmtak, ett kor utbygges i öster och avtäckes som tornet. Något senare utvidgas sakristian.

Källa: Sv. K. Dalarne I: 1.

LENA, Uppl., s. 17, 20, 24, 74, 91, *100—105*, fig. 23.

I. Rektangulär kyrka med sakristia i norr och västtorn. Murarna uppförda av gråsten med tegelförklädnad. Tegelornering i öster och på tornets övre delar. Fönstren kopplade. Trätunnvalv i långhuset, tegelvalv i koret, tunnvalv i sakristian. Omkr. 1300.

II. Långhuset välves med tegelvalv med helstensribbor. 1425—50. Målad omkr. 1450.

III. Vapenhus tillbygges på okänd tid på 1400-talet. Rivet i nyare tid.

Källa: PERINGSKIÖLD.

LOHÄRAD, Uppl., s. 17, 20, 36, *85;* fig. 44.

[1] Greger Mattsson Lilje var lagman i Västmanland 1480—91.

LUND, S. Peder, s. 109.

LUNDA, Uppl., s. 18.

I. Sakristia av gråsten. Omkr. 1400.

II. Kyrka med ursprungliga valv med profilerade ribbor och en trifoliumformad blindering i gavelspetsen, som möjligen endast ligger i putsen. Omkr. 1430—omkr. 1455.

Källor: Sv. K. Seminghundra härad. EX. PROT. 1912—13, s. 3.

LÅNGTORA, Uppl., s. 41, 42, *114—120*, 135, 136, fig. 9.

I. Avlångfyrkantig kyrka med sakristia i norr. Material: gråsten med tegel i gavlar, taklist och omfattningar. Invändigt platt trätak. Fönstren placerade ett och ett, stora och spetsbågiga. Spetsbågig sydportal. 1300-talets slut.

II. Kyrkan välves med stjärnvalv, som ha dekorativa ansikten och krusiga ribbor. 1400-talets senare hälft.

III. Vapenhus tillbygges i söder. 1400-talets slut.

LÄNNA, Uppl., s. 35, 81.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med sakristia. Små svagt spetsbågiga fönster. Invändigt trätak med tresidig genomskärning. Omkr. 1250.

II. Trätunnvalv. 1285—1350.

III. Kyrkan välves med tegelvalv med helstensribbor. 1400-talets andra fjärdedel.

Källor: EX. PROT. 1910, s. 55. A.T.A.

LÖDÖSE, Kloster, s. 75.

MALMA, Västm., fig. 62.

I. Troligen rektangulär gråstenskyrka.

II. Kyrkan ombygges, får tresidigt kor, vapenhus och sakristia. Välves med stjärnvalv med ornerade ribbor på tjocka murpelare och sköldbågar. Omkr. 1500.

MALMA, Västm.

Stiglucka. Upprepar östgavelns ornering. 1400-talets slut.

Källor: EX. PROT. 1915, s. 15.

MALSTA, Uppl., s. 83, 140; Pl. IX.

I. Avlång fyrkantig gråstenskyrka troligen med sakristia, platt trätak. 1200-talet.

II. Kyrkan välves. Vapenhus tillbygges med tegelornerad gavel, som har trapplister och sköldar lika det i Bro. 1400-talet.

MARKIM, Uppl., s. 32, se Sv. K., h. 2.

MEDÅKER, Västm., s. 111.

I. Rektangulär gråstenskyrka med trätunnvalv. C. 1280—c. 1350.

II. Utvidgas kyrkan och valven med stjärnvalv av typ d. Omkr. 1500.

MORA, Dalarna, s. 47, 83, *124—136;* fig. 66.

I. Rektangulär gråstenskyrka, endast känd genom grundmurarna.

II. Kyrkan förlänges västerut och den nya gaveln får tegelornering med rund(kopp-)bågefris och strömskiftsytor. Platt trätak. 1300-talets senare hälft.

III. Kyrkan rives utom nord- och västmurarna. En treskeppig hallkyrka uppföres, med användning av den gamla västgaveln och norra sträckmuren. Stjärnvalv i mittskeppet och kryssvalv i sidoskeppen, burna av åttakantiga tegelpelare. Gapskulle. 1400-talets sista fjärdedel.

Källa: G. BOËTHIUS, Mora kyrka, Mora tidn. 30/12 1919.

MUNKTORP, Västm., s. 16, 42, 45, 57, 62—64, 77, 83, 84, fig. 23.

I. »Davidskyrkan», en rektangulär kyrka med centraltorn över koret och absid. Material gråsten. Omkr. 1100.

II. Absiden rives och en ny kyrka med trubbigt tresidigt kor uppföres; det gamla centraltornet behålles som västtorn och det gamla långhuset bildar förhall. 1200-talets början.

III. Kyrkans östra väggar rivas och koret förlänges i gråsten och tegel. Orneras med rundbågefriser med konsoler. Strävpelare. 1200-talets senare hälft.

IV. Ett vapenhus tillbygges i söder med strävpelare som flankera en profilerad tegelportal. Davidskyrkan välves. 1300-talet, sannolikt 1364—88, då traditionen uppger, att en ombyggnad ägt rum. Valven stå nära Björksta II och Ängsö.

V. Kyrkan ombygges till treskeppig och förses med tresidigt kor. Stjärnvalv. Omkr. 1500.

Källor: G. BOËTHIUS, Munktorps kyrka, Västm. Länst. juln:r 1917, och i KONSTHISTORISKA SÄLLSK. PUBL. 1919. — EX. PROT. 1915, s. 9. — Västm. F. T. III, s. 62.

MÖKLINTA, Västm., s. 27, 125, *130*, 135; fig. 71.

I. Rektangulär kyrka med sakristia och kapell i norr. Material: gråsten och tegel. Portal i söder med profilerad omfattning. Spetsbågiga fönster. Gavlarna ornerade av rundbågefriser och trifoliumblinderingar m. m. Stjärnvalv med tegelfigurer. Av samma byggmästare som Vika och Västerlöfsta. 1400-talets tredje fjärdedel.

MÖKLINTA, Stiglucka, fig. 64.

NORRBÄRKE. Byggnadshistorien ej utredd. S. 126, 130.

NYSÄTRA, Uppl., s. 28, 50, *121—136*; fig. 64, 73, Pl. VIII, XII.

I. Rektangulär kyrka med ursprunglig sakristia och strävpelare. Murarna uppförda av gråsten och tegel. Stora rund- och spetsbågiga fönster placerade ett och ett. Sydportal med rik profil. Gavlarna ornerade av sköldar, rundbågefriser m. m. Platt trätak. 1400-talets början.

II. Stjärnvalv slås i långhus och kor. 1470—85.

III. Vapenhus tillbygges av gråsten och tegel med strävpelare och ursprungligt valv. Portal med tresprångig omfattning och kapitälbandning. Tegelornering, som kopierar gavlarna. 1400-talets senare hälft.

ODENSALA, Uppl., s. 17, 28, 37, 61, 84; fig. 13, 23, Pl. XVI.

I. Kyrka med smalare kor och absid. Mitten av 1100-talet.

II. Sakristia tillbygges. (Möjligen efter per. III.)

III. Torn tillbygges i väster av gråsten. 1200-talets början.

IV. Tegelportal i söder. 1200-talets tredje fjärdedel.

V. Tegelvalv. 1300-talets förra hälft.

VI. Koret rives och kyrkan förlänges åt öster. Sakristian utvidgas. Tegelvalv med halvstensribbor. 1400-talets slut.

Källor: Sv. K. IV: 1.

OLANDS-TUNA, se TUNA, Uppl.

ORE, Dalarna, s. 48, *135*, *136*; fig. 71.

Rektangulär gråstenskyrka med valmtak i öster och tegelvalv invändigt. Tegelornerad västgavel. 1500-talet. Riven på 1870-talet.

ORKESTA, Uppl., s. 16, 22, 32; pl. XVI.

I. Kyrka, bestående av långhus, kor och absid. Platt trätak i långhuset, tunnvalv av sten i koret. Omkr. 1200.

II. Sakristia tillbygges. Troligen 1200-talets slut.

III. Ett torn anlägges i väster, som ej fullbordas utan får tegelornerad gavel. Ursprungligt kryssvalv av tegel med halvstensribbor. 1400-talets förra del.

IV. Kyrkan välves med tegelvalv med helstensribbor. Vapenhus tillbygges. Målningar. 1400-talets mitt.

Källor: Sv. K. IV: 2. EX. PROT. Egna undersökningar.

ORSA, Dalarna, s. 124, 136; pl. XX.

I. Rektangulär gråstenskyrka med sakristia i norr. Tegelornerad västgavel och portaler i söder och väster. Gapskulle. Sannolikt senast omkr. 1400.

II. En treskeppig hallkyrka med stjärnvalv i mittskeppet och kryssvalv i sidoskeppen på åttakantiga pelare. Tegelornerad västgavel. Omkr. 1500.

III. Kyrkan målas på 1500-talet och omvandlas sedan utvändigt i en reparation på 1800-talet.

Källa: J. GABRIELSSON, Orsa kyrka.

RASBO, Uppl., s. 17, 28, 61, 62, 84, 131, 137, 138; fig. 4, 74, pl. XVII.

I. Rektangulär, raksluten kyrka med torn i väster. Material: gråsten. Ut- och invändigt vitrappad. Platt trätak i långhuset, valv av gråstensflis i tornet. Omkr. 1200.

II. Portal i söder, större tegelomfattade fönster. Trätunnvalv. 1200-talets slut.

III. Kyrkan välves med kryssvalv av tegel med helstensribbor samt målas. Färdig 1453.

IV. Korsarmar med sköld och korsornering samt ett rakslutet kor tillbyggas. Material: gråsten med tegelförklädnad. Ornerade gavlar, den östra med rosfönsterblinderingar och dekorativa bårder. Invändigt

stjärnvalv med halvstensribbor. Enligt PERINGSKIÖLD från Jacob Ulfssons tid, omkr. 1470—1514.

Källa: Sv. K. (ms. av G. BOËTHIUS).

RASBO KIL, Uppl., s. 17, 61, 62, 120, 142, 143; fig. 5, 60.

I. Gråstenskyrka med tegelornerade gavlar, ursprunglig sakristia. Stjärnvalv med avfasade halvstensstrålar. Omkr. 1400.

II. Vapenhus tillbygges. 1500-talets förra del.

Källa: Sv. K. (otryckt ms. av förf.).

RENGS, Skåne, s. 109.

RIDDARHOLMSKYRKAN, se STOCKHOLM.

RIMBO, Uppl., s. 50, 140; fig. 74.

I. Rektangulär gråstenskyrka med gavlarnns övre delar av tegel, rikt ornerade. Sakristia. Ursprungliga stjärnvalv med avfasade halvstensribbor. 1400-talets sista fjärdedel.

II. Vapenhus tillbygges i söder. Orneringen kopierar västgavelns. Omkr. 1500.

Källor: Sv. K. (otr. ms. av förf.). EX. PROT. 1910, s. 65.

ROMFARTUNA, Västm., s. *37*, 48, *111*, 116; fig. 55.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med tegel i omfattningar. Kopplade fönster. Bevarad portal i söder till koret. Trätunnvalv. 1200-talets slut eller omkr. 1300.

II. Vapenhus tillbygges i söder. Kyrkan välves med kryssvalv burna av två rader rundpelare. 1427.

III. Ett torn tillbygges i väster och välves med stjärnvalv med halvstens ribbor. 1400-talets senare hälft.

Källor: EX. PROT. 1910, s. 33. V. F. T., III: 4, s. 39.

ROSLAGS BRO, Uppl., s. 40.

I. En de ikoniska gottländska kyrkorna närstående stenkyrka, av vilken endast en rest av en portalomfattning återstår. 1100-talet.

II. Rektangulär gråstenskyrka med omfattningar av huggen sandsten. Troligen platt trätak. 1200-talets mitt.

III. Trätunnvalv, vars skelett ännu är bevarat.

IV. Sakristia tillbygges.

V. Ett nytt kor tillfogas, välvt med stjärnvalv av a-typ.

VI. Kyrkan välves med valv med helstensribbor. Målad 1471.

Källa: Meddelande av fil. kand. Ingeborg Lindqvist.

RÄTTVIK, Dalarna, s. 111.

I. Rektangulär gråstenskyrka med trätunnvalv. Omkr. 1300.

II. Stjärnvalv med halvstensribbor. 1400-talets senare hälft.

III. Ombyggnader och torn i nyare tid.

RÖ, Uppl., s. 20, 28, 36, 84, 85.

I. En rektangulär kyrka, möjligen ombyggd av en äldre. Murarna av huggen och kvaderristad gråsten. Sakristia i norr täckt av stenflisvalv. Trätunnvalv eller annat högt brädtak. Rundbågig portal med profilerad tegelomfattning. 1200-talets senare hälft.

II. Kyrkan välves med stjärnvalv med halvstensribbor. 1400-talets mitt.

III. Ett vapenhus tillbygges i söder med tegelornerat röste. Kryssvalv med halvstens ribbor. 1400-talets slut.

IV. Östra gaveln rives och kyrkan utvidgas åt öster. Nyare tid.

RYTTERN, Lilla, Västm., s. 16, 17, 62, 65.

RYTTERN, Stora, Västm., s. 17, 62, 65.

SALA LANDSKYRKA, Västm., s. *110*.

I. Rektangulär kyrka av sten med sakristia i norr. Gråsten med tegel i omfattningar. Kopplade svagt spetsbågiga fönster inom nisch. Trätunnvalv. Omkr. 1300.

II. Vapenhus tillbygges. Kyrkan välves med stjärnvalv av typ b med halvstens ribbor, likna Rasbo korvalv.

III. Korsarm tillfogas i norr. Nyare tid.

Källa: EX. PROT. s. 39.

SIGTUNA, S. Mariakyrkan, s. 19, 22, 23, 24, 26, 28, 33, 45, 48, 49—51, *71—79*, 80, 82, 83, 84, 95, 100, 102, 104, 105, 111, fig. 39, pl. I, II, IV.

SIGTUNA, S:t Olof, s. 17, 20, 26, 33, 36, 59, 63, 64; pl. I, XX.

SIGTUNA, S:t Per, s. 17, 20, 26, 33, 36, *57—59*, 63, 66.

SIMTUNA, Uppl., s. 60, 120, 140, 142, fig. 62.

I. Rektangulär kyrka troligen med västtorn av gråsten; platt trätak. Kopplade rundbågiga fönster. 1200-talets förra hälft.

II. Vapenhus tillbygges i söder (sedermera rivet). Troligen 1400-talets början.

III. Kyrkan välves med tegelvalv med helstens ribbor. 1425—50.

IV. Korsarmar tillbyggas i norr och söder. Valven, av vilka det norra är ett stjärnvalv, ha halvstens avfasade ribbor. Tidigast 1400-talets slut.

Källa: Egna anteckningar.

SKARA, Dominikanerkloster, s. 75.

SKEDERID, Uppl., s. 51, 83; pl. VIII.

I. Kyrka med långhus och smalare rakslutet kor samt (senare riven) sakristia. Material gråsten med tegel i omfattningar. Spetsbågig portal i söder, svagt spetsbågiga kopplade fönster i öster inom nisch. Trätunnvalv. 1200-talets slut.

II. Kyrkan välves med kryssvalv av tegel med helstensribbor. 1425—60.

III. En spetsbåge uppbrytes i väster och kyrkan förlänges med ett nytt, två valvkvadrater stort långhus av gråsten med blinderad västgavel och ursprungliga stjärnvalv med halvstensribbor. 1400-talets slut.

Källor: ROOSVAL, Ett förbisett Birgittaminne, Sthlms Dgbld 30/10 1910. EX. PROT. 1910, 363. Ms. av förf. för Sv. K.

I. Kyrka med långhus, kor, absid och västtorn. Rundbågiga tegelomfattande fönster. Platt trätak. Omkr. 1200—25.

II. Koret rives och kyrkan förlänges åt väster med ett nytt kor av långhusets bredd. En ny portal med tegelomfattning göres i söder och de nya fönstren göras kopplade i öster inom nisch och svagt spetsbågiga. Trätunnvalv. Senast omkr. 1300.

III. Tornet rives och ett nytt torn uppföres i väster efter mönster av Uppsala domkyrkas torn med rika tegelornament. Välvt med tegelvalv med halvstensribbor. 1400-talets mitt.

IV. Kyrkan välves med stjärnvalv med profilerade strålar. Omkr. 1460.

Källor: Sv. K. IV, 2.

I. Kyrka med långhus, kor och absid. Platt trätak. 1100-talet.

II. Kyrkan tillbygges västerut med en travé i väster och en sakristia bygges, eller utvidgas. Vapenhuset tillfogas. Den västra travéen och vapenhuset täckas av valv med dekorativa ansikten och figurer samt halvstensribbor. Omkr. 1470—85.

III. Långhus och kor få tegelvalv, i långhuset stjärnvalv, det ena med ringar, i koret 6-delat. Ribborna halvstens. 1490—omkr. 1500.

I. Rektangulär gråstenskyrka med tegelomfattade fönster och sydportal. Invändigt stjärnvalv med halvstensribbor och inbyggt triumfröste. Står nära Dannemora. 1400-talets slut.

II. Vapenhus tillbygges.

I. Kyrka av gråsten, bestående av västtorn med klostervalv, långhus med platt trätak och sannolikt absidialt avslutat kor. Troligen omkr. 1200.

II. Kyrkan välves och målas. Tornet höjes med tegel. 1400-talets början.

III. 1652 rives koret och kyrkan förlänges österut.

Källa: Ex. PROT., 1911, s. 93. Egna undersökningar.

I. Rektangulär gråstenskyrka med sakristia i norr. Material: gråsten med tegel i omfattningar och bågar. Utvändigt vitputsad. Trätunnvalv. Besparingsbåge på sakristivinden med glugg in till koret. Fönstren placerade ett och ett, det östra dock med spetsig trifoliumomfattning. 1310—50.

II. Vapenhus tillbygges i söder, ornerat av tegelornament, som bilda rundbågefriser och rundblindering. Kryssvalv. 1400-talet.

III. Ett torn tillbygges i väster, men arbetet avstannar vid första våningen. Det får tegelornerad gavel. Den nytillbyggda delen och det gamla långhuset välvas med stjärnvalv. 1400-talets slut.

Källa: Ex. PROT. 1910, s. 15.

I. Rektangulär kyrka av gråsten, troligen med sakristia. Invändigt platt trätak. 1200-talets mitt.

II. Kyrkan härjas av eld och ett klöverbladsformat trätunnvalv uppföres. Omkr. 1300.

III. Kyrkan välves med kryssvalv av tegel med helstens ribbor, inbyggt triumfröste. 1425—60.

IV. Ett torn anlägges i väster, men fullföljes ej. Vapenhus tillbygges. 1400-talets slut eller början av 1500-talet.

Källa: Sv. K. (otryckt ms. av G. BOËTHIUS).

I. Rektangulär kyrka av gråsten. Platt trätak. 1200-talet.

II. Gavlarna och sträckmurarna höjas i tegel. På gavlarna rundbågefriser. Stjärnvalv med halvstensribbor av samma typ som i Leksand och Torsång.

III. Ett nordligt sidoskepp tillbygges. Rives senare och två bredare sidoskepp i norr och söder, kor och västtorn tillkomma efter hand. 1600- och 1700-talen.

I. (Hypotetisk) Rektangulär gråstenskyrka med sakristia i norr. 1200-talet.

II. (Hypotetisk) Större ombyggnad med västparti med strävpelare. 1300-talet.

III. Treskeppig, tresidigt avslutad kyrka med sakristia i norr och vapenhus i söder. Material: gråsten och tegel. Västra gaveln och sträckmurarnas övre delar tegelornerade med bl. a. figurer och rosfönsterblinderingar. Fönstren stora och spets- eller rundbågiga. Portaler i väster och i söder till långhus och kor samt trol. i norr. Alla med profilerad formstensomfattning. Gapskulle. Invändigt stjärnvalv på åtta-

kantiga pelare, i sidoskeppen dekorativa ansiktsmasker. 1400-talets senare hälft.

IV. Torn tillbygges i väster. 1500-talets mitt.

STRÄNGNÄS DOMKYRKA, s. 16, 18, 22, 23, 24, 23, 33, 40, 45, 46, 48, 50, 51, *67—70*, 89, 93, 94, 115, 116, 142; pl. IV, V; fig. 29, 36, 37.

STRÄNGNÄS DOMINIKANERKLOSTER, s. 75.

SVINNEGARN, Uppl., s. *105—110*, 113; fig. 52.

I. Rektangulär kyrka. Material: gråsten med tegelgavlar, som ha rik ornering. I västra gaveln rundbågig muröppning till okänt ändamål. Stora spetsbågiga fönster, placerade ett och ett. 1310—50.

II. Sakristia av tegel delad i två rum, det större med kryssvalv, det mindre (västra) tunnvälvt. 1300-talet.

III. Valv av okänt utseende (rivna 1668).

IV. Planerat torn i väster, som icke utförts utan försetts med gavel. Spetsbågig portal med kapitälbandning. 1400-talets senare hälft.

Källa: Ex. PROT. 1911.

SVÄRDSJÖ, Dalarna, s. 33, 121—125, 131, 133, 134, fig. 15, 71.

I. Rektangulär kyrka av gråsten och tegel med sakristia. På östgaveln rundbågefriser och trifoliumblinderingar. Invändigt öppen takstol. Troligen omkr. 1400.

II. Stjärnvalv av tegel med halvstensribbor. 1400-talets senare hälft.

III. Vapenhus.

IV. Kyrkan tillbygges en travé åt väster och får en utvidgning i norr. Korsarmar tillbyggas. 1600-talet.

V. Kyrkan förlänges åt väster och får torn 1871.

Källa: Sv. K. I, s. 242.

SÄBY, Västm., s. 111.

I. Rektangulär kyrka med sakristia i norr. Material: gråsten med tegel i omfattningar. Tunnvalv av bräder likt Romfartuna och Berg. Troligen kopplade fönster. 1280—1310.

II. Kyrkan välves med stjärnvalv på sköldbågar och murpelare. Halvstensribbor med avfasade hörn. 1400-talets senare hälft.

III. Vapenhus tillbygges.

IV. En korsarm tillbygges i norr, välvd med stjärnvalv med ornerade ribbor. 1500-talet.

SÖDERALA, s. 57.

SÖDERBÄRKE, Dalarna, s. 125, 126, 130, 131; byggnadshistorien ej utredd.

SÖDERBY KARL, Uppl., s. 111.

I. Rektangulär gråstenskyrka med klöverbladsformat trätunnvalv. Stora spetsbågiga fönster. 1310—50.

II. Kyrkan välves med stjärnvalv. 1400-talets slut.

III. Vapenhus tillbygges och kyrkan målas.

Källa: Ex. PROT. 1912—13, s. 59.

SÖDERKÖPINGS STADSKYRKA, s. 109.

SÖDRA RÅDA, s. 34.

TEDA, Uppl., s. 113.

I. Rektangulär kyrka med sakristia i norr. Trätunnvalv. Fönstren placerade ett och ett. Tegelornering på sakristian, som imiterar Svinnegarn. 1300-talets mellersta tredjedel.

II. Stjärnvalv i långhuset. 1400-talets senare hälft.

Källa: Ex. PROT. 1910, s. 121.

TEGELSMORA, Uppl., s. *119—20*; fig. 63.

I. Rektangulär kyrka med tegelornerade gavlar och ursprungliga stjärnvalv med breda halvstensribbor. Troligen 1400-talets tredje fjärdedel.

II. Vapenhus tillbygges.

Källa: Sv. K. (ms. av G. BOËTHIUS).

TENSTA, Uppl., s. 20, 23, 28, 35, 36, 38, 39, 49—51, 91, 92, 100—105, 111, 113; fig. 7, 9, 23, 50; pl. VI, XVIII.

I. Kyrka med rektangulärt långhus, smalare tresidigt avslutat kor och långhus. Material: tegel och gråsten. Väggarna blinderade. Fönstren dels rund-, dels spetsbågiga. Strävpelare avslutade av spiror. I koret klöverbladsformat, i långhuset halvrunt tunnvalv av bräder. 1280—90-talen.

II. Innan kyrkan fullbordats, eller omedelbart därefter tillbygges en travé i väster. Samma blindering. Tunnvalv.

III. Vapenhus tillfogas. Trätunnvalv. 1300-talet.

IV. Kyrka och vapenhus täckas av tegelvalv med helstensribbor, som bilda stjärnmönster i kor och långhus. Målningar av Johannes Rosenrodh. Färdig 1438.

V. Sakristian ombygges delvis. 1400-talets slut.

TIERP, Uppl., s. 38, 139, 143, fig. 78.

TORPA, Västm., s. 4, 22, 32, 84.

I. Kyrka med smalare rakslutet kor. Material: gråsten. Små rundbågiga fönster, portal omgiven av skulptur i hög relief, inspirerade av gottländska förebilder. Platt trätak. 1200-talets början.

II. Kyrkan välves med tegelvalv. Helstens ribbor. 1425—60.

III. Ett nytt långhus tillbygges, som möjligen någon tid står ovälvt, men sedan välves med stjärnvalv med halvstens avfasade ribbor, delade i två skepp. Vapenhus tillbygges och välves. 1400-talets mitt.

TORSÅNG, Dalarna, s. 28, 45—47, 48, 51, *121—136*, fig. 65; pl. XII, XVII.

I. Rektangulär gråstenskyrka med tegelornerade gavlar. Sakristia i norr med gapskulle och kapell. Stora fönster placerade ett och ett. Sannolikt platt trätak. 1300-talets senare hälft.

II. Kyrkan välves med stjärnvalv med halvstensribbor. 1450—75.

III. Kapellet välves med figurvalv.

IV. Vapenhus tillbygges och det och sakristian välvas. 1400-talets slut.

TORTUNA, Västm., s. 110, 131.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med sakristia i norr. Fönstren kopplade. Trätunnvalv. Omkr. 1300.

II. Stjärnvalv med halvstens ribbor. Målade av Albertus Pictor.

TRÖNÖ, s. 63.

TUMBA, Sö., s. 84.

TUNA, Uppl., s. 20, 23, 93, fig. 17, 51.

I. Rektangulär kyrka, sannolikt med sakristia. Murarnas kärna av gråsten, ytskikten av tegel. Blinderade rösten. Kopplade rund- och spetsbågiga fönster, spetsbågiga portaler. Invändigt klöverbladsformat tunnvalv av bräder. Korväggen invändigt målad i grått med vita fogar. Senast omkr. 1300.

II. Kyrkan välves med tegelvalv med helstens ribbor. Vapenhus i söder tillbygges nu eller tidigare och välves. 1425—60.

Källa: Sv. K. (ms av G. BOETHIUS).

TÄBY, Uppl., s. 33, 81, fig. 45.

I. Rektangulär kyrka av gråsten. Invändigt putsad, öppen takstol. 1200-talet, troligare mitten än slutet.

II. Sakristia tillbygges, välvd med kupolartat tegelvalv. 1200-talets slut.

III. Kyrkan välves med kryssvalv av tegel med helstens ribbor. Vapenhus av gråsten med tegelröste tillbygges. 1425—60.

Källa: Sv. K., Uppl., I: 1.

UNUNGE, Uppl., fig. 79.

I. Rektangulär gråstenskyrka med trätunnvalv med dekorativa målningar. En planka bevarad i yttertaket. Omkr. 1300.

II. Korgaveln ombyggd och ornerad med strömskiftsyta. Stjärnvalv av tegel. 1400-talets slut eller 1500-talets början.

Källa: Ex. PROT. s. 69.

UPPSALA DOMKYRKA, s. 6, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 27, 28, 36, 37, 46, 48, 50, 51, 84, *86—94*, 99, 101, 104, 114—116, 131, 135, 137, 138, 140—43, pl. XVI, XX, fig. 47, 48.

UPPSALA TREFALDIGHETSKYRKA, s. 22, 37, *96—97*, 116, 120, 138, 143, pl. XI.

UPPSALA, S:t Eriks kapell, s. 98.

UPPSALA GAMLA, se GAMLA UPPSALA.

UPPSALA-NÄS, Uppl., s. 120, 140, 142, fig. 62, pl. XVII.

I. Rektangulär gråstens kyrka med ursprunglig sakristia och tegelornerade gavlar, stora fönster placerade ett och ett. 1400-talets slut eller 1500-talets början.

II. Vapenhus tillbygges.

VADSTENA KLOSTERKYRKA, s. 18, 19, 33, 40.

VALÖ, Uppl.

I. Rektangulär gråstenskyrka med tegelornerade gavlar. Innertakets form okänd, möjligen öppen takstol. Troligen 1300-talets slut.

II. Stjärnvalv med målningar. Omkr. 1500, målningarna från Gustaf I:s tid.

Källa: Ex. PROT., 1912—13, s. 87.

VAKSALA, Uppl., s. 17, 40, 46, 50, 63, 64, 113, 138, 140, fig. 33, 74.

VENDEL, Uppl., s. 19, 20, 24, 27, 28, 34, 49, 50, 74, 93, *100—105*, 107, 108, 110, 113, 140, pl. III, IX.

VIDBO, Uppl., fig. 143.

I. Oputsad, fogstruken apsid kyrka helt av gråsten. Platt trätak i långhuset, möjligen öppen takstol i koret. Senast omkr. 1200.

II. Kyrkan brinner. Trätunnvalv i långhuset. Omkr. 1300.

III. Absiden rives och koret förlänges åt öster; det och långhuset välves med stjärnvalv med helstensribbor, c. 1430—55.

VI. Vapenhuset tillbygges. 1400-talets slut.

Källa: Sv. K. Uppl. IV, h. 2.

VIBY CISTERCIENSERKLOSTER, s. 64.

VIKA, Dalarna, s. 28, 41, 14, 21, 69, 83, *126—136*, fig. 14, 68, 69.

I. Träkyrka av okänt utseende.

II. Rektangulär gråstenskyrka med sakristia i norr. Trol. 1300-talet.

III. Rektangulär kyrka av gråsten och tegel. Den föregående kyrkans nordvägg och delar av sakristian kvarstå. Kapell i norr invid sakristian, öppet mot kyrkan med två valvbågar. Sakristian i två våningar, den övre öppen mot koret och kapellet. Stjärnvalv utan sköldbågar, men med murpelare. Samma typ som Möklinta och Väster-Lövsta.

VI. Vapenhuset tillbygges. Står närmast Harakergruppen.

Källa: Sv. K., Dalarna I, s. 151.

VIKSTA, Uppl., s. *117—120*, fig. 7 B, 61.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med tegelgavlar, av vilka den vänstra är bevarad. Portal med tegelprofil, stora ett och ett placerade förster. Platt trätak. 1300-talets slut eller omkr. 1400.

II. Kyrkan förlänges åt öster. Gaveln tegelornerad. Den nya och den äldre delen välvas med åtta delade valv och stjärnvalv med helstensribbor. Vapenhus tillbygges och välves från början med liknande valv. 1425—60.

VILLBERGA, Uppl.

I. Gråstenskyrka med platt trätak. c. 1225—c. 80.

II. Tegelvalv slås av samma form som de i Björksta. Sakristia. 1300-talets mitt.

III. Målning i valven. Vapenhus.

Källa: Ex. PROT., 1910—11. s. 101.

VISBY, S:t Olof, s. 17, 57, 63.

VITTINGE, Uppl., s. 110.

I. Hypotetisk. Rektangulärt långhus, sannolikt med smalare kor och absid.

II. Det gamla koret rives och kyrkan förlänges åt öster med ett nytt kor av det gamla långhusets bredd. Trätunnvalv. Enligt legenden bekostades kyrkans byggnad 1308 av FOLKE HVIT.[1]

---

[1] IHRFORS. Uplandica sacra III, s. 460.

III. Kyrkan välves med stjärnvalv och målas. 1400-talets senare hälft.

Källor: IHRFORS. EX. PROT. 1910—11, s. 5.

VÄRMDÖ, Uppl. s. 42, 138, fig. 76. Se s. 138.

Källa: Med. av ark. SVEN BRANDEL.

VÄSTER-LÖFSTA, Uppl., s. 41, *126—36*, fig. 7, pl. XIII.

I. Rektangulär kyrka med sakristia och kapell i norr. Material: gråsten och tegel. Gavlarna tegelornerade (senare rivna). Profilerad taklist. Stjärnvalv med halvstens avfasade ribbor och tegelfigurer. Sakristia med gapskulle. Omkr. 1465—75.

II. Kyrkan får nya målningar och figurerna i korvalvet avlägsnas. 1480—90-talen.

III. Vapenhus. 1400-talets slut.

IV. I nyare tid ombygges norra kapellet, kyrkan får torn och dess medeltida exteriör förvanskas.

VÄSTERÅKER, Uppl., s. 20, 27, 33, 41, 108, *110*, 135, fig. 9, pl. IX.

I. Kyrka med långhus och smalare, rakt avslutat kor. Strävpelare. Material: gråsten lagd i regelbundet förband samt tegel i omfattningar ooh valv. Stora spetsbågiga fönster med gotiskt massverk. Tegelvalv. Byggd 1331.

II. Vapenhus tillbygges i söder med valv med dekorativa ansikten på strålarna. 1400-talets slut.

VÄSTERÅS DOMKYRKA, s. 16, 18, 22, 23, 24, 33, 38, 40, 45, *70—79*, 92, 115, 140, 142, fig. 27, 38, pl. VII, XI.

YTTERGRAN, Uppl., s. 17, 32, 61, fig. 1.

I. Absidkyrka av gråsten. 1100-talet.

II. Torn med tunnvalv av granit i bottenvåningen. Omkr. 1200.

III. Valv med helstensribbor slås i kyrkan.

Källa: Undersökningar av Dagny Tidemand-Brandel för Sv. K.

YSTAD KLOSTER, s. 22, 144, fig. 77.

ÅKERBY, Uppl., s. 109.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med tegelgavlar. Sakristia i norr (senare riven). Takform okänd. Troligen senare tegelvalv. Dessa voro målade under Jacob Ulfsson.

II. Torn uppföres. Valven rivas och ett trätunnvalv göres. 1824.

ÄLVDALEN, Dalarna, s. 5, 19, *135*, 136. Tegelornerad gråstenskyrka. 1500-talets senare hälft.

ÄLVKARLEBY, Uppl., s. 19. Enhetlig gråstenskyrka, uppförd 1478—89.

ÄNGSÖ, Västm., s. 37, 50, *112—113*.

I. Kyrka med korsarmar och tresidigt avslutat kor. Tegelornerade gavlar i väster och å korsarmarna. Ursprungliga kryssvalv av tegel. Uppförd av Nils Ambjörnsson Sparre 1340.

II. Torn tillbygges i väster. Koret inredes till gravkor. Nyare tid.

ÅHUS, Skåne, fig. 56.

ÅTVIDABERG, Österg., s. 109.

ÖFVER-GRAN, Uppl., s. 61.

I. Gråstenskyrka med västtorn. Möjligen smalare kor. I långhuset sannolikt öppen takstol. Omkr. 1200.

II. Trätunnvalv och (ännu delvis bevarade) målningar. Omkr. 1300.

IV. Kyrkan välves. 1450—75. (Samma valvformer som Skepptuna).

Källor: EX. PROT. 1911, s. 137.

ÖSTER-LÖFSTA, Uppl., s. 25, 27, 28, 38, 105, 118, 140, fig. 59, 74.

I. Rektangulär kyrka av gråsten med tegelförklädnad och rikt ornerade gavlar. Rundbågiga portaler med tegelprofil i söder och väster. Stora rundbågiga fönster. Strömskiftsbårder på sträckmurarna. Kryssvalv av tegel med helstensribbor, på murpelare och sköldbågar. Fullbordad 1454.

II. Sakristia och vapenhus tillbyggas, ovisst i vilken ordning. Före 1468, då kyrkan målas.

III. Gavlarna höjas med en ornamental, av våglinje avslutad kant. 1500-talets mitt.

ÖSMO, Sö., s. 42.

ÖSTRA RYD, Uppl.

I. Rektangulär gråstenskyrka med ursprungliga tegelvalv på murpelare och sköldbågar. Helstensribbor. Målad 1449.

Källa: Meddelanden av ark. S. Brandel.

ÖSTER-VÅLA, Uppl., s. 43.

Kyrkan ombyggd i senare tid torde ha tillhört Torsång-Nysätra-gruppen. Den sannolikt ursprungliga sakristian är daterad 1428 genom gravinskrift.

Källa: GRAU.

Register över kyrkor och andra byggnadsverk i utlandet.

Litteraturförteckning:

ADLER, F., Mittelalterliche Backsteinbauwerke der Preussischen Staates, Berlin 1859—69, 1896—98.
AFRITNINGAR, Se CORNELL etc.
AMBROSIANI, S., Medeltida kyrklig byggnadskonst i Sverige. Sthm 1904.
——, Försvarsanordningar på Uppsala Domkyrka. U. F. T. IV, s. 310.
——, Takstolsfotens uppkomst. Sv. F. M. T. XII, s. 21.
——, Trefaldighetskyrkan i Uppsala, Svenska Fornminnen från medeltiden och renässansen samt i Sv. F. M. T. XI, s. 141.
——, Fasta Fornminnen i Tuna Socken, U. F. T. s. 92.
ARKITEKTUR, Svensk, Uppmätningar utg. af Arkitekturminnesföreningen, Sthm 1908 ff. Citeras SVENSK ARKITEKTUR.
ASPLUND, K., Edebo kyrkas målningar. UPPSALASTUDIER I, s. 134 ff.
ASPLUND, K. och CURMAN, S. Alsike kyrka (= SVERIGES KYRKOR, Uppland IV, 1 s. 131).
BAU UND KUNSTDENKMÄLER der Provinz Brandenburg I—VI, Berlin 1909—1912.
BAU UND KUNSTDENKMÄLER der Provinz Hannover I—V, Hannover 1896—1919.
BAUDENKMÄLER DER PROVINZ POMMERN, Stettin 1881—1915.
BAU UND KUNSTDENKMÄLER des Königreichs Sachsen, Dresden 1882—1910.
BAU UND KUNSTDENKMÄLER der Provinz Sachsen, utg. af Otte, Sommer m. fl., Halle 1879—1912.
BAU UND KUNSTDENKMÄLER der Provinz Ostpreussen, herausg. von Bötticher, 1891 ff.
BAU UND KUNSTDENKMÄLER der Provinz Westpreussen, 1884—1919.
ASPLUND, K. och OLSSON, M., Häverö kyrka (= Sv. K., Uppl. II, s. 1).
BALDWIN, Brown, The arts in early England, II, London 1903.
BECKET, Francis, Venge kloster. Aarbøger 1918, s. 25 ff.
BEZOLD, Se DEHIO und BEZOLD.
BOËTHIUS, GERDA, Engelskt inflytande på Västmanlands romanska konst, KONSTHISTORISKA SÄLLSKAPETS PUBLIKATION 1918, s. 85.
——, Munktorps kyrka, Västm. Länstidnings Julnummer 1917.
——, Stilströmningar inom den uppländska tegelarkitekturen, UPPSALASTUDIER I, s. 175 ff. Citeras Stilströmningar.
——, Studier i Västerås Domkyrkas byggnadshistoria, FORNV. 1919, s. 170 ff.
——, Se SVERIGES KYRKOR, Dalarna I, h. 1—3.
BRANDEL, SVEN, Kyrkor i Danderyds skeppslag (= Sv. K., Uppl. I, h. 1).
BRUNIUS, C. G., Konstanteckningar under en resa från Lund till Fahlun 1849, Lund 1851.
BUSSER, Utkast till Beskrifning af Upsala, Ups. 1773.
CEDERSTRÖM, RUDOLF, Den medeltida kyrkobyggnaden i Vaksala. Svenska konstminnen från medeltiden och renässansen h. 9. Sthlm 1916.
CORNELL, HENRIK, Norrlands Kyrkliga Konst, Uppsala 1918.
——, Gamla Uppsala och Sigtuna, Sthlm 1920.
——, Sigtunakyrkornas och Gamla Uppsala domkyrkas datering, UPPSALASTUDIER s. 1.

CORNELL, H., ERIXON, S., WALLIN, S., Arkiv för svensk Konst- och Kulturhistoria I—II, Afritningar af Kyrkor och Kyrkovapen i Uppland. Sthlm 1917.
CURMAN, S., Klostrens byggnadskonst, SVENSK KONSTHIST. s. 58 ff.
——, Strängnäs Domkyrka, TEKNISK TIDSKRIFT 1908, s. 66 ff.
——, Se SVERIGES KYRKOR.
DEHIO und BEZOLD, Kircherlische Baukunst der Abendlandes. Citeras DEHIO und BEZOLD.
ECKHOFF, EMIL, Sigtuna ödekyrkor, Sv. F. M. T. X, s. 131 ff.
——, Om kyrkornas forna egenskap av försvarsverk, AARBØGER 1899, s. 19 ff.
EENBERG, J., Kort berättelse om de märkvärdigaste saker - - - uti Upsala stad, Uppsala 1704.
ESSENWEIN, AUG., Norddeutschlands Bachsteinbau im Mittelalter, Karlsruhe 1855—66.
EYCK TOT ZUYLICHEM, Les églises romanes du royaume des Pays-Bas, Utrecht 1858.
——, Le style ogival des églises du royaume des Pays-Bas, Utrecht 1863.
ENLART, C., L'architecture gothique (i MICHEL, Histoire de l'art II: 1).
FINLANDS KYRKOR I, utg. af K. K. Meinander och Juhani Rinne. Hfors 1913.
FRÖDIN, OTTO, Alvastrabygden under medeltiden, Sthm 1919.
FRÖLÉEN, HUGO, Nordens befästa rundkyrkor, Sthlm 1911.
GABRIELSSON, J., Minnesskrift öfver Orsa kyrkas historia, Falun 1913.
GERSTENBERG, K., Deutsche Sondergotik, München 1913.
GOLDSCHMIDT, A., Die Bauornamentik in Sachsen im XII. Jhdt. Monatshefte für Kunstwissenschaft 1910, s. 299 ff.
GRAU, OLOF, Beskrifning öfwer Wästmanland, Västerås 1754.
HAUPT, R., Die Vizelinkirchen, Baugeschichtliche Untersuchungen an Denkmäler Wagriens. Kiel 1888.
HELMS, JACOB, Danske Tufstenskirker, Kvn 1894.
HILDEBRAND, H., Sveriges Medeltid I—III, Sthm 1879—1903.
——, Tvenne gamla apsiskyrkor (Kils kyrka), Månadsbladet 1897, s. 1.
——, Kyrkmålningar från Sveriges medeltid, Månadsbladet 1872, s. 189 ff.
——, Målningarna i Valö kyrka, Månadsbladet 1878, s. 599.
——, Målningar i Vendels kyrka i Uppland, Månadsbladet 1881, s. 171.
——, Sko kloster och dess kyrka, U. F. T. III, s. 111 ff.
——, Bidrag till svenska medeltidens konsthistoria, A. T. II, s. 339 och 376 samt A. T. III, s. 151.
HÜLPHERS, ABR. A:SON, Dagbok öfwer en resa igenom de, under Stora Kopparbergs Höfdingedöme lydande Lähn och Dalarne år 1757, Västerås 1762.
JANSE, OTTO, Sigtuna (i Gamla Svenska Städer V).
——, Kyrkliga byggnader, i »UPPLAND, Skildring av land och folk», utg. af Kgl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala, I, s. 547—84. Citeras UPPLAND.
——, De oornerade granitkyrkornas åldersbestämmelser, Sv. F. M. T. XII, s. 361 ff.
KJELLBERG, C. M., Uppsala Domkyrkas franska ursprung, U. F. T. IV, s. 282 ff.
——, Några blad ur Uppsala Domkyrkas äldre byggnadshistoria, U. F. T. III, s. 142 ff.
——, Flyttningen af ärkebiskopssätet och Erik den heliges reliker, FORNV., 1919, s. 69.
——, Byggnadshytta vid Uppsala Domkyrka. U. F. T. VII, s. 221 ff.
——, Gamla Uppsala kyrka, U. F. T. III, s. 257 ff.
KLINGSPOR, C. A., Uppländska kyrkobeskrifningar, U. F. T. I—II.
KORNERUP, J., Om materialet i de ældste danske kirker (AARB. 1870).
——, Roskilde Domkirke (= Danske Mindesmærker 2).
LILJEKVIST, F., Strängnäs och dess Domkyrka, Sthm, 1891.
LINDBERG, CAROLUS, Om teglets användning finska i gråstenskyrkor, Hfors 1919.
LINDBLOM, ANDREAS, Björsäters stafkyrka och dess målningars ställning, FORNV. 1911, s. 84 ff.
——, En stafkyrkotakstol. FORNV. 1910.
——, En gammalromansk torntyp. FORNV. 1908, s. 192 ff.
——, La peinture gothique. Sthm 1916.
——, Birgittamålningarna i Tensta, Ord och Bild 1919.
LINDQVIST, SUNE, Den helige Eskils biskopsdöme (= A. T. 22, s. 106 ff.).

LINDEGREN, AGI, Mariakyrkan i Västerås, Sthm 1898.
LUNDBERG, O. L., J. Rhezelius, Monumenta uplandica (utg. i U. F. T. VII, Bil.).
LÅFTMAN, Västerås Domkyrka. Wästm. Fornminnesförenings tidskrift II, s. 3.
LÖFFLER, J. B., Udsigt over Danmarks Kirkebygninger, Kvn 1883.
MACKEPRANG, M., Sønderjyllands landsbykirker, Aarb. 1914, s. 129 ff.
——, Dalums kloster, Äldre nordisk Arkitektur, Række VI, S. 2.
MANDELGREN, N. M., Monuments scandinaves du moyen âge, Paris 1862.
OLSSON, MARTIN, Riddarholmskyrkan, Sthm 1919.
——, Om målad fasaddekorering under medeltiden, UPPSALASTUDIER, s. 63.
—— och K. ASPLUND (= Sv. K., Uppland, II, s. 1).
OTTE, H,, Geschichte der romanischen Baukunst in Deutschland, Leipzig 1874.
——, Handbuch der Kircherlichen Kunstarkeologie des deutchen Mittelalters II, s. 226.
——, Denkmäler der Baukunst des Mittelalters in Sachsen, se BAU UND KUNSTDENKMÄLER.
PERINGSKIÖLD, J., Monumenta Uplandica, 1710.
RHEZELIUS, J. H., se LUNDBERG, O. L.
ROLAND, ANDERS, Formtegel från Ystads kloster. Hist. Tidskrift för Skåneland V, s. 8 ff.
ROMDAHL, A. L., Domkyrkor, i ROMDAHL, A. och ROOSVAL, J., Svensk Konsthistoria, Sthm 1913, s 36 ff.
ROOSVAL, JOHNNY, Medeltidens kyrkliga arkitektur, Särtr. ur Teknisk Tidskrift 1911, h. 7, 8, 9.
——, Die Kirchen Gotlands, Sthm 1911.
——, Medeltida Landskyrkor, i ROMDAHL, A. och ROOSVAL, J., Svensk Konsthistoria, Sthm 1913, s. 25 ff.
——, Die Steinmeister Gotlands, Sthm 1919.
——, Legender och symboler i Uppsala Domkyrkas koromgång, Sthm 1908.
——, Skederids kyrka, Ett förbisedt Birgittaminne, Sthms Dagbl. 1910.
RUNGE, L., Beiträge zur Kenntniss der Backstein Architectur Italiens, 1846, Neue Folge 1853.
SAHLSTEDT, MAGNUS ABR., Stora Tuna Minne, Sthm 1743.
SCHÜCK, H., Vår förste författare, Sthm 1916.
SCHÜCK, H. och WARBURG, K., Illustrerad Svensk Litteraturhistoria I, Sthm 1911.
SOHLBERG, L. G., Historisk beskrifning öfver Domkyrkan i Westerås, Westerås 1834.
STEFFEN, R., Romanska småkyrkor i Östersjöländerna, Sthm 1901 (= Bidrag till vår odlings häfder 8).
STEINBRECHT, Preussen zur Zeit der Landmeister, Berlin 1888.
STIEHL, O., Der Backsteinbau romanischer Zeit, besonders in Oberitalien und Norddeutschland, Leipzig 1891.
STUDIER I UPPLANDS KYRKLIGA KONST I, utg. af utställningens nämnd gm Henrik Cornell, Sthm 1918. Citeras UPPSALASTUDIER.
STZRYGOWSKI, J., Den kristna kyrkokonstens ursprung. Sthm 1920.
SVENSK KONSTHISTORIA, utg. af A. L. ROMDAHL och J. ROOSVAL. Sthm 1919.
SVERIGES KYRKOR, Ett konsthistoriskt inventarium, utg. af S. CURMAN och J. ROOSVAL. Sthlm 1912 ff. UPPLAND I, h. 1. DANDERYDS SKEPPSLAG av Sven Brandel. II, HÄVERÖ SKEPPSLAG av K. Asplund och M. Olson, IV, ERLINGHUNDRA HÄRAD av K. Asplund, A. Billow, G. Bolinder, M. Bonde, H. Cornell, S. Curman, S. Wallin), SEMINGHUNDRA HÄRAD av R. Josephson och I. Wilcke. — DALARNA I h. 1—3 av G. Boëthius (h. 3 under utg.).
SYLWAN, OTTO, Kyrkmålningar i Uppland. A. T. XIV.
SÖDERMANLANDSBOKEN, En skrift om hembygden, Sthm 1918.
THORDEMAN, BENGT, Tegel- och huggstensornamentik på Alsnö hus. Tidskr. för Konstvetenskap 1918, s. 102 ff.
——, Utgräfningarna vid Alsnö hus, Rig 1919, s. 229.
——, Alsnöhus, Ett nordiskt medeltidspalats i dess konsthistoriska sammanhang, Sthm 1920.
TRAP, J. P., Kongeriget Danmark, Kvn 1898—1906.
AF UGGLAS, C. R., Gottlands medeltida träskulptur. Sthm 1915.
——, Till kännedomen om det gotiska måleriet i Uppland. UPPSALASTUDIER I, s. 18.

AF UGGLAS, C. R., Bidrag till kännedomen om den franska bildhuggarkolonien vid Uppsala domkyrka. U. F. T. VI, s. 283 ff.
——, Ecclesia Lignea, FORNV. 1918.
——, Nyupptäckta arbeten av Etienne de Bonneuille, U. F. T. VIII, s. 97 ff.
VIOLET LE DUC, Dictionaire Resonné de l'architecture Française, Paris 1869.
WAHLFISK, JOH., Strengnäs domkyrkas ursprungliga utseende. Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria III, s. 1 ff.
——, Kils kyrka, i Till Hembygden 1907, s. 98.
WILCKE, INGEBORG, Skepptuna kyrka, i »Minne från kyrkliga utställningen i Uppsala 1918», Sthm 1918 (= motsvarande kyrkobeskrifning i R. Josephson och I. Wilcke, Seminghundra härad, Sv. K., Uppland IV, h. 2).
WRANGEL, EVERT, Tegelarkitekturen i Norra Europa, Sthm 1896, A. T. XV.
——, Lunds Domkyrkas äldsta ornamentik, Aarb, 1910, s. 101.

Förkortningar.

AARB. = Aarbøger for Nordisk oldkyndighed og historie.
A. T. = Antiqvarisk Tidskrift för Sverige.
A. T. A. = Antikvarisk-Topografiska Arkivet; en Skrift om avbildningssamling förvarad i Stadens Historiska museum. — Foto A. T. A. = fotografi i Antikvarisk-Topografiska Arkivet.
B. St. = ByggnadsStyrelsens arkiv.
EX. PROT. = Protokoll från prof. J. Roosvals studieresor med de konsthistoriska seminarierna vid Uppsala Universitet (1909—12) och Stockholms Högskola (1914—16).
K. B. = Kungliga Biblioteket i Stockholm.
PERINGSKIÖLD = J. PERINGSKIÖLD, Monumenta Sueo-Gothorum antiqua et recentia, varav Monumenta Uplandica I utkommit i tryck (Sthm 1710) och de övriga delarna förvaras i K. B.
Sv. F. M. T. = Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift.
U. B. = Universitetsbiblioteket i Uppsala.
U. F. T. = Upplands Fornminnesförenings Tidskrift.
V. H. A. = Kgl. Vitterhets-, Historie- och Antiqvitetsakademien. Kliché: V. H. A. = kliché tillhörande Vitterhets-, Hist. och Antiqvitetsakademiens arkiv.

TABELL

ÖVER ORNAMENT Å I BEVISFÖRINGEN MEDTAGNA LANDSKYRKOR

I. Absidkyrkor; före 1225. II. Rakslutna västtornskyrkor med varianter. Omkr. 1200. III. Plattäckta rakslutna kyrkor, 1225—80. IV. Rektangulära kyrkor med kopplade fönster och tunnvalv, c. 1280—1310. V. Som IV, men med enstaka placerade fönster, c. 1310—1350. VI. Plattäckta kyrkor med gotiska fönster, c. 1360—1425. VII. Kyrkor med valv med helstensribbor, c. 1430—60. VIII. Kyrkor med stjärnvalv, c. 1460—1500 talets början.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Tegel	Gråstens-kyrkor med något tegel	Tegel-ornerade gråstens-kyrkor	Rundbåge-fris	Rund- o. spetsbåge-koppfris	Trapp-friser	Strömskift	Insänkt band	Kors
I.									
Arboga lands. I									
Frötuna I									
Fundbo I									
Gamla Uppsala I									
Husby-Lyhundra I									
Kolbäck I									
Markim I									
Munktorp I									
Odensala I									
Orkesta I									
Sigtuna: S:t Olov									
Sigtuna: S:t Per									
Skepptuna I		S. I							
Skogs-Tibble I									
Skånella I									
Vidbo I									
Ytter-Gran I									
II.									
Alunda I									
Arboga lands. II		A. l. II							
Badelunda I									
Björskog (torn)		B. (torn)							
Bro (Västm. I)		B.(västm.)I							
Bälinge I									
Himmeta I		H. I							
Häggeby I		H. I							
Irsta I									
Kulla I		K. I							
Munktorp II									
Odensala III	O. III								
Rasbo I									
Rytterne, Stora I		R. I							
Rytterne Lilla I		R. Lilla							
Sollentuna I									
Spånga (torn)									
Vaksala I									
Ytter-Gran II									
Över-Gran I									

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Fönster-bländer	Kors med flank-nischer	Rundblin-deringar	Rosfönster	Trifolium-bländer	Sköldar	Ornerade tegel	Axmur-ning	Strö-mönster	**Kända årtal**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Tegel	Gråstens-kyrkor med något tegel	Tegel-ornerade gråstens-kyrkor	Rundbåge-fris	Rund- o. spetsbåge-koppfris	Trapp-friser	Strömskift	Insänkt band	Kors
III.									
Alsike I	A. I						A. I Fr.		
Ekeby I									
Estuna I									
Fittja I			F. I						F. I
Frötuna II		F. II							
Gagnev I									
Haga I									
Håtuna I									
Kolbäck II	K. II								
Kärrbo I									
Länna I		L. I							
Mora I									
Munktorp III	M. III			M. III Fr.					
Odensala IV	O. IV								
Rasbo II	R. II								
Roslagsbro II									
Rö I		R. I							
Simtuna I									
Stavby I									
Stora Skedvi I									
Torpa I									
Täby I									
Vidbo									
Villberga		V.							
IV.									
Berg (Västm.) I			B. (Västm.) I						
Björklinge I		B. I							
Björksta I		B. I							
Boglösa I		B. I							
Dingtuna I		D. I							
Erentuna I			E. I				E. I		
Estuna II									
Frösthult I			F. I	F. I Fr.			F. I	F. I	
Fundbo II			F. II				*F. II. Fr.*		
Häggeby II		H. II							
Härkeberga I		H. I							
Kila I		K. I							
Kulla II		K. II							

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Fönster-bländer	Kors med flank-nischer	Rundblin-deringar	Rosfönster	Trifolium-bländer	Sköldar	Ornerade tegel	Axmur-ning	Strö-mönster	**Kända årtal**
F. I	F. I					F I			
						O.IV R. II } portaler			
B. I									
E. I			E. I	E. I			E. I		
									Estuna 1298
F. I		F. I				F. I (fönster)	F. I	F. I	
									Fundbo 1301

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Tegel	Gråstenskyrkor med något tegel	Tegel-ornerade gråstens-kyrkor	Rundbåge-fris	Rund- o. spetbåge-koppfris	Trapp-friser	Strömskift	Insänkt band	Kors
Kumla I		K. I							
Kungs-Barkarö I		K.-B. I							
Köping I	K. I								
Lena I	L. I						L. I fr.	L. I	
Romfartuna I		R. I							
Sala lands. I		S. l. I							
Skederid I		S. I							
Skepptuna II		S. II							S. II
Stavby II									
Säby I		S. I							
Tortuna I		T. I.							
Tuna (Uppl.) I	T. (Uppl.) I								T. (Uppl
Ununge (Uppl.) I		U. (Uppl.) I							
Vendel I	Vendel I					V. I Fr.	*V. I Fr.*		
Vittinge II		V. II							
Över-Gran II									
V.									
Aspnäs	Aspnäs						A. Fr.	A. Fr.	
Björksta II	B. II (valv)								
Börje I		B. I							
Håtuna II			H. II						
Jumkil I o. II	J. II		J. I				J. II		J. I
Munktorp IV	M. IV								
Odensala V	O. V (valv)								
Sparrsätra I		S. I							
Svinnegarn I			S. I				S. I	S. I	S. I
Teda			T. I					T.	T.
Tensta (vapenhus)	T. (vap.)								
Vendel (vapenhus)	V. (vap.)								
Västeråker I		V. I							
Ängsö	Ä.						Ä.		
VI.									
Hubbo I			H. I				H. I	H. I	H. I
Husby Sjutolft I			H. S. I						
Härnevi I			H. I				H. I	H. I	H. I
Knivsta I			K.				K. I		

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Fönster-bländer	Kors med flank-nischer	Rundblin-deringar	Rosfönster	Trifolium-bländer	Sköldar	Ornerade tegel	Axmur-ning	Strö-mönster	**Kända årtal**
L. I									
T. I									
V. I				V. I			V. I		Vendel 1310
									Vittinge 1308
									Björksta II 1349
J. I o. II	J. I							J. II	
S. I	S. I	S. I					S. I		
V. I									
				V. (vap.)					
									Västeråker 1331
				Ä.			Ä.		Ängsö 1340
H. I	H. I	H. I							
H. I	H. I	H. I							
K.									

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Tegel	Gråstens-kyrkor med något tegel	Tegel-ornerade gråstens-kyrkor	Rundbåge-fris	Rund- o. spetsbåge-koppfris	Trapp-friser	Strömskift	Insänkt band	Kors
Långtora I									
Mora II			M. II		M. II		M. II gr.		
Nysätra	N.				N.		N. gr.	N.	
Orkesta III									
Orsa I			O. I		O. I				
Svärdsjö I			S. I		S. I				S. I
Torsång I			T. I		T. I		T. I gr.		T. I
Viksta I			V. I				V. I	V. I	V. I
Öster-Våla									
VII.									
Alunda II		A. II							
Björklinge II	B. II (valv)								
Ekeby II	E. II						E. II gr.		E. I
Erentuna II	E. II (valv)								
Estuna III	E. III (valv)								
Frötuna III	F. III (valv)								
Fundbo III	F. III (valv)								
Gamla Uppsala III . .	G. U. III					G. U. III		G. U. III	G. U.
Gryta			G.						
Haga II			H. II						H. I
Hjälsta I			H. I						H. I
Husby-Lyhundra II . .	H. L. II (valv)								
Husby-Långhundra II .	H. L. II (valv)								
Häggeby III	H. III (valv)								
Lena II	L. II (valv)								
Lunda II			L. II						
Länna III	L. (valv)								
Orkesta IV	O. IV								
Rasbo III	R. III (valv)								
Simtuna III	S. III (valv)								
Skederid II	S. II (valv)								
Sollentuna									
Stavby III	S. III (valv)								
Tegelsmora I	T. I (valv)		T. I				T. I	T. I	T. I
Tensta II	T. II (valv)								
Tuna II									
Viksta II			V. II				V. II	V. II	V.
Öster-Lövsta	Ö.-L.						*Ö.-L. Fr.*	Ö.-L.	Ö.-

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Fönster-bländer	Kors med flank-nischer	Rundblin-deringar	Rosfönster	Trifolium-bländer	Sköldar	Ornerade tegel	Axmur-ning	Strö-mönster	**Kända årtal**
L. I									
			N. I	N. I	N. I				
O. III									
		S. I		S. I					Svärdsjö 1405
T. I			T. I	T. I					
V. I	V. I	V. I							
									Öster-Våla 1428
									Alunda före 1465
E. II	E. II								Ekeby, målad 1438—1448
									Erentuna 1435
									Funbo 1440-talet
								G. U. III	
H. II	H. II							H. II	
H. I									
									Lena målad 1448—53
				L. II					
									Rasbo målad 1453
T. I	T. I	T. I							
									Tensta 1438
V. II	V. II	V. II							
Ö.-L. Fr	Ö.-L.	Ö.-L.						Ö.-L.	Östra Ryd 1449—1454

VIII.	1 Tegel	2 Gråstens-kyrkor med något tegel	3 Tegel-ornerade gråstens-kyrkor	4 Rundbåge-fris	5 Rund- o. spetsbåge-koppfris	6 Trapp-friser	7 Strömskift	8 Insänkt band	9 Kors
Berg	B. (valv)								
Björklinge III									
Björksta III						B. III			
Bro (Upp.) V.						B. (Uppl.) V			
Bro II (Västm.)	B. II (valv)								
Dannemora			D.			D.	D.	D.	D.
Danmark II						D. II Fr.	D. II Fr.		
Edebo	E. (valv)								
Edsbro II			E. II			E. II	E. II	E. II	E. I
Enåker			E.		E.				
Falun	F.				F.				
Film			F.				F.	F.	F.
Fittja II			F. II		F. II Fr.				
Fröjeslunda			F.			F.	F.		
Frötuna V			F. V			F. V			
Grytnäs			G.					G. Fr.	
Hedemora	H.			H.				H. Fr.	
Härkeberga	H. (valv)								
Jumkil III, IV	J. (valv)						J. IV		
Kumla	K. (valv)								
Kårsta	K. (valv)	K.							
Kärrbo		K.							
Leksand III, IV . . .	L. III, IV								
Malma			M.		M. Fr	M. Fr			M.
Mora III			M. III		M. III	M. III	M. III	M. III	M. I
Möklinta			M.		M.		M	M. Fr.	
Ore			O.		O.				
Rasbo IV			R. IV		R. IV	R. IV	R. IV	R. IV	R. I
Rasbo-Kil			R.-K.				R.-K.	R.-K.	R.-I
Rimbo			R.			R.	R.	R.	R.
Simtuna IV			S. IV				S. IV	S. IV	S. I
Skepptuna III	S. III				S. III	S. III	S. III		
Skäfthammar		S.							
Sparrsätra III			S III			S. III	S. III		S. I
Stora Skedvi II	S. S. II				S. S. II				
Stora Tuna III			S. T. III		S. T. III Fr.	S. T. III Fr.		S. T. III	
Svärdsjö II			S. II						
Torsång II, III	T. (valv)								
Ununge II			U. II				U. II		
Uppsala-Näs			U.-N.			U.-N.	U.-N.		U.-
Vika III			V. III					V. III Fr.	
Väster-Lövsta			V.-L.		V.-L.				
Vaksala (korsarm) . . .			V. (korsa.)		V. (korsa.)	V. (korsa.)		V. (korsa.)	V. (k

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
önster-länder	Kors med flank-nischer	Rundblin-deringar	Rosfönster	Trifolium-bländer	Sköldar	Ornerade tegel	Axmur-ning	Strö-mönster	**Kända årtal**
									Björklinge III 1468
III.					B. III.				
					B. (Uppl.) V.				
		D.						D.	
								E. II	
							E.		
				F.					
F.	F.	F.							
					F. V			F. V	Frötuna 1503
							G.		
				H.			H.		
		J. IV							Jumkil III Före 1490
									Kumla Före 1482
									Kärrbo 1485—86
M.	M.								
	M. III	M. III						M. III	
				M.	M.				
	R. IV (korsarm)	R. IV	R. IV		R. IV			R. IV	
R.-K.								R.-K.	
R.	R.	R.						R.	
S. IV		S. IV						S. IV	
S. III	S. III							S. III	
		S. T. III	S. T. III	S. T. III		S. T. III		S. T. III	
						T. III			
		U. II						U. II	
U.-N.	U.-N.	U.-N.						U.-N.	
						V. III			
						V.-L.			
		V. (korsa.)			V. (korsa.)			V. (korsa.)	Vaksala Före 1469



S:T OLOF I SIGTUNA *Foto. A. T. A.*



MARIAKYRKAN I SIGTUNA *Foto. A. T. A.*



MARIAKYRKAN I SIGTUNA *Foto. A. T. A.*



HÄRKEBERGA KYRKA *Foto. A. T. A.*



VENDELS KYRKA *Foto. A. T. A.*



VIKSTA KYRKA *Foto. A. T. A.*



SKO KLOSTERKYRKAS VÄSTPORTAL *Foto. A. T. A.*



PERLEBERG, TYSKLAND



STRÄNGNÄS DOMKYRKA *Foto. A. T. A.*



SIGTUNA MARIAKYRKA. PELARBAS *G. Boëthius*



PERLEBERG, TYSKLAND. DETALJ AV PORTAL



STRÄNGNÄS DOMKYRKA. ORNERADE TEGEL

Foto. A. T. A.





TENSTA KYRKA FRÅN SÖDER OCH TUNNVALVETS SKELETT



ERENTUNA KYRKA FRÅN NORDVÄST

Foto. Axel Boëthius



VÄSTERÅS DOMKYRKA



VÄSTERÅS DOMKYRKA



JUMKILS SAKRISTIA — *Kliché: W. H. A.*



Foto. G. Boethius
FUNDBO. SYDPORTAL



Foto. G. Boethius
SKEDERID. SYDPORTAL



Foto. A. T. A.
NYSÄTRA. SYDPORTAL



VÄSTERÅKER KYRKA *Foto. Axel Boethius*



KNIVSTA KYRKA *Foto. A. T. A.*



VENDELS KYRKA *Foto. A. T. A.*



MALSTA KYRKA *Foto. A. T. A.*



TUNA KYRKA FÖRE RESTAURERINGEN *Foto. A. T. A.*



ARBOGA LANDSKYRKA *Foto. J. Roosval*



SKEPPTUNA KYRKA *Foto. A. T. A.*



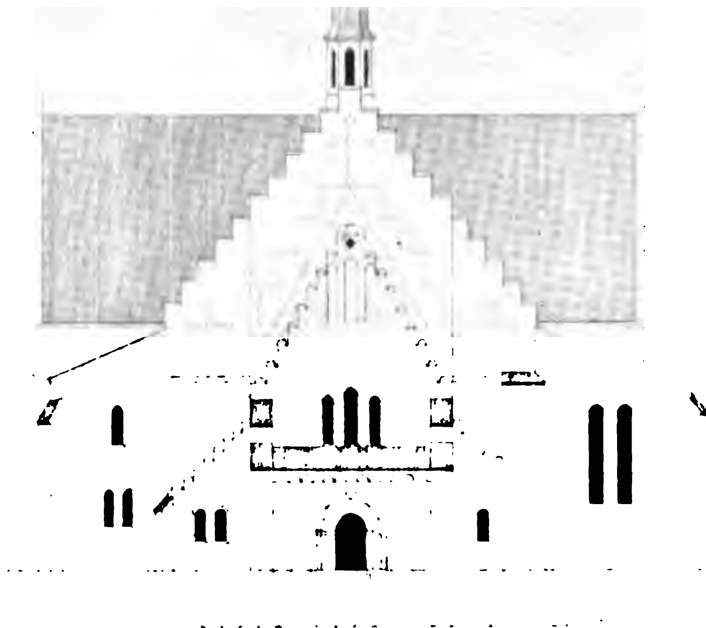
BJÖRKSTA KYRKA *Foto. A. T. A.*



BJÖRKSTA KYRKA *Foto. G. Boethius*



UPPSALA TREFALDIGHETSKYRKA



VÄSTERÅS DOMKYRKA. REKONSTRUKTION AV A. LINDEGREN

PL. XII.

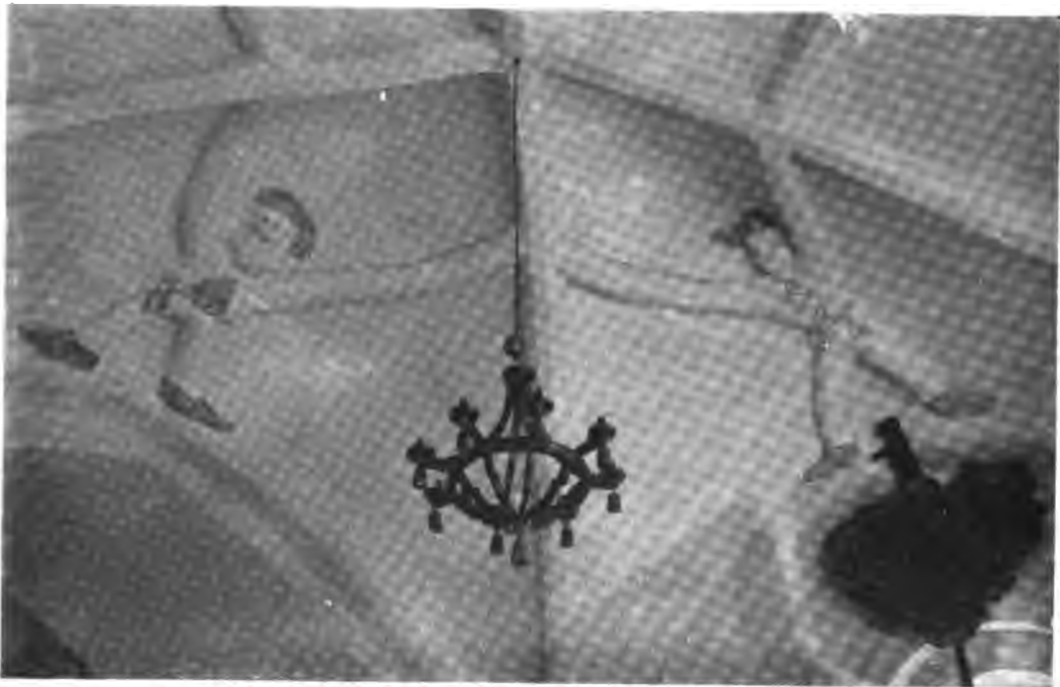


NYSÄTRA KYRKA



Foto. A. T. A.

STORA TUNA. S. OLOV PÅ VÄSTGAVELN



TORSÅNG. VALVET I »KUREN» *Foto. Axel Boëthius*

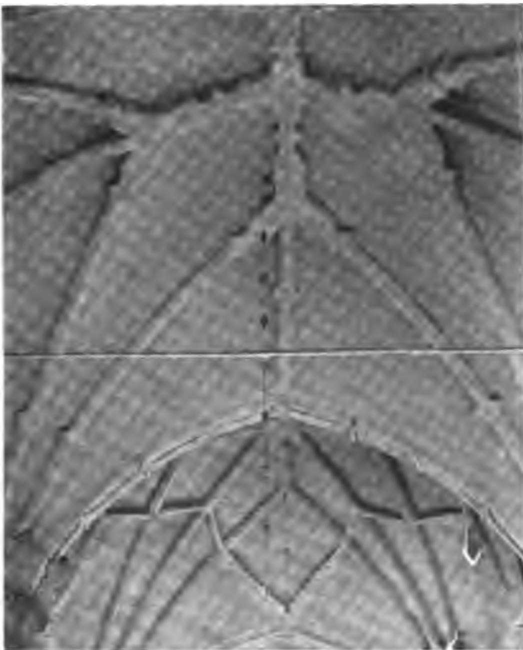




VÄSTERLÖVSTA. VALVFIGURER *Foto. A. T. A.*



STORA TUNA KYRKA *Foto. Axel Boëthius*



KULLA KYRKA. VALV *Foto. A. T. A.*



ENKÖPINGS KYRKA. VALV *Foto. A. T. A.*



KOPPARBERGS KYRKA I FALUN



FITTJA KYRKAS SÖDRA FASAD *Foto. A. T. A.*



UPPSALA DOMKYRKA FÖRE RESTAURERINGEN *Foto. A. T. A.*



ODENSALA *Foto S. Wallin*



HÅTUNA *Foto. A. T. A.*



ASPNÄS *Foto. A. T. A.*



RASBO KYRKAS ÖSTGAVEL *Foto. Axel Boëthius*



FRÖTUNA KYRKAS VÄSTGAVEL *Foto. A. T. A.*



SPARRSÄTRA KYRKAS VÄSTGAVEL *Foto. A. T. A.*



Foto. A. T. A.

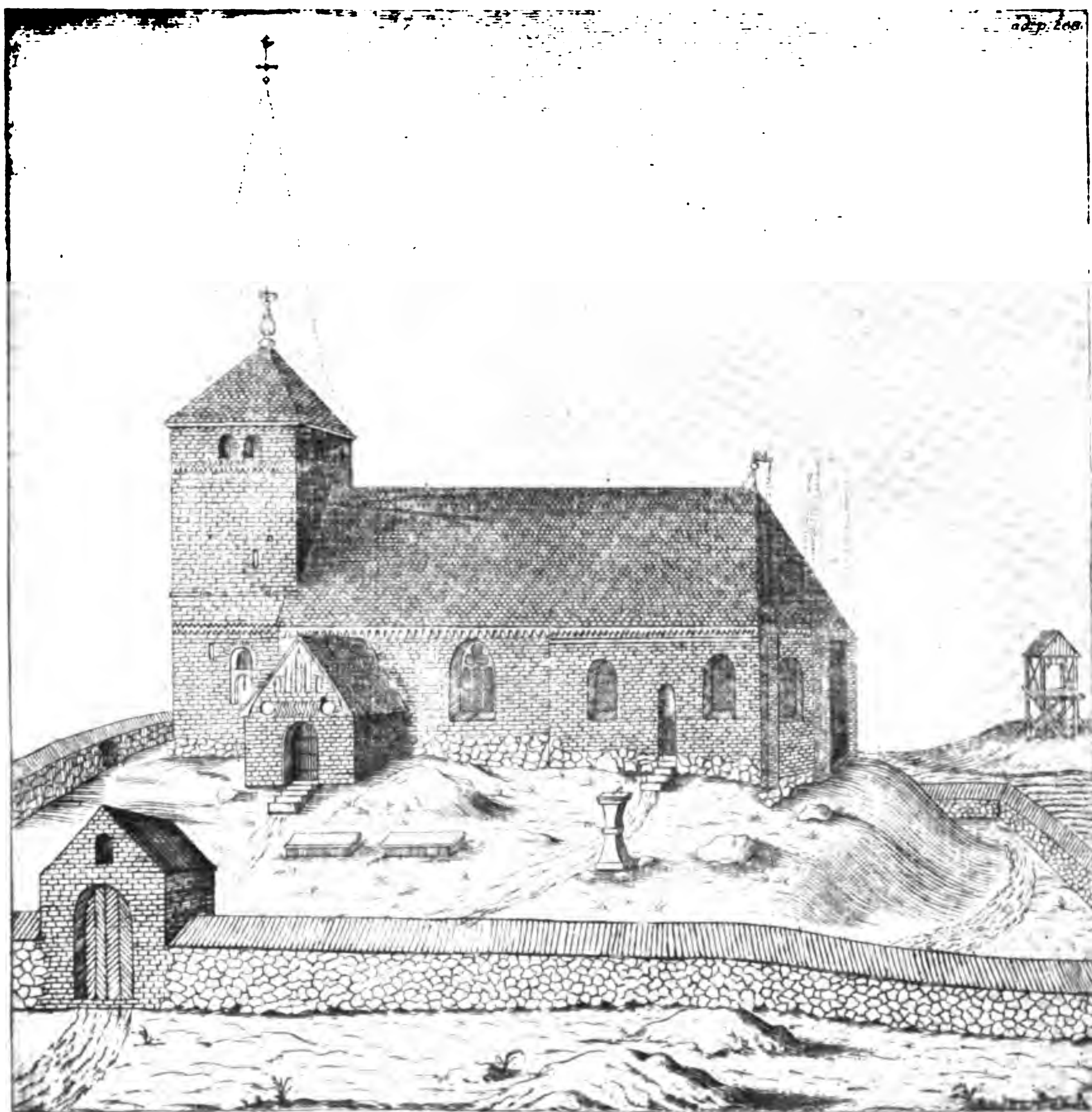
TENSTA KYRKA. INTERIÖR MOT VÄSTER



UPPSALA NÄS KYRKA *Foto. Axel Boethius*



TORSÅNGS KYRKA *Foto. Axel Boethius*



DANMARKS KYRKA. EFTER KOPPARSTICK I PERINGSKIÖLD, MONUMENTA UPLANDICA



UPPSALA DOMKYRKA. AKVARELL AV HULDA SCHENSON



ORSA KYRKA

Foto. G. Boethius



S:T PER I SIGTUNA. FÖNSTER